

На Світанку

Jurij Tys

AT DAWN

NOVEL

Mykola Denysiuk Publishing Co.
Chicago **1961**

Юрій Тис

НА СВІТАНКУ

БІОГРАФІЧНА ПОВІСТЬ З ЖИТТЯ МАРКА ВОВЧКА

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго 1961

Всі права застережені

Літературна й мовна редакція:
Степан Риндик та Іван Боднарук

Мистецьке оформлення
Оксани Мошинської

Тираж 3.000 прим.

Library of Congress Catalog Card Number: 61-8821

Copyright, 1961

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

PRINTED IN THE U. S. A.

Юрій Тис

ВІД АВТОРА

Письменниця Марія Маркович, із дому Вілінська, що відома під псевдонімом Марко Вовчок, є однією з найцікавіших постатей кінця романтичної доби. Такою вона була для своїх сучасників і такою залишилася для дослідників та любителів нашого минулого.

Життя Марка Вовчка ще не вповні висвітлене. В біографічній літературі знаходимо багато суперечних поглядів і оцінок; цілі роки її життєвого шляху нині невідомі, а багато подій ще не в'яснено.

Оці прогалини в біографії письменниці спричинились до того, що наш роман „На світанку” набув деяких позначок так званої романізованої біографії, всупереч літературним потребам наших років, що вимагають у біографічних творах стислої документації. Отже, це роман, де письменниця являється осередньою постаттю і де цілий тогочасний світ сприймаємо крізь її серце і душу. Матеріалами до праці послужили відомі й доступні мені джерела, спомини й листування, використані в більшості ще до війни. Щасливим збігом умов ці записки збереглися.

Не маючи змоги і потреби подавати докладну бібліографію, згадаю тільки найважливіші джерела. „На світанку” постало на підставі праць і статей М. Гушевського, І. Франка, М. Драгоманова, О. Огоновського, В. Доманицького, С. Єфремова, Ю. Бойка і найновіших І. Борщака та матеріалів ЛНВ 1901-7, Київської Старини 1892-8, Записок НТШ, листування Марка Вовчка і її сучасників та творів самої письменниці. Велику вагу мали для мене теж виміни думок із науковцями й літераторами передвоєнного Львова, в першій мірі з Ю. Липою і проф. В. Сімовичем.

Перебуваючи на еміграції далеко від центрів нашого культурного життя, я старався вияснити деякі питання шляхом переписки з нашими дослідниками 19-го віку, знавцями літератури й особами, що були посвоячені або близькі до родини письменниці. Тут дякую за довідки, вказівки та погляди проф. Наталії Василенко-Полонській, п. Марії Шабльовській, своячці Лобача-Жученка, чоловіка Марка Вовчка, дир. Володимирові Дорошенкові, проф. П. Петренкові, проф. Ю. Шерехові, проф. Дмитрові Чижевському, ред. Богданові Романенчукові та багатьом іншим, із якими я перевів не одну виміну думок.

Крім документальних даних, існують ще для письменника проблеми, що їх розв'язка натрапляє на засадничі труднощі. Треба піти шляхами і стежками, якими йшла Марія, треба каганцем уяви

освітити присмерки минулого, оживити давно призабуті постаті, відтворити все те, що безслідно відійшло у минуле: людей, що з ними дружила, події, що кристалізували її душу.

Як важко людині зрозуміти іншу людину, що жила в іншій епосі! А куди трудніше зрозуміти письменницю, що жила в роках упадку романтизму і наступу незрілого ще матеріялізму, в хитких і неясних роках незрівноваженого духового ритму; на тлі перемін усе живе і важливе для Марії зблідло нині і стало дуже неважним.

І ще, за реальним життям стоїть інше, цінніше, більш невмолиме щодо подій і наслідків, про яке говориться: щоб жити, треба мати мрії. І перед нами ще завдання: вглянути в кришталеві сфери душі, де дозрівала й процвітала Маріїна творчість.

Духовими джерелами для відтворення постаті Марії Маркович була велична душа нашої шляхетної гуманістки і моя любов до нашого давнього-минулого.

Буенос-Айрес, 1953-57.

Ю. Тис

I. СЕРЦЕ

1.

Опанас Маркович, як завжди нерішучий у своїх починах, і тепер почав уже жалкувати, що в такий час рішився відвідати свого начальника Олексу Петровича Вілінського. Вечір зайшов, як йому здавалося, несподівано скоро, сніг падав великими мокрими клаптями і топився на пішоході та на одягу прохожих.

Опанас Маркович був сильно стурбований. Із Вілінським познайомився рік тому в сім'ї Мордовцевих, але серед натовпу гостей не мав змоги з ним говорити. Тепер боявся надокучити добрим людям своєю нецікавою особою.

Ішов вулицями цього байдужого йому міста, дбайливо оминав калюжі стопленого снігу і нетерпеливо спостерігав, чи не побачить оцього дому, при Московській вулиці, з двома молодими смереками при хвіртці. Сам дім Вілінських дрімливо спочивав у глибині саду; до нього треба було пройти стежкою, виложеною ріняком. Хто знає, чи й вона нині не потапає у розтопах вологого снігу.

— Оце й покарали! — подумав і неохоче згадав короткий присуд: „Заслати в город Орел”.

Проходив у думках оскарження кирило-методіївців, що їх завданням начебто було:

Встановить самобитність особливо Малоросії, розпространяють образование между крестьянами і тем приготавлиють народ к возстанію, учреждать школы для простого народа.

— Коротко, — усміхнувся Опанас — я зразковий „возмутитель”. А все ж таки краще нудьгувати в Орлі, як каратися у пустинних азійських степах, або в казармах, чи в Петропавловській тюрмі.

Не міг позбутися тривожних картин свого ув’язнення і суду та облич своїх друзів — Куліша, Костомарова, Шевченка та інших. У задумі мало не проминув оселю Вілінських. Темні тіні лягли вже вулицею і дві смереки, що про них згадував йому Вілінський, ледве майоріли на тлі зимового неба.

Опанас Маркович потягнув злегка за дзвінковий дріт, що від хвіртки йшов кудись у невидну хату, заховану в глибині дерев.

— Заходьте! — почув нагло далекий голос свого начальника.

Маркович відкрив хвіртку й обережно рушив у напрямі дому. Олекса Петрович стояв на дерев’яному ганку й очікував свого гостя.

— Здорові були, Опанасе Васильовичу! От попали на погоду! — говорив начальник, пропускаючи гостя до переду.

Маркович сидів у м'якому кріслі просто й гідно, як личило молодому „чиновнику”^{*)}). На ньому був темний, новий сурдут і камізоля в тендітні дрібні квіти. Його високий комір прикрашувала дбайливо зав'язана краватка. Опанас цікаво поглядав на свого начальника, що в простому домашньому вбранні засвічував свічки, говорив про мокру погоду й сніг, метушився за чимось по світлиці й нарешті сів до столу проти свого гостя.

Маркович зразу пояснив, що в Орел попав після присуду на членів Кирило-методіївського братства.

— Чував, чував — відповів Вілінський — і щойно тепер починаєте службу?

— Ні, досі я був писарем при князі Трубецькому. Тепер перейшов на службу до губернатора під вашу руку, Олександр Петровичу.

Вілінський уважно слухав розповідь Опанаса про те, як він був студентом петербурзького університету, як пізнав братчиків і як попав під суд. В Орлі заопікувалася ним сім'я Мордовцевих і саме у них перебув він перші місяці свого заслання.

— Мордовцеві — моя далека рідня — сказав Вілінський — від них і я чував про вас, Опанасе Васильовичу. І я тут не довго. Заким ми переселилися в Орел, у дядька Мордовцева перебувала моя доня. І тепер, уліті, часто виїжджаємо до них на літнице, коли Маня має вільні місяці. Вона вчиться

^{*)} Чиновник — московська назва урядовця, урядника.

в харківському інституті. Ось і тепер, на зиму, має два тижні вакацій.

Опанас зрадів, коли довідався, що обидві родини посвоячені між собою. До Мордовцевих відчував велику вдячність і тепер був радий, що знайшов других, добрих і гуманних людей.

— Так, так, розсіялися наші, від України по Урал. З'їдете всі міста Росії і всюди знайдете наших людей.

З інших кімнат пролунав нагло веселий гомін забави. Хтось сміявся, бігав і плескав у долоні, і Опанас здивовано глянув у сторону відкритих подвійних дверей. Звідти долітав веселий дівочий сміх. Вілінський похитав мовчки головою і безрадно розвів руками, ніби казав: так ось вона, моя доня. Втім до кімнати вбігло молоде дівча, а з ним розбавлена собака.

— Маню! — з добродушним докором промовив Вілінський.

Дівча, що досі не завважило гостя, стало нагло збентежене, споглядаючи ніяково на чужу людину.

— Бачите, дорогий Опанасе Васильовичу, — говорив Вілінський — оце моя доня! І до інституту ходить, і французьку мову вивчає, на клявірі грає, а ось яка!

Хоч Вілінський цими словами нібито картав свою доню, але в його голосі Опанас відчув, що

батько був нею захоплений. І справді, він із глибокою любов'ю споглядав на Маню.

Якою була оця доня, Вілінський не сказав, але Опанас не бачив нічого поганого в поведінці молодой панночки. Маня стояла перед ним розбавлена, із зарожевленим личком і цікаво поглядала на нього. Дівчина віддула губки, нібито питала, чого хочуть від мене, і вклонилась Опанасові, по-інститутськи дригнувши ногою. Вона відразу завважила, що Опанас, хоч невродливий на виду, був хлопцем цікавим і привабливим. А Опанас стояв перед нею, великий ростом, дещо важкий, і на привіт склонив голову. Зніяковів, коли відчув, що не знати чому почервонів на обличчі. Цілком не хотів того, але якось відрухово глянув на неї. Їхні очі стрінулися у полохливому погляді; його, дещо прищулені, поважні і зацікавлені незвичайною зустріччю, її, трохи розбавлені, химерні, веселі.

Коли Вілінський заговорив знову до Опанаса, Маня вибігла вже кудись у покої, а за нею погналася собачка. Вілінський був очевидно гордий за свою доню і тільки для чемности оправдував дівчину перед своїм гостем.

— Живе срібло! В інституті вчиться гарно і чемно поводитьься, а ось бачите! Чудна дитина! То сумує, то вибухає радістю; буває, годинами сидить на самоті і щось собі пише, а хвилину пізніше вона вже на всіх деревах у саду, бігає на перегони з

собакою, ні на мить не посидить спокійно... Дивна вдача, та й, мабуть, дивне життя буде мати.

Опанас мовчав. Власне, поведінка панночки здалася йому цілком природною, проте не хотів перечити начальникові. А Маня йому сподобалася. Ще й тепер бачив перед собою тендітну постать цієї пустунки з хвилями буйного золотого волосся і з великими синіми очима.

При вечері познайомився з мамою дівчини, достойною, круглою з виду матроною, та з її дідуном, батьком матері, паном Даниловим. Зараз же пішла розмова про Україну. Пан Данилів розпитував Опанаса про братчиків та жалкував дуже, що Опанас, така молода людина, утратив право вчитися і мусить просиджувати тепер у цьому московському провінційному місті.

Наглий дзенькіт скла перервав його слова.

— Очевидно, хто ж би! — скрикнув Вілінський, і всі глянули на Маню. Дівчина сиділа засоромлена, перед нею лежала перевернена склянка з розливою водою. Маня збентеженим поглядом дивилася на мокру пляму води, що розливалася по мережаній скатерті.

— Маню! — з докором промовила пані Вілінська.

— Оставьте дівчину, — боронив дідуно — нічого не сталося! Кожному таке може трапитися.

Маня глянула на Опанаса. Побачивши його приязну усмішку, вона пожвавіла. Мовчки поклатала

склянку, а Опанас, щоб урятувати дівча від дорікань батьків, продовжував розмову про братчиків. Згадали Шевченка, і Данилів розповів, що поет перебував у їхньому домі, перед роками, коли приїздив у Київ. Тоді їздили всі на їхній хутір, недалеко Орла; завжди, коли хто з визначних людей подорожував між Петербургом і Києвом, вступав до них.

Приїздив сюди Куліш, Костомарів і Тургенев. Через те бували прикrostі. Присікався до нас і до Мордовцевих жандармський полковник: а хто, а за чим? Чиста напасть!

— А який він із виду, Шевченко? — спитала нагло Маня, цікаво поглядаючи на батьків.

— Ти була ще мала, перший рік у інституті. Гарний, не надто високий і дуже веселий чоловік. Коли захотів, завжди міг говорити віршем. Багато малював, бо по званню він маляр-мистець.

Маня запитливо глянула на Опанаса, думала, що й він додасть щонебудь до слів батька, адже добре знав поета. Але Опанас у той час міркував про те, що до закінчення науки Мані потрібно ще два роки, тобто вона має тепер п'ятнадцять років.

— Таке місто вбиває! — з гіркістю говорив Вілінський. — Тут людина дуже скоро викидає з корабля свого життя баяст молодечих ідеалів. Байдужа, нецікава дійсність придушує всі горіння, всі мрії і задуми. Кожний, скоріше чи пізніше, перемінюється в так звану статечну людину.

— А все ж, я думаю, — відповів Опанас — не слід здавати своїх ідей. Доки думки тільки думаються, ніякої сили не мають. Нашим завданням є вперто й послідовно переводити їх у чин. Не можемо казати собі, з часом закинемо мрії про правду і справедливість, а навпаки, мусимо вростати в наші ідеали, саме тому, щоб життя не забрало їх від нас.

— Тобто — докинув Вілінський — у житті треба йти незужитою людиною. Але таким може бути тільки той, хто не рахується ні з людьми, ні з умовами, де йому приходилося жити. Фантаст, чи як?

— Ні. Це той, хто остаточні цінності шукає у своїх ідеалах. У самому собі, у своїй особовості.

— Виходить із цього, що треба мати велику силу духу і глибоку любов — докинув пан Данилів.

Безперечно, — додав Опанас — любов — це бажання спричинитися до щастя інших.

— Тоді — додав затоплений у думках — щастя, що походить із доброти інших, із любови до ближніх та до всіх людських істот, викликає неземське проміння в очах істоти, сотвореної на подобу Божу.

Розмова перейшла на болючу тему кріпаків. Не було в той час ні одної свободолюбної людини, ні одного дому чесного і благородного, де не розглядали б оцих нерозрадних кривд і жорстокої наруги над людським сумлінням. Уже давно в Ев-

ропі не стало ні сліду від цього рабства, а в Росії й досі не думали усунути цю ганьбу, що зависла над нещасною людиною.

Опанас оживився. Говорив, що треба ширити освіту й науку по селах, що слід жити згідно з християнською любов'ю. Вілінському сподобався цей палкий і благородний юнак.

— Добре, що ви між нами, — сказав — а то ми живемо на відлюдді. Як перебуває з нами світла, свободолюбна людина, згадуємо її опісля довгий, довгий час!

— Бачите, — додав по хвилині — життя проходить у нас дуже спокійно, наче в рослинному світі: в полі, в саді. А позатим справжніх вільних духом земляків тут дуже мало. Багато інших — це відпалі люди. Запобігають ласки чужих, не признаються вже до свого роду.

Опанас відповідав тепер на багато питань. Пішли розмови про побут і життєві потреби рідного села, про сваволю влади і мізерну долю кріпаків. Вілінські довго вже не виїжджали з повіту і тому радо слухали оповідання про батьківщину.

Опанас виявився неабияким знавцем рідного побуту, звичаїв народу і його історії. Це ж були його улюблені праці, і над їх вивченням він просиджував увесь свій вільний час. Ще студентом Опанас здобув знання археології і, бувало, помагав ученим при наукових розкопках.

Коли розмови перейшли на бувальщину, пані

Вілінська сказала подати самовар, бо знала вже, що сидітимуть довго. Маня ніяк не хотіла покинути товариство і вперлась слухати оповідань. Тоді дідуньо Данилів приніс свою люльку з таким довгим цибухом, що її треба було запалювати аж на землі.

— За те, Маню, що дозволили тобі слухати розмов, мусиш мені запалити цибух — промовив дідуньо, весело підморгуючи до Опанаса.

Маркович чомусь дуже зрадів, коли почув, що Маня залишається з ними. Почував себе, як із своїми рідними. Самовар шипів тихо, нікуди було поспішати, йому було добре тут, у цій сердечній атмосфері зичливого дому Вілінських. Пригадалися забуті роки, коли він був дитиною і не раз відчував біля своїх батьків повноту любови й захисту. Дідуньо почав розповідати про давні часи, про далекі землі, де прийшлося йому побувати, а згодом не втерпів, щоб не заспівати давніх козацьких пісень, що їх навчився колись від свого козака підчас війни проти Наполеона.

— Дідуньо завжди співає цих пісень нашої Мані — докинула пані Вілінська.

Опанас крадькома споглядав час від часу на дівчину; Маня сиділа, як заворожена піснями дідуня. Згодом і Опанас почав виводити веснянки та старинні пісні народу, пояснюючи, звідки вони походять і яке мають значення.

Пізно вночі Маркович вертався додому. Знав

тепер, що буде частим гостем у Вілінських. Уже на наступну неділю просили прийти певно і невід-
клично.

2.

Праця старшого помічника начальника губерніяльної канцелярії, до речі, мало цікавила Опанаса Марковича. Виконував своє діло, як слід, але якогонебудь вдоволення воно йому не давало. Зате, коли кінчав години своєї служби, з приємністю повертався додому і з запалом продовжував впорядковувати свої записки, що їх упродовж років прибирав із оповідань старих людей в Україні. Були тут історичні перекази, легенди давно прогомнілих віків, пісні і ноти до них, приказки і повір'я. В тих роках була це найповажніша праця кожного освіченого громадянина, студента і взагалі людини поступової і розумної. Треба було пізнати власний народ і його історію, видобути з глибокого забуття віки слави й достоїнства, показати розгубленому поколінню величне минуле прадідів.

— Важка безіменна робота — думав Опанас — десятки й сотні збирачів віддадуть колись цілі звої паперу до майбутнього наукового інституту, а згодом унуки побачать у книгозбірнях грубі томи записок, укладених систематично за землями, гаслами й віками.

Опанас мріяв, що може це він ще зможе колись видати ці записки для користі і науки землякам.

Тепер, коли так часто бував у Вілінських, чимраз менше працював над своєю збіркою. Завважив, що любо було йому мовчазно і без діла прохажуватися по кімнаті й думати про Маню. У такі вечори він уявляв собі, що розмовляє з нею, говорить дівчині про свої найглибші почування і про свої зворушення. Проте, коли приходив час відвідати Вілінських, його охоплювало дивне хвилювання, а чим ближче підходив до їхньої хати, тим більш ставав несміливим і неспокійним. Щовечора засинав із думками про Маню. У його мріях стала вона постійним супутником його думок, і всі пляни, що їх снував на майбутнє, були зв'язані з цією ясноволосою дівчиною.

Проминув рік, і одного зимового вечора прийшло йому на думку, що вже багато часу минуло від арешту братчиків. Більш двох років караються вони на засланні. За те, що проповідували любов? За те, що бажали щастя своєму народові? Темна ніч панує в московському царстві, думав Опанас, і йому здалося, що всі ці країни за кордоном, про які так багато читав, були раєм на землі, де можна було жити свobodно і бути справжньою людиною. Там же творилися прекрасні ідеї свободи, мирного й вільного життя, рівності людей між собою.

Маркович ішов, як звичайно, до Вілінських і

роздумував, чи його дружба з сім'єю Вілінських дозволяє йому купити Мані невеличкий дарунок. Наближалось Різдво. Ішов головною вулицею міста; туди проходило безліч людей, обладованих коробками й овочами, бо саме з далекого полудня прибули свіжі посилки помаранч.

Нагло Опанас зупинився. У блідому світлі крамничної вистави побачив Маню. Вона із захопленням голубила поглядом дитячі іграшки, що заповнювали виставу. Гляділа саме на волохатого ведмедика; він сидів на дерев'яній скриньці, глядів на Маню чорними скляними очима і витягнув до неї свої брунатні лапки. Опанас скинувся очима на дівчину. Бачив її зарожевлене від морозу личко, огорнене футряним коміром, її бистрі, веселі очі й червоні, мрійно розхилені уста. Дівчина шепотіла щось до ведмедика, він справді сподобався їй своєю красою і своїм смішним іграшковим виглядом.

— Був собі ведмедик, що жив у глибокому, темному лісі — почав Опанас стару українську казку, на мить втративши свою притаманну несміливість.

Маня із зачудованням обернулася до нього і на її личку відбилася радість несподіваної зустрічі.

— Подобається вам, Маріє Олександрівна?

— Дуже, — засміялася Маня — ходімо, — дала по хвилині, засоромлена раптом виявом свого бажання.

— Ні, пождімо! — торкнув її рамена Опанас — підемо у крамницю, цей ведмедик належить вам, Маріє.

— Ні, ні — заперечила Маня — залишіть це, Опанасе!

Він глянув на неї, і в його очах було стільки прохання і стільки поваги, що вона тільки схилила згідливо головку. Обое увійшли у крамницю.

Вертаючись додому, ішли побіч. Опанас тримав у руці завиненого у тонкий папір ведмедика та декілька коробок Марії. Говорили тепер про Різдво Христове, і коли він розповідав про першу зірку Святого Вечора, вона висунула своє личко з коміра і з захопленням гляділа на його поважне мужеське лице, на повні уста і на засіяні, ясні вуса. Дома, ледве увійшли в кімнату, Маня побігла до себе, потягнувши Опанаса за собою. Вона розпакувала ведмедика й радісно розсміялася.

— Буду називати вас, Опанасе, ведмедиком, добре? — промовила жартівливо, глянувши на нього.

— Добре, Маню, а я за те зватиму вас вовчком. Моїм вовчиком. Його голос дивно затремтів при тих останніх словах.

— Добре, добре — раділа Маня. Вона приспівувала тепер танкову мелодію і, взявши ведмедика за лапки, крутилася з ним у такт пісні. І нараз, розбавлена і розсміяна, зупинилася. З захопленням глянула на ведмедика і поцілувала його у волохату

мордочку. Обернулася раптом до Опанаса, стала на пальці і з дитячою несказаною втіхою торкнула своїми губками його лиця.

— Ах! — скрикнула і, закривши уста ручкою, з переляком глянула на Опанаса. Обое враз споважніли. Щось сталося в цьому моменті, щось таке, що сполуше серця двох молодих людей, не-свідомих свого майбутнього і своєї долі.

— Маню! — схвильовано сказав Опанас і замовк. Її огорнуло якесь дивне збентеження і без-тямний переляк. Марії здавалося, що вчинила не-прощенне лихо. Стояла нерухомо, заворожена своїм прогріхом, і великі сльози набігли на її очі.

— Маню, — прошепотів Опанас і огорнув її рукою. Вона легко висунулася від нього і прожогом побігла у другу кімнату. Опанас почув тільки, як тріснули двері і ключ обернувся в замку.

Стояв безпорадно, розглянувся. На землі ле-жав ведмедик; він підняв його й обережно поклав на біле ліжко. Завважив рожеві запони на вікнах і стямився. Це перший раз він зайшов у кімнату Марії.

— Маню, Маню — підбіг до дверей. Ніхто не відповів йому. Закликав ще раз, тоді почав над-слухувати. Крізь закриті двері почув тихе хлипання.

Спалахнув. Наче злочинець, висунувся з дому Вілінських. Сам не вмів собі з'ясувати свого пере-живання. Одчайдушна радість сплелася з почуттям не-заслуженої вини. Врешті перемогла потреба само-

певности. Пристав із опущеною головою. На нього тихо спадали клапті білого снігу. Сповнений виною, добровільно взятою на себе, рушив до своєї невеличкої кімнати; там ждали на нього його мовчазні книги і розпочата праця.

3.

По Новім Році Вілінський відвіз Марію до Харкова. Батьки завважили велику зміну в поведінці доньки. Вона стала мовчазною і задуманою, часто не чула запитів, звернених до неї, або відповідала, наче б була непричасна до свого оточення, і ще далі перебувала у сфері далеких, для нікого недоступних мрій. Собака був ще далі її добрим другом, але Маня не бігала вже так безжурно, ні не гралася з ним, як передше. Вона гладила його лискучу шерсть, шепотіла до тваринки про свої душевні мрії і тайни зимових вечорів, а собака лежав сумирно коло ніг своєї пані і поглядав на неї поважними, розумними очима.

— Чи не закрутила собі голови наша Маня, от так із доброго дива? — спитав Вілінський свою подругу тремтливим голосом. — Ти завважила, Прасковіє, як вона змінилася?

— Давно вже бачу й відчуваю, — відповіла мати — не новина це для мене. Прийшов її час. А здавалося б, що дитина ще, що її тільки фіглі виробляти! Не має апетиту, сидить радо на самоті,

щось думає. Щастя, що хлопець благородний і чесний.

— А може це тільки дурощі дитячі? — стурбовано мовив Вілінський.

— Які там дурощі! — махнув рукою дід Данилів, що досі сидів мовчазно і не вмішувався до розмови. — Це так, — докинув, пакаючи свою люльку — коли не їсть, не п'є, голова болить, це з молодости. Кохається!

Пані Вілінська притакує похитала головою і зідхнула.

— Не знаєш Олексо, як він там із майном? Скільки душ має?

— Нічого він не має! І я тебе прохаю, не говори з ним так про кріпаків.

— Ото ж це! А як я маю говорити? Усі так говорять!

— А все ж ти знаєш, який він ліберал!

Пан Данилів поправив вовняну шапочку, що носив холодною порою.

— Це правда, хлопець без майна. Його дядько має невеликий хутір на Полтавщині, та це далекий родич. Марковичі, його батьки, не з поміщиків. А втім, це не важне. Хлопця незабаром звільнять, може служити в уряді, чи деінде.

— Вона любить його! — не втерпіла мати, — тільки — додала з журою в голосі — вона така жива, така темпераментна. А він тихий, спокійний. Надто велика різниця.

— Що тут казати, — перервав дідуньо — трудно з нього викресати трохи вогню. Якийсь недогадливий і сонливий. Проте не журіться! Маня дасть собі з ним раду, — засміявся зичливо — я дуже радий; зважте, козак із нього ширий, розумний і що тут казати, не звичайний собі дурепа! Нема про що й балакати! Готовте дукати, а я теж докину гаманець реалів і буде їм на початок!

Вілінський усміхнувся, наче бачив уже майбутнє щастя своєї доні.

— Я не проти, — докинув — хлопець добрий, роботящий, а я хотів би тільки, щоб Маня скінчила науку. А любов, звичайно, забирає всі сили, увесь час.

Минали тижні, і Вілінський чимраз більше тужив за своєю донею. Частіше заходив тепер у її малу кімнату, поглядав на її стіл, на декілька книжок і на ведмедика, що непорушно й самітно сидів на ліжку. Собачка йшов за своїм паном, сідав на килим і допитливо поглядав на нього.

— Нема Мані, правда? — говорив до нього Вілінський, а собачка, наче б розумів тугу Вілінського, жалісно гавкав і скімлів. Кожної неділі до Вілінських заходив Опанас. Ці відвідини стали уже звичаєм, і всі ждали вже недільних розмов і дискусій над новими подіями в світі. Опанас теж нетерпеливо рахував дні, що ділили його від неділі і від гутірок із цією шляхетною родиною. Наперед радів, коли йтиме до них крутою вуличкою, як

буде минати стежку, розквітлі мальви й півонії, завважувати, як зеленіють грушки у садку, і заходити до їхнього дому, наче до рідних. Вілінські приймали його завжди з дружньою уважливістю, були любо привітливі й гостинні. Не раз думав Опанас про те, як важко прийдеться йому прощатися колись із цими любими, освіченими людьми.

Іншими вечорами, в тижні, він сидів у себе і писав. Колись видасть друком свою книгу народньої мудрости; бачив у своїх мріях грубезний том приказок, зібраних роками його тихого життя. Що більше: придумав і наголовок книги, але цілком вирішив не подавати свого прізвища. Не його це мудрість списана на багатьох листах паперу, а його великого приспаного народу, і тому він не має права додавати до цієї праці своє незначне ім'я.

Коли відкривав вікно, сприймав благословенну тишу ночі, що дає щасливій людині потрібний спокій і вдоволення. Споглядав на знайомі зірки, слухав далекий шум потоку і мріяв про свою Марію, в далекому Харкові.

З найбільшим захопленням працював пізніми вечорами. На столі бринів журливо самовар, у круглому склі спокійно горіла свічка і ніякий зайвий порух не порушував нічної тиші. Опанас вживався тоді в питання давнини народу, вибирав перлини народньої філософії, упорядковував їх, на низуючи багатим намистом перекази і легенди в

гармонійну архітектуру сентенцій і доцільного змісту.

Із своєю тугою за Марією крився перед людьми. Його тривожила вже сама думка, що хтонебудь міг би довідатися про його таємницю; був соромливий, як дитина. Тож ніхто не знав його серцевих турбот, і кожний, хто познайомився з молодим урядовцем, бачив у нього тиху повагу і глибоку доброту. Усі знали, що Опанас перебуває на засланні й кожний жалів його та запевняв, що побувати в Орлі не так уже погано та що він скоро повернеться в свої сторони. Маркович у всіх здобував собі серця і повагу, а для своїх друзів був не то вчителем, не то пророком. Коли говорив, променіла з його слів чиста, християнська гуманність, щира зичливість і доброта. У розмовах часто наводив слова Святого Письма і думки старинних філософів, що так дивно збігалися з народніми приказками України. Те, що говорив, походило просто з його багатой душі та із завдання, що його поклав собі в основу свого життя: боротися за долю народу і на його сторожі поставити слово. Це не були його слова; шлях, яким рішився іти, вказав йому поет-в'язень, новітній кобзар народу.

Поза своєю працею, Опанас скривав одну таємницю, що з нею не звирився навіть перед Вілінськими. Потайки перед усіма писав музику до п'єси „Наталка Полтавка” Івана Котляревського. Такий наголовок виднівся на обгортці, що вміщала

велике число записаних нотних паперів, які він постійно виправляв і міняв. Ця праця була для нього одинокою розвагою, і він не поспішався з нею, розкладаючи її на довгі роки.

Про свою любов думав багато і глибоко. Вмів бажати вперто й витривало і ні з ким не ділився своїми душевними мріями. Кому ж бо звірятися із тривожних справ серця? Може потрібно людині мати когось у житті, перед ким можна відкрити всі навіть найглибші таємниці душі.

Це міг би бути тільки друг сердечний! Тоді в тихому сумерку кімнати плывуть слова щирі в благородному щасті, тоді ж відкривається серце і лине похвала любови від друга до друга, в атмосфері ближньої гармонії і взаємного довір'я.

Ждав самотно на приїзд Марії, мріяв про неї, найкращу істоту у світі, і був готовий пожертвувати для неї всім у своїй безкрайній відданості. Згодом Марія стала для нього чудесною неземською постаттю, здійсненням його ідеалів, безтілесним янголом його мрій.

Коли Марія приїздила з Харкова, Опанас видавав їй усю свою увагу. А вона, повна радості й життя, віталася з усіма, розцілювала батьків і служниць, із безжурністю смотрика і на згіршення матері сідала на підлогу й цілувала собачку в ніс, бігла в сад, у курник і конче мусіла привітати всі домашні тварини. Опанас стояв тоді спокійно, дещо

збентежений й неосмілений та, всміхаючись, глядів на своє щастя.

Вже сливе два роки, як приїхав до Орла, а все таки мало знав її вдачу і не зумів розкрити її душі. До цього просто не було нагоди, а коли й траплялася, тоді він не міг нав'язати розмови. В час перебування Марії на вакаціях вони цілою родиною відвідували знайомих або приймали їх у себе. У великому та ще й веселому товаристві ніколи нема нагоди на сердечні розмови, і, мабуть, тому Опанас нерado їздив по візитах. Він знав, що відвідини сусідів були просто потребою в одноманітному житті цього малого провінційного міста, але для нього все те було цілком нецікаве і байдуже.

— Треба їхати, Опанасе, — приговорював і переконував Вілінський — ви тепер стали заступником начальника канцелярії, а це зобов'язує. Треба піддержувати так звані товариські стосунки!

— Навіщо мені їздити? — неохоче відповідав Опанас — ви, Олександрє Петровичу, знаєте, що в актах жандармів стоїть біля мого прізвища:

„способний на всякое вредное для правительства предприятие”.

— Що з того, ви і так незабаром кінчаєте ваше заслання. Не сперечайтесь, їдемо!

Того року Марія закінчила інститут із успіхом першої учениці, дістала золоту медаль і залишилася при батьках. Вістка розійшлася скоро по цілому місті. Марією почали цікавитися не тільки молоді

люди, що думали про подружні справи, але й жінки, що чекали тільки нагоди, щоб одномоментні будні малого міста розважити собі розмовами і сплітками про молоду дівчину. До Вілінських почали приходити далекі своячки і знайомі пані; ласі на сплітки, вони пильно приглядалися до Марусі й Опанаса і відразу почали розвідувати, дораджувати і вихвалювати.

— Ото добра пара буде! Многонадійний із нього, статечний чоловік. Не п'є, не курить, не грає. Дай вам Боже, дай Боже! — Так казали до батьків Вілінських. А по сусідах говорили: — Якийсь недо-тепа. Ні заговорити, ні рушитися не вміє. Крий, Боже, від такого чоловіка!

Йшли сплітки по місті й околиці; про Опанаса й Марію люди знали більше, ніж вони самі про себе; вони обоє стали темою усіх язиків, від міської базарниці до благородних дам високих міських урядників.

Тепер Опанас мав нагоду присвятити більше часу Марії. У довгих розмовах дівчина радо слухала оповідань про народ, що з нього походила. Досі вона не знала багато ні його історії, ні болючих питань сучасного. В харківському інституті про ті справи не вчили, а дома бувала тільки в час вакацій. Зокрема була далека від найважливішої тогочасної проблеми: питання кріпацтва. Російська школа і чуже оточення впоювали в неї думку, що то

цілком природня річ, коли селянин працює на свого пана, бо такий порядок Божий. Що інше, правда, чула вона від свого батька і від його друзів. Але до цих справ вона не прикладала ваги. Ніхто не вимагав від неї виявляти свою думку і ніхто врешті з нею на ці теми не говорив.

Аж тепер із слів Опанаса почула, що і її обов'язком є мати свій власний погляд на все, що довкруги неї діється, а головно жити для свого народу. Слухаючи уважно виводів Опанаса, вона аж тепер зрозуміла непомітні натяки і завваги деяких своїх учителів, про яких говорили, що вони мало-роси. Тоді вона не звертала на них уваги. Була дитиною і сприймала байдуже московську атмосферу інституту, що не відрізнявся на перший погляд нічим від багатьох таких шкіл, розсіяних по просторах імперії.

Про подію, що так сильно зворушила їх обох, не говорили ніколи. Тільки, коли стрінулися очима, вона спалахувала рум'янцем, а він бентежився. Обое мовчали тоді довгу хвилину. Одного пополудня Опанас поклав свою долоню на її руки.

— Маріє! — прошепотів.

Вона глянула на нього запитливим зором, і їхні очі на мить стрінулися.

— За шість місяців мене звільняють. Хочу вернутися в Україну!

Вона змішалася. Стояла перед рішенням, та-

ким важним для цілого її життя, але воно не було для неї несподіванкою. Майнула їй перед очима чудова країна, про яку так багато розповідали, Опанас разом із нею і їхній майбутній дім, повний щастя й радості.

— А ти, Маріє? Словниш мою мрію? Поїдеш зо мною?

Вона стиснула його легко за руку, і він мовчки поцілував її дрібну, гарну долоню.

4.

Опанас увійшов до Вілінських у модному довгому сурдугі з плюшовими вилогами, у сніжнобілому твердому комірі, що закривав йому пів лица і святочно поклонився батькам Марії. Пані Вілінська зрозуміла, про що йде, і нервово шукала хустинки за пояском сукні, щоб втерти сльози, що враз виступили в її очах. Олекса Петрович, удаючи, що нічого не завважує, прибрав гідну поставу й мовчки відклонився Опанасові.

Опанас глибоко відіхнув. Перший виступ згідно з вимогами товариського звичаю пройшов без перепон. Його попросили сідати. Він сів обережно і достойно.

Раптом Опанас зарум'янів. Ніяк не міг пригадати собі всіх тих гарних слів, що їх вивчав цілими вечорами, щоб належно і з гідністю звернутися до батьків Марії, як слід поважній і освіченій людині. Залягла неприємна мовчанка.

— Може, Опанасе Васильовичу, чаю нап'єтеся? — спитала турботним голосом Праксевія Петрівна, але не рухалася з місця. Сказала, щоб перервати,

мовчанку і дати початок розмові. Вона зідхнула й спустила очі вниз.

— Дякую дуже, не трудіться — відповів не своїм голосом Опанас і закусив губи. Чим довше думав, тим більше безвиглядною здавалася йому його мова. Тепер не міг пригадати собі вже ні одного слова, зате проходили перед його очима вперто різні картини, зв'язані з чаєм.

— А знаєте, Праксевіє Петрівна, що чай п'ють у нас не так довго? Наші діди чаю ще не знали!

Розсудлива розмова про давній побут почала висіти над головою пані Вілінської, як страшне мариво, і хто знає, чи Опанас сказав би цього дня, з чим прийшов, як би не дідуньо Данилів, що увійшов у цю хвилину у світлицю. Він здивовано глянув на святочний одяг Опанаса і від зачудовання аж вийняв цибух із рота.

— А це що, Опанасе, женихатися прийшов?

Опанас з полегшею пригладив волосся.

— Саме! — промовив урочисто.

Вдячно глянув на пана Данилова. Непевність, що зв'язала його думки, кудись пропала, він відразу почувся вільний, як у відвідинах будьякої неділі, із усміхом глянув на своїх друзів.

Так почалася розмова про майбутнє молодих. Опісля попрохали Марію.

— Маню! — з повагою сказав батько — Опанас Васильович прийшов до нас прохати твоєї руки. Чи годишся, доню, стати його дружиною?

Опанас глядів спокійно з приязним усміхом на Марію. Завважив, що вона зарум'яніла по кінчики вух. Стала тепер ще гарніша, ще любіша Опанасові.

— Так — відповіла сміливо і, глянувши на Опанаса, нагло вибігла з кімнати. За нею, вибачившись, вийшов Опанас.

Вінчання призначили на першу неділю травня. До того часу дім Вілінських переминівся до непізнання. Жіноцтво шило й вишивало, а під кінець почали напикати найвибагливіші печива, старосвітські цукровані баби, мігдалові торти, вигадливі підливки і різні солодкі печива. Марії шили білу шовкову криноліну, і дівчина сама не знала, що її більше радує, чудова сукня, чи майбутня врочистість її вінчання. Усе те готовили й приспособлювали пані з сусідства і своячки Вілінських, а ще замовили прислугу й куховарок.

У вільні вечори Праксевія Петрівна довго розмовляла на самоті з донею. Маня чимраз частіше леліяла свої тихі мрії і находила спокій в обіймах матері. Пан Вілінський, заклавши руки, ходив повагом у глибокій задумі. Його турбувало майбутнє молодих. Опанас рішився їхати у Чернігів, де жили його друзі. Але праці Опанас не мав. Вілінський знав життя краще від Опанаса, і непевність будучих місяців Марії і Опанаса не давала йому спокою. Правда, Опанас був повний найкращих надій і не турбувався майбутнім.

— Працю я дістану. Маю досвід у губерніяльній канцелярії, візьму посвідки і рекомендації, тим уже не турбуйтеся.

Вілінський притакував, проте на всякий випадок приготував гаманець золотих рублів, на початок — як казав — дарунок батька і тестя.

Врешті Опанас дістав вістку з Чернігова. Його друзі Білозерські повідомляли, що Опанас дістав посаду коректора „Чернігівських Губерніяльних Відомостей.” Платили менше, як в Орлі, але він потішався, що це тільки початок, що буде жити в Україні та сусідувати з Білозерськими. Жив він колись із цією сім'єю, як із рідними, а позатим сам Білозерський був братчиком і леліав ті самі ідеали, що Опанас. Старі тітки шепотіли, що травень для вінчання не добрий місяць і щастя молодим не приносить, але весілля відбулося гучно і славно. Молоді відвідали й попрощалися із друзями і знайомими з міста й околиці та виїхали до Чернігова.

5.

Крізь вікно старосвітського берлину Марія цікаво поглядала на шлях, що перетинав поля і пробивався лісами, спливав лагідно в доли і знову губився у свіжій зелені обрію. Вона слухала тихої розсудливої мови Опанаса, і в той самий час її личко рожевіло зворушенням останніх днів. Якийсь не то неспокій, не то нетерпляча цікавість огортала її на перелетну думку про їхнє майбутнє.

Опанас говорив про себе. Розповідав тихим вдумливим голосом про своїх батьків, що в далеких Кулажинцях мають невеличкий кусень землі, такий мізерний, що ледве спромоглися вислати його на науку в Петербург. Тому він і тепер не може рахувати на нічию поміч, тільки на себе самого.

Він замовк, з любов'ю споглядаючи на Марію.

— У двох подолаємо всі труднощі! — промовив несміло і знову замовк, наче б чекав на її відповідь.

Марія всміхнулася до нього. Відданість і довір'я промінювали з її розмріяних очей. Майбутні дні зарисовувалися перед нею у надійних барвах.

Будуть тепер обоє разом, праця Опанасові запевнена, а там у Чернігові ждуть їх одні з найкращих друзів. Про які то труднощі говорив Опанас, вона й не думала. Ніяких труднощів вона не знала і в своєму житті ніколи їх не переходила.

Опанас догадався, які думки майнули у Марії.

— Пощо я це говорю, — думав — коли в неї сімнадцять років і вона життя не знає?

Минали останні московські села.

— Глянь — сказав до Марії, не відвертаючи очей від сумних хат, без дерев і без зелені — мене дивує ця антипатія московського народу до природи. Пам'ятаєш Гоголя? Він писав:

„Село — навалена купа сірих колод із чорними дірками замість вікон. А збоку капличка і шинок. Нічого йому не треба!”

— А ось і кордон України! — викликнув радісно Опанас і вказав на невеличку річку, що ліниво пливла між левадами. Марія не бачила води, так густо обросла вона чагарниками і вербами. Це річка Есмань, ми вже у чернігівській губернії.

— Вже недалеко! — сплеснула руками Марія.

У думках бачила вона білий дімок, де житимуть, гарний дімок, оздоблений йонським портиком, оповитий квітами, з веселими ясними кімнатами. До дімка входить ганочком, через городець, засаджений червоними й білими гвоздиками, пахучим горошком і пишними рожами. Ввижались їй перші гості, освічені кавалери і пещені дами, а вона прий-

має їх у себе славним міддаловим тортом. Не дармо ж мати навчила її так прекрасно приготувляти ласощі. Опанас розмовлятиме з поважними дідичами-поміщиками, а вона, у новій шовковій сукні, дзвонитиме срібним дзвіночком на слуг.

Всміхалася до цих вимріяних картин свого майбутнього життя і саме звернулася до Опанаса, щоб спитати його, чи яснозелений колір сукні буде їй до лиця, коли її думки перервав розумний голос Опанаса.

— Ми вже на українській землі. Тут побачиш наші села і людей, що для них Шевченко співав свої думи-пісні.

Згадка про Шевченка пригадала їй, що в її домі читали ці поезії з рукописних листків, що приходили петербурзькою поштою. Тепер аж прийшло їй на думку, що досі ще не бачила української книжки. Не знала навіть, чи існують такі книжки. Марія читала багато, але тільки по-московськи або по-французьки. Врешті, звідки кому й уміти писати українські книжки. Куліш казав, — відповів на її запит Опанас — що заесманська література не може існувати. Так називає він українське письменство. Завданням наших освічених людей є дати підстави для її творення.

— Чому не існує? — спитала Марія.

— Маємо тисяча вісімсот п'ятдесят перший рік, живемо в половині величного століття, а все ще в нас нема для кого писати. Село неписьменне і не

має змоги читати, а інтелігенція задовільняється московською літературою. І так потрохи в містах люди відбігають від свого власного народу і його звичаїв. Хто надів жупан, цурається свитки!

В'їхали у ліси. Дві пари коней бігли шпарко доброю, битою дорогою. Проїздили побіч великих кулистих печей.

— Смолокури. Смолу і терпентину доставляють на цілу губернію.

Марія вихилилася з вікна і з вдовolenням вдихнула ароматичне повітря. Свіжа і чепурна, цікаво гляділа на засмолених, огорілих робітників.

— Кріпаки, раби — гірко мовив Опанас. — А все ж ці люди могли б бути вільними.

— Що значить бути вільним, Опанасе? Чи вони, ці робітники і селяни, не вдовolenені з того, що мають? Ви всі говорите так часто про волю, а я насправді нічого не розумію. Мене вчили, що порядок, установлений царем, найкращий. Про все дбає їхній пан, усім трудиться, а навіть, кажуть, дехто для добра самих мужиків наказує, хто з ким має вінчатися.

— Оце саме, що відрізняє український народ від московського. Ти, Маріє, вихована на чужій літературі, не знаєш, що наш народ сприймає неволю і кріпацтво дуже важко. Неволья — це велика нечесть і образа для людини, це важке нещастя. У москалів інакше. Ти читала Тургенева, тож знаєш,

що його герої волі не шукають. Навпаки, вони всі вихвалюють рабство.

— Пам'ятаєш? — продовжував Опанас — коли, пише Тургенев, пан побив кріпака, питалися його, за що його покарано. А мужик каже: по ділам, батюшка, по ділам! Так воно є справді. Пан це влада, а в москалів, хто має владу, завжди має рацію.

— Тургенев — казав далі Опанас — сам людина гуманна і не погоджується з таким станом речей. У своїх творах розповідає про дійсність на те, щоб вказати на корінь лиха в російській імперії.

Згодом Опанас почав розповідати про гурток українців, що почали вивчати звичаї й минуле свого народу на те, щоб відкрити скарби української душі, занести їх у книги і вказати йому, чим він був, чим є і чим повинен бути.

Марія слухала його з півдитячою серйозністю, наче інститутка свого вчителя. Розповідь Опанаса затягнулася, і він видався Марії трохи чудним. Вперше бачила його таким балакливим, а він говорив далі, задивлений у міражі завдання, що взяв на себе, не завважаючи ні прекрасних очей Марії, ні її золотисто-русявих кучерів.

Марію завжди цікавили книжки і серйозні теми розмов та герої і борці за ідеали. Але тепер чомусь їй здавалося, що говорити про такі справи можна пізніше, часу на те знайдеться в них ще доволі.

— А з тим — почувла Опанасові слова — треба

відродити давні рідні звичаї, відкинути чуже, вороже і стати врешті господарем у власній хаті!

Марія подумала на хвилину про їхню майбутню хату і про Чернігів, хотіла спитати Опанаса, чи не вийде хто проти них, але промовчала. Їй здалося, що не личить говорити тепер про справи дрібні і буденні, коли Опанасові думки зайняті такими величними й поважними справами.

Марія глянула у вікно диліжансу. Біля шляху знялися птиці, дорогою проїхав жандарм. Десь за ліском гупав коваль у залізо і його важкі удари тисячним гомоном неслися простором.

Вже довго їхали мовчки, Опанас ніяково понурив голову.

— Що я верзу, — думав — хто ми? Фантоми, що хочемо воскресити умертвене і понести його в майбутнє?

Заходив вечір і заслонив небо півпрозорою сивиною. Згодом стемніло, на вишинах виіскрилися перші зорі. На небі появилoся рожеве сяйво, з-поза далеких садів виточився величезний червоний місяць.

Диліжанс під'їхав до міста.

— Куди ми заїдемо? — не втерпіла Марія.

— Покищо на підміський хутір Білозерських, — відповів Опанас — за тиждень-два пошукаємо собі дім, де й будемо жити.

6.

В Чернігові замешкали в малому, старому дімку, що його ледве було видно з гущі кущів бузка і ліскових горіхів. Запущений здичілий сад відділяв дім від вулиці.

Для Марії був це великий удар. З її мрій про гарну, привітну хату не залишилося нічого. Такої в Чернігові до винайму не було, зрештою, мала місячна платня Опанаса не могла б вистачити на шось краще.

Збентежено розглядала кімнати. Треба було поправити підлогу, помалювати стіни, ущільнити двері й вікна.

— І що ж? Не подобається тобі цей дім? Це ще найкращий із усіх, які були до винайму, — заговорив Опанас, завваживши безрадну мовчанку Марії.

— Я уявляла собі наш дім цілком інакше — тихо відповіла Марія. Оце вперше вона побачила, яке далеке життя від романтичних мрій, і вона злякалася свого майбутнього. Цілком відрухово підбігла до Опанаса і пригорнулася до нього.

— Маріє, — промовив Опанас — ми люди не

перебірливі і тут заживемо спільним щастям. Доведеться трохи попрацювати. Треба змінити струпішілі східці новими, зміцнити ганок, виправити облуплені фронтіві стіни. Це буде моя справа, а ти займися садом.

Опанас пильно ходив до редакції і друкарні, а в вільних годинах вперто працював коло хати. Марія впорядковувала кімнати й сад. У короткому часі оселя Марковичів стала привітною і радісною. За кілька тижнів обоє Марковичі мали вже вільні вечори й неділі.

Марія щодня нетерпеливо очікувала, коли Опанас повернеться з редакції. Часто перебувала у його кімнаті, бувало, сідала на килимі, розкладала його теки з записками й годинами зачитувалася в оповідях і старинних думках, у приказках народу, в описах його звичаїв і побуту.

Випитувала теж Опанаса про події давнини і тоді обоє впірнали у романтику козацьких часів, в описи геройських походів, в оповідання про невольників і про повстання поневоленого народу. Марія захопилася студіями свого чоловіка. Відчувала велику любов до мрійливого минулого своєї батьківщини і вирішила разом із Опанасом досліджувати містику душі народу.

Скоро знайшли Марковичі свій круг знайомих і друзів, однодумців. Часто бували в них обоє Білозерські, що жили на хуторі, біля Чернігова.

Дім Марковичів належав до найпривітніших

у місті. Це була заслуга Марії. Вона завжди вміла створити атмосферу дружньої безжурности й сердечного відношення до гостей. Свіжа й жвава, жартидлива і ласкава, брала участь у серйозних розмовах, але в розвазі мала сотні цікавих помислів і не раз пізно вночі вміла захопити гостей якимись надзвичайними проектами. Бувало, виїжджали всі зі співами і сміхами на хутір Білозерських, або йшли на прохід у поле, дивуватися і захоплюватися місячною ніччю. І коли одного разу вийшли за місто і зупинилися, захоплені красою природи, Марія, надслухоючи щебетання солов'їв, почала тихим голосом:

Чи знаєте ви українську ніч? Ой, не знаєте ви української ночі! Пригляньтесь до неї: з-посеред неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніше. Горить і дише воно. Земля вся у срібному світлі; дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і млостю дише, і розливає океан пахощів. Прешишная ніч! Чарівливая ніч! Нерухомо надхнено стали гаї, темрявою виповнені, і велетенську тіль кинули од себе!

Усі стояли, як заворожені словами могутнього Гоголя. Марія, розклавши руки, непорушно гляділа на поблизькі води і сади та на тихе, сонне село. І знову почався її тендітний, повний глибокого романтизму голос:

Увесь краєвид спить. А вгорі все дише, все охоплене чаром і спокоем величним. На душі безмірно й щасно, і рої срібних видив зграйно випливають у її глибині. Прешишная ніч! Чарівливая ніч!

Як Тургенєв, вона знала всі твори Миколи Го-

голя напам'ять. Іншим разом велися палкі дискусії про життя в царській Росії, а гіркі слова досади й обурення настроювали Марію смутливо і жалісно.

— Мовчати, пити водку, ось і все! — говорив Білозерський, коли розмова йшла про духову атмосферу Росії.

— Скажіть, будь ласка, — розклав руки Моргун, писар управи міста — чи можливо денебудь у світі, щоб правительство наказало спалити тисячі книг Нового Завіту через те тільки, що нібито Святе Письмо призначене для священиків, а не для мирян?

— Що ж ви хочете, коли сам міністер, якого завданням є поширювати освіту, сказав:

„Хочу, щоб спинилася література! Тоді відпичну собі”.

Марія зіщурила очі й засміялася:

— Як то, і ніхто не забрав слова, не відповів на це?

Білозерський хмарно глянув довкола.

— Хто скаже слово, Маріє? Навіть академіки мовчали, коли в книжці про гриби скреслено цілий розділ про отруйні породи.

— Чому?

— А тому, що гриби — це пожива російського народу, тобто в їхньому розумінні усіх народів імперії, і „вредних” грибів бути не може. Та ще й тому, що в царській державі взагалі нічого „вредного” нема, не було й не буде!

— Кілька років тому один поміщик на Поділлі звільнив двісті п'ятдесят кріпаків. За те його за-
слали на Сибір!

Марія глянула на Опанаса.

— З цього мені ясно: є товариство — вказала
рукою на приявних — світле умами, але безсиле!

— А що ж можемо зробити? Час повстань ми-
нув давно і безповоротно, залишилось тільки сло-
вом і письмом ширити думки правдиві і щирі. Нам
треба тепер поетів і письменників, творців нових
ідеалів і нових сил.

— Справді, поети нині великі революціонери.
Але, думаєте, правительство не знає їхньої сили?
Через те Шевченко мучиться в тяжкій неволі, коли
ми, його однодумці і друзі, сидимо спокійно в цьому
гостинному домі! Врешті не знаєте, як покрадьки
поховали Пушкіна?

Марія задумалася. Ледве чула розповідь Біло-
зерського про те, як жандарми забороняли пові-
домляти про смерть Пушкіна, конфіскували некро-
логи, а похорони відбулися вночі, з участю малого
гуртка друзів і сотні жандармів.

„Хіба Пушкін генерал або міністер?“ Так го-
ворили у царській палаті.

Марія розуміла тепер Опанаса і його самітну,
муравлину працю. Вона бачила це нікчемне життя
по містах, з піяченням і грою в карти, з глупими
розмовами і сплітками. Вона була вдоволена, що
обоє з Опанасом не мають нічого спільного з цією

зграєю урядовців, тупих поміщиків, гордовитих офіцерів і їх жінок, що нічим не цікавилися і що з ними про ніщо було говорити.

Марія почала приглядатися до простого народу. Зразу, хоч би на базарі, вона побачила світ, якого досі не знала і не завважувала. Заводила розмови з перекупками й куховарками, з крамарихами і дівчатами, що привозили городину. Із здивуванням побачила, що й тут існує якийсь двоподіл, такий самий, як і в інших середовищах. Були тут московські або змосковщені крамарихи, що запливали салом, цілком подібні своєю душею до безсердечних і глупих поміщиків та офіцерів. І був ще народ свободолюбний і сердечний — українське село. Воно не знало ні фальшивих розмов, ні понижування інших. Марія відчувала якусь незрозумілу їй спільноту з ними, щось, що споріднювало тих людей з її друзями, що зворушувало до глибин душі її саму.

На базарі з засади говорила по-українськи. З початку всі дивувалися, оглядалися за нею, з помилуванням хитали головами. Але згодом Марія завважила сердечні погляди і усміхнені до неї лиця. Одного разу почула, як одна з жінок сказала: наша пані йде!

Вона була їхня. Чому? — роздумувала Марія — Мова? Тільки мова, чи може щось глибше, неокреслене? І що саме?

Говорила про це з Опанасом.

— Спільнота крові, Маріє. Один народ, Маріє!

Досі здавалось їй, що існують два світи. Один — це оці дідичі, царські службовці й офіцери, світ, що цинить сам себе відповідно до калитки. І другий — світ кріпаків і людей, призначених до служіння, світ, де нема ні почувань, ні людських хвилювань, ні розумної мислі.

А ось відкрила вона іншу невидну дійсність, що про неї ніхто не писав, ані не навчав. Це був поділ, про який прийдеться їй ще багато розмишляти, поділ на людей чужих і ворожих і на людей, що відчували якусь спільноту, єдність, дивну і незрозумілу.

Це ніби дивні нитки зв'язували серця людей світлих і кріпаків, людей села і міста, людей однієї душі і однієї мови. Одну велику родину творили Шевченко і Куліш, Опанас і Білозерські, урядовці в темних офіцинах, дідичі, як оцей, що карається на Сибірі, і тисячі вільних і невільних робітників і мужиків.

Марія почала записувати те, що чула в розмовах на базарі. Мала свої зшитки, куди занотовувала незнані їй слова й цілі речення, розмови й події та все, що їй сподобалося. Пильно вивчала невідомі їй і рідкі слова та скоро збагатила свою мову.

Вечорами працювали обое. В кімнаті Опанаса появилася великий стіл, що Марія закупила за заощаджені гроші, і срібний свічник майстерної ро-

боти минулого століття, як казали, твір невідомого українського золотника.

Іноді Опанас переривав писання і тоді поглядав на Марію. У світлі свічок, думав, жінки стають ще кращі. Чи тому, що очі видаються більш мерехтливі, чи може від тіней невеличкого, рухливого світла? При свічках розмови проходять лагідніше, і ближчою стає людина до людини. Кожний відчуває в такий час потребу виявити хоч частину своєї душі. Діти мріють казками і випрошують цікавих оповідань, довкола панує тепло, мир, лагідність і щастя виявленої душі. При світлі свічок йдуть мирні розмови про те, що сталося в світі. Розповідають собі дружні люди про події, вичитані в закордонних газетах, і те, що гомонять купці, подорожні і мандрівні люди.

— Хто ж це сказав, Опанасе, — почув лагідний голос Марії — що не може існувати наша література? Нема, кажуть, достойних слів? Є, Опанасе, і яке величне їх багатство!

Марія таємниче всміхалася. Знайшла свою мету. Її затаїть до часу перед усіма, навіть перед рідним чоловіком. Довго кристалізувалася ця думка, аж одного разу ясно стала перед нею розв'язка її життя. Усі свої сили, все своє знання вона віддасть за пропащего мужика, за свій народ, зневажений і безсловесний.

Прийшов час, що Марія мусіла закинути свою працю. Одного дня обоє мали серйозну розмову.

Опанас заробляв мало, і треба було збирати копійку до копійки на близьке майбутнє. Відтепер вечорами він писав і читав їй, а Марія шила білизну для маленької істоти, що незабаром мала прийти на світ.

**

Час минав Марковичам поволі, й після двох років життя в Чернігові вони почали дошкульно відчувати тісноту і нудьгу провінційного міста. Редагувати нецікаві розпорядки „Губерніяльних Відомостей” стало для Опанаса просто каторгою. Білозерським жилося багато краще. Вони виїжджали на кілька зимових місяців у Петербург, де перебували найвизначніші українські вчені й письменники, або до закордонних купелевих місць. Вліті друзі Марковичів були вповні заняті своїм господарством. Правда, вони часто відривалися від праці, щоб відвідати Марковичів; Марія теж іноді виїздила на кілька днів із малим сином на їхнє літнисьце. Але все ж Марія відчувала, що так жити далі годі, що тримається останками сил, щоб не зійти до рівня бездумних примітивних істот, що поневолі втягали її у свою орбіту.

Білозерські бачили цю духову трагедію Марковичів і дуже боліли над їхньою незавидною долею. Одного разу пригналися підводою до Марковичів.

— Опанасе, — крикнув Білозерський, зіскакуючи з візка — у Києві маю для тебе працю книговода. Поїдете?

Марія зраділа, розцілувала друзів, дякувала за їхні старання.

— Давно вже стараємося для вас щось зробити, але не легка це справа. Аж сьогодні дістали вістку! — сказав Білозерський.

— Жалко нам дуже, що розстаємося, —казала пані Білозерська до Марії, коли входили в кімнату — але в Києві життя краще, культурніше, врешті й платня для Опанаса більша.

Вона похилилася над новенькою колискою.

— І що ж, Богданчику, поїдеш із татом і мамою, правда?

Немовлятко гляділо на неї великими синіми очима і, коли Марія наблизилася, витягнуло до мами кругленькі рученята.

— Поїдемо — промовив Опанас і почав снувати пляни на майбутнє.

— Очевидно, треба їхати, — погоджувалася Марія — що ж ми тут маємо? Київ все таки столиця України.

— Столиця! — з глумом сказав Білозерський — Київ був колись столицею. Сьогодні це тільки більше провінційне місто!

Опанас повеселішав. Проходжувався тепер кімнатою, бачно оглядав устаткування і затримався біля шафи з книжками.

— А не жаль тобі, Вовчику, — засміявся, вказуючи рукою на теки з матеріялами, що їх Марія збрала впродовж останніх років — не жаль тобі покидати твоїх дівчат і жінок із базару?

— Жаль! — щиро відповіла Марія.

Вона нагадала собі сотні казок і колисанок, які приспівували жінки, коли приходили привітати свою паню з народинами малого Богданця. Від цих пісеньок всміхалося дитя, приплющувало очка і засипало. Марія записувала слова, а Опанас, коли був удома, вносив нові мелодії на нотний папір.

День перед виїздом Марковичі прощалися з Білозерськими. Після вечері, коли перейшли до іншої кімнати, в хвилині, якої ніхто не сподівався, Марія заповіла:

— А тепер, любі друзі, маю для вас несподіванку. Про неї не знає Опанас нічого-нічогоісінько. Вона злегка зашарілася.

— Тільки не смійтеся з мене. Я написала оповідання!

— Як то, по-нашому?

— По-нашому!

— Неможливо! — здивувався Опанас — і мені ти про це нічого не сказала?

Товариство загомонило, прохаючи Марію прочитати свій твір. Вона погодилася. Білозерський сів вигідно, понюхав жовтого тютюню зі срібної табакерки, всі замовкли. Тоді Марія почала читати.

— Сестра. Це наголовок.

Білозерський із зачудованням глядів на її гарне, трохи зворушене личко і на її золоте волосся. Він ніяк не сподівався, що Марію цікавить література, а вже цілком заскочила його вістка про те, що вона сама пише.

— Нечувана справа, — думав — щоб жінки в нас писали. Нечувана! — А вона розгортала перед ними живі картини кріпацької долі і майстерні описи природи.

„А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото між зеленими берегами, кучеряві верби купають у воді свої віти; цвітуть-процвітають маки городні і високо-верхі коноплі зеленіють; коло білої хати червоніє рясне вишення, високий куш калини стріху підпирає, а хатина ж у розквітлому городі. І зелено, і червоно, і голубо, і біло, і синьо, й рожево коло тієї хатки. Тихо, і тепло, і скрізь червоно: і на небі, і на узгір'ях, і на воді. Господи!“

— Яка щира мова — сказав тихо Білозерський, коли Марія закінчила читати оповідання про сувору долю своїх героїв.

— Яке найніжніше серце, яка душа!

Пані Білозерська утерла сльозу і з радости розцілувала Марію.

— Маню, Маню! — радів Опанас — таж у тебе талант великий і який смак до усього доброго і прекрасного!

— Пішлемо до Куліша, хай друкує!

— Посилайте в Петербург!

— Ні, ні! — спалахнула рум'янцем Марія — це ще не так, як я хочу, як повинно бути.

Зніяковіло, а разом і врадувано споглядала вона на приввних. Серце било в неї великим неспокоєм, вона просто злякалася своєї творчої сили. Слухала оцінку цих любителів народньої душі, цих етнографів і археологів-аматорів, і поволі приходила до себе. Опанас спер голову на руки і думав. Споглядав на свою Марію, а вона слухала слів своїх друзів, усмічалася до них, щаслива їхнім захопленням і своїм першим успіхом. Була нині ще краща, в сірій легкій сукні з білим комірчиком і золотим ланцюжком на ньому, субтильна й тендітна, як подув казкового зефіра.

7.

У Києві біля них згуртувалося нове товариство. Життя було багато цікавіше, як у Чернігові. Люди їздили часто у Петербург, привозили нові книжки й журнали, і скоріше приходили вістки з цілого світу. Марія користувалась бібліотеками, особливо жадібно читала французькі і німецькі твори, щоб не забути мов, які знала, та щоб не відставати від культурних людей.

У неділі й свята обоє Марковичі вибиралися у підміські околиці на прохід. До них прилучувався звичайно один із їхніх нових знайомих, молодий ентузіяст, Лобач-Жученко. Він був державним урядовцем, але до свого звання не прив'язував ніякої ваги.

— Не для мене сидіти за урядовим столом. Я маю іншу мету в житті!

Він розповідав із великим захопленням про свої наміри, присягався, що їх здійнить, бо не розуміє непоборних перепон. Він твердо вірив, що скоріше, чи пізніше стане видавати твори української літератури. Так само твердо вірив, що незабаром уже царський режим упаде і прийде довго

очікувана воля. На своїх проходах вони робили записки з історії, природи і з народніх переказів. Марія вивчала пильно те, що розповідали прості люди на Броварах, на Братській, у Ворщаківці, в Шулявці і Ширлявцях.

Жученко щиро здружився з Марковичами. Перебував у них усі вільні години і завжди старався витягнути їх кудись на прохід або до своїх знайомих.

— Михайле Дем'яновичу, — випрошувався бувало Опанас — не підемо нікуди сьогодні. Вийти за місто, милуватися чарівною ніччю — вимагає багато часу. Коли повернемося додому? В десятій, або й пізніше. А я хочу ще сьогодні писати.

Жученко добряче усміхався і гладив свою чорну бороду.

— Залишіть на сьогодні. Писатимете в дощ. Ви знаєте, яка краса наш Дніпро у повні місяця?

Опанас губив при Жученкові всі свої аргументи, і вони таки йшли у розкішну київську ніч.

Марія почувалася щасливою. А з тим її уява, вільна від турбот щоденного життя, дедалі частіше піддавала їй нові мистецькі картини для творчої праці. Прийшов час, і вона відчула потребу висловити їх у нових оповіданнях. Сюжети, персонажі і події були докладно викінчені в її думках, залишалася тільки перенести їх на папір.

Одного дня прибіг до них несподівано Жученко.

— У Києві тиф! — крикнув з порога. — Кінець нашим проходам!

Він розповів, що багато людей умирає, а згодом виявив, що є теж випадки холери. Мерців обсіпують вапном і ховають по ночах, щоб не викликати паніки. Заборонив малому Богданкові бавитися на вулиці із сусідськими дітьми, пояснив усі лікарські заходи для охорони перед пошестю, заборонив пити непереварену воду і взагалі заопікувався Марковичами з великою самопожертвою.

Тим часом у місті появилися неймовірні вістки. Хоч товариські вечори не відбувалися, і тільки Жученко заходив до Марковичів, так ніби, чи не потрібно чого, все таки вістки були хвилюючі. Опанас прийшов із праці і розповів, що війна з Туреччиною — це просто розгром, іншим разом приніс вістку про бунт кріпаків та робітничі заворушення по містах. Тоді говорилося, що Росія хоче завоювати світ і підкорити собі великі сусідні народи. Жученко розповів докладніше про останні події.

— На Волині й Поділлі революція! Народ виганяє царських чиновників, у Київщині віджила козаччина! Ах, — ламав руки Жученко — боюся, що все це не вдасться! Нема проводу, революція вибухає самочинно, не видно нікого, хто б узяв і об'єднав поодинокі вогники в один великий пожар!

Іншим разом пригнався з новою вісткою:

— На Балкані стоять оттоманські козаки Са-

дика Паші, тобто Чайковського. Є теж і польські війська.

— Мені розповідали сьогодні, — заговорив Опанас — що на Кавказі повстання.

— Скажу більше, — докинув Жученко — Імам Шаміль звернувся до французького, англійського і ще до якогось уряду, щоб допомогли йому в боротьбі. Нічого з того не вийшло, хоч фльоти цих держав стали на Балкані і навіть облягали Одесу!

До осені політичні думки затихли, але всі ще надіялись, що придуть нові реформи й полегші. В товариствах відкрито велися свободолюбні розмови, усіх огорнула надія на краще й вільне життя. Жученко приніс у той час перші революційні метелики, що їх друкував у Лондоні революціонер-емігрант Герцен.

Аж тепер прийшли справжні вістки про те, що діялося в Україні.

— Попечатали корчми — розповідав Жученко — і казали: це тому, щоб опісля ніхто не міг сказати: з нас горілка говорить! Домагались волі і ставили умову праці в поміщиків: одна третина жнив для нас, дві третини для панів. Порядку бергли варти із селян.

— Повстання здушили польські рекрути з Білої Церкви, — доповідав Жученко — і хоч вожді селян зверталися до польських панів, щоб ішли з ними на москалів, нічого з того не вийшло!

— Розповідали мені в канцелярії, — докинув

Опанас — що на слідстві говорили провідники повстання: Нема чого скривати! В тридцять першому році ми були дурні, що не йшли з поляками; а тепер вони дурні, що не пішли з нами!

Дерева тихо скидали своє пожовкле листя, небо затяглося низькими сивими хмарами, і все готовилося до зими.

Марковичі мало виходили з дому, побоючись за Богданка, що виріс на тендітну, слабого здоров'я дитину. Марія використала ці тижні, упорядковуючи з Опанасом записки з київських околиць. В її теці були теж готові й гарно переписані три нові оповідання. Марія оправила їх у сірі однакові обкладинки.

Нагло Опанас втратив свою працю. Розійшовся чомусь, чи посварився із власником підприємства. Тепер щодня виходив на місто шукати праці; у вечори вертався знеможений і мовчазний. Обіцювали тут і там, та якось нічого з того не виходило. Спочатку Опанас вірив обіцянкам, був спокійний і говорив :

— Треба почекати. Адже я не така важна особа, щоб ради мене відкладати важніші справи. Але, коли з його заходів не було ніякого успіху, він підупав духом й цілком зневірився. Годинами ходив по кімнаті без діла, не відповідав на запити Марії, задумано промірював світлицю важкими кроками. Жученко віддався цілим серцем справі Марковичів. Сам бігав по знайомих, розвідуючи за

вільними місцями, позичав їм гроші, врешті, по кількох місяцях безнадійних шукань, прибіг врадуваний і щасливий.

— Опанасе, в конторі Чачковського потребують книговода! — І він, вичерпаний біганням і новиною, упав на крісло.

— Не хочу, — скинув рукою Опанас — кинь! І так із того нічого не буде. Жити не хочеться. Даремне тільки вганяєш і час тратиш для мене.

Марія рвучко повернулася.

— А все ж, Опанасе, ти повинен піти туди. Не можемо жити далі з ласки друзів!

— Що ви, Маріє! — схвилювався Жученко — я з усього серця...

Марія схлипнула. Тоді Опанас узяв капелюх і мовчки вийшов із хати.

Чимраз частіше Марія тепер залишалася із малим Богданком. Опанас мандрував вулицями, а коли приходив до хати, не відзивався до нікого.

Марію огорнула жура. Що робити, як жити? Уже добігає рік, відколи Опанас утратив роботу, і досі нема надії на якінебудь можливості. Вона була свідомо, що не його це вина, а все ж таки щось треба було йому робити, кинутися за роботою, пошукати.

Було під вечір, коли прийшов Жученко. Опанаса, як звичайно тепер, не було дома.

По якійсь хвилині Жученко неохоче сказав:

— В Немирові є вільне місце канцеляриста. Не

знаю тільки, чи Опанас схоче поїхати.

— Чому питаєтеся, Михайле Дем'яновичу?...
Мусимо їхати!

Жученко довго глядів на Марію. Поволі встав із крісла.

— Маріє — сказав тремтливим голосом.

Вона глянула йому в очі. Так він до неї ще ніколи не говорив.

— Я зробив це для вас обох. Не знаю, як залишуся без тебе, Маріє!

Він натиснув капелюх на чоло й скоро вибіг із хати.

Виїжджали з Києва повні надій на краще життя. Жученко прощався з ними у заїзді. Опанас лаштував валізи у диліжансі, Марія стояла на ганку поштового уряду з малим Богданком. Жученко мовчав, болісно стиснувши губи.

Тоді вона промовила:

— Одружилися б, приятелю, стільки гарних панянок...

Він помовчав.

— Маріє, це не для мене. Є одна тільки мрія в мене сердечна...

Він не докінчив. Поцілував Марію на прощання в руку, поміг їй сісти на вільне місце у диліжансі, мовчки стиснув руку Опанасові.

Коли згодом Марія оглянулася, бачила здалека вже постать Михайла Дем'яновича. Він стояв не порушно з капелюхом у руках і глядів їм у слід.

8.

Цим разом подорож не була щаслива. Диліжанс тряс немилосердно. Уже під самим Немировом зломилося колесо, врешті Марія перестудилася. Через оцю пригоду з колесом до міста приїхали пізно вночі і, ошаджуючи останній гріш, дораня перебули на пошті.

Марія трималася останками сил. Була докраю змучена і схвильована. Лякалася вже й думати про їхнє майбутнє.

— Недобрий знак — сказала, думаючи про випадок із колесом і їхній нужденний приїзд. Зі сльозами в очах глянула на Опанаса. Потребував тепер потіхи й ласкавости.

Заввага Марії розлютила Опанаса. Він мовчки вийшов на подвір'я і там простояв дораня. Спав тільки малий Богданко, Марія уложила його дбайливо на лавці.

Немирів зразу не сподобався Марковичам. Хата, де осілися, була непривітна й холодна. Опанас ходив нерадо до праці, життя стало сумне й одноманітне. Марія плакала на самоті, але коли приходив Опанас, вітала його усміхом, розповідала дрібниці про

Богданка, винаходила безліч оповідань, стараючись розрадити його.

Опанас все таки завважив, що діялося в душі Марії. Недарма — думав — Жученко говорив колись, що Марія не може жити в малому місті. В таких умовах вона зів'яне, пропаде, як квітка на чужому ґрунті.

Мала платня не дозволяла Марковичам на знайомства. Та ще Марія не відчувала ніякої охоти до товариського життя в таких умовах. Тому дні минали тихо й незамітно; одинокою розрадою були листи; переписувалася зрідка й неохоче з ріднею, Білозерськими і з Жученком.

— Є новина, — сказав одного пополудня Опанас — помер цар Микола. Новий цар — Олександр Другий. Сказав мені це Ткаченко, гімназійний учитель. Сьогодні прийде до нас.

Марія глянула по хаті. Убога обстановка вразила її ще більше. Не була вдоволена з гостя. Мовчки почала готувати перекуску.

Ткаченко, у великому солом'яному брилі, з довгими козацькими вусами, замашисто звитався з Марією і відразу почав розмову про нового царя. Висловив відразу свої надії на те, що, як зачував, усе покращає, бо новий цар піднесе платні вчителям; опісля розповів про свою хату, що будував, хитро-мудро виторгувавши дешеву ціну, врешті запросив Опанаса в наступну неділю на віста до корчми.

— Вдячний за запрошення, — відповів Опанас — але я не граю в карти.

Учитель просто не повірив словам Опанаса.

— Як то? Таж ви, голубчику, без карт, як без язика. Вас ніхто до порядного товариства не прийме. Не годиться так відлюдком жити, Опанасе Васильовичу, треба ж культурно, поступово.

Розповівши накінець про якісь дрібні справи міста, Ткаченко врешті попрощався.

— Яке безнадійне життя! — зідхнула Марія — А все ж це людина освічена, гімназійний учитель!

Прийшла осінь, з болотом і дощами. Нудьга залягла над містом. Опанас щораз частіше залишався дома, ходив із кута в кут і мовчав. Зшитки і теки з записками припали пилом, ніхто їх не переглядав, ніхто не цікавився ними. Що робити, що робити?

Часом обоє Марковичі радилися, чи не вернутися в Київ або Чернігів, де є люди і де не така гірка мертвечина.

Взимі переїхали в село Коченівці, де Опанас дістав адміністрацію маєтку Тарновського. Це була тимчасова праця, не варто було глибше осідати на селі і улаштовувати собі життя на постійно.

Опанас поглядав із-під сонних повік на Марію.

— Зробив я помилку, — думав — таке життя не для неї. Що сталося з тієї радісної, живої дівчини!

Марія справді змінилася. Стала мовчазною і

нервовою, її рум'яне колись і веселе личко зблідло й посумніло.

Врешті Опанас повідомив господаря, що кидає працю й виїжджає до Києва.

— А що в Києві? — спитала Марія, коли звільна тяглися дешевою поштовою каретою.

— Що в Києві? — повторив Опанас, сам не знаючи, що відповісти дружині. Він теж мав уже досить того мандрівного життя. Відчув, що він власне вже втомлений. Подумав, чи не найкраще було б осісти вже денебудь, закинути пусті мрії, жити, як живе Ткаченко й тисячі таких Ткачєнків. Такі люди властиво найщасливіші із щасливих!

У Києві побували недовго. Жученко примістив їх у гарній кімнаті. Прибігав до них щораз то більше розсміяний, радісний, і розвеселював навіть похмурого Опанаса. Поводився, наче б Марія не існувала для нього, як осібна істота; коли поглядав на неї, зараз перекидав зір і на Опанаса, уважав їх за одну єдність, за своїх найкращих друзів. Марія й не думала про його слова в час останньої їхньої зустрічі і уважала, що його колишнє хвилювання було тільки примхою, хвилимовим захопленням молодого, вільного чоловіка.

Незабаром після того, як прибули у Київ, Жученко прибіг до Марковичів із розсміяним захопленням лицем.

— Маю для вас місце вчителя! От щастя має Опанас — звернувся до Марії.

— Вчителя? У Києві? — здивувався Опанас.

— У Немирові — відповів Жученко — в інституті!

Марія прийняла цю вістку байдуже. Опанас погодився, дістав потрібні папери, і незабаром Марковичі знову покинули Київ. І наново мандрівка диліжансом, невибагливі багажі, вибоїсті шляхи і тихий, забутий людьми Немирів.

**
*

Цим разом Марковичі були вдоволені. Опанасові припало до вподоби його нове звання гімназійного вчителя. Доволі гарна платня давала їм можливість жити вигідно й добре. Марія повірила тепер, що в Немирові житимуть постійно, а з тим треба було й відповідно устаткуватися. Марковичі винайшли окремих, гарний дім, познайомилися з гарними освіченими людьми, переважно вчителями, товаришами Опанаса. Останні роки стали для них наче маривом, і обое не любили згадувати минулого. Опанас став, як передше, спокійним і добротливим. Із захопленням віддавався своїй учительській праці й часто приводив із собою декого з товаришів на перекуску. Марковичі стали наново досліджувати народній побут і звичаї, а Марія записувала все, що, на її думку, могло їй придатися до оповідань. Записувала тепер не тільки поодинокі слова й рідкіші звороти, але теж свої завваження і переживання; це були готові уривки,

потрібні для оповідань, описи природи, людей і подій. В останніх днях, поглядаючи на вулицю, схопила своє враження у короткому описі:

Город був тихий, дві вулиці там бруковані — Городницька та Соборна; на інших вулицях м'яко ходити було по пісочку, а по хідниках росла травниця і навіть подекуди цвіли квіточки: конюшина рожева цвіла, рум'янок; весною тут городяни рвали молоду кропиву та лободу на борщ; збирали полин для настою і цикорій для кави та на лікарство.

Це був тисяча вісімсот п'ятдесят сьомий рік. Маркович сидів при столі й мовчки приглядався до Марії і до малого Богданчика. Мати вчила дитину перших букв і зраділа, що її зацікавили таємничі знаки на папері.

Шість років непевного, бідного життя, думав Опанас. Шість років мандрівки, з міста до міста і ніяких здобутків, ні успіхів. А все ж лихі роки минулися, жити стало вигідніше, і Марковичі змогли вже дещо гроша заощадити.

Його думки перервав дзвінок. Це листар приніс пошту.

— Від Білозерських — сказала Марія, відкриваючи лист. Перекинула зором стрічки.

— Опанасе! — скрикнула радісно — Шевченка помилували! Боже, яке щастя!

Читала повідомлення кілька разів. Марії стояли сльози радості в очах, Опанас пожвавів і оживився.

— Треба сказати про це всім, всім, — схвилю-

вано казала Марія — а ще зробимо з цієї нагоди святочний вечір у Немирові.

— Очевидно, вечір відбудеться в нашій хаті — додала із запалом.

Почали радитися над програмою свята. Опанас списав імена запрошених, найшлося біля двадцяти людей, гідних звеличати поета. Марія відшукала переписані поетичні твори, а Опанас почав приготувляти вступне слово.

У суботу зійшлися всі в святочному настрої. Опанас розповів дещо про життя поета та згадав про спільні дні в кирило-методіївському товаристві. Марія прочитала Шевченкові твори. Опісля проголошено вільну гутірку. Розмови йшли на актуальні суспільні теми.

— Французька революція, як кажуть, дала людині свободу. В Росії ми цього не відчули. І тут яскраво виступає наше завдання.

Ці слова виповів Ілля Дорошенко, великий патріот і друг Марковичів. Він учив в гімназії, і спільна тема зв'язала його з Опанасом. Він знав про те, що Марія пише оповідання, цікавився дуже її творчістю і часто дискутував на теми її писань.

— Яке завдання? — почувся голос із гурту. — Робити революцію? Не забуваймо, що кожна революція приносить із собою лихо: безпорядки і смерть!

— Певне, що ми революції робити не будемо, — спокійно відповів Ілля — але коли вона прийде,

нема потреби її уникати. Я географ, а не історик, але все таки знаю, що старинна Греція найкраще процвітала саме в час воєн. Врешті й Макіявеллі сказав: невеликі потрясення дають людям снагу до нових чинів!

— *Malo periculosam libertatem, quam quietum servitium**), — докинув учитель латини — а для географа скажу, те саме сказав Мазепа по-українськи: краща небезпечна свобода, як спокійна неволя!

— Хто ж дасть цю свободу?

— Конституція!

— Можливо, — вмішалася Марія — та нас у першу чергу вбиває не так ворог, як наше рідне хуторянство, наша малоросійська загумінковість. Нам треба пізнати інші народи, нам треба вийти у світ!

Марія сказала ці слова з такою силою, що кожний зрозумів їх як протест її власної душі проти умов її власного життя.

Опанас пильно глянув на дружину. Настала мовчанка, як завжди, коли несподівано тема стає дуже особистою.

Дорошенко порушився на кріслі.

— Це правда, — потвердив слова Марії — нам справді потрібно людей і людей! Великих учених, поетів, літераторів і політиків. Нам потрібні маси рідної інтелігенції. А що ми маємо? Гляньмо до-

*) Волю небезпечну волю, ніж спокійне рабство.

вкола: кількох людей у Немирові, кількох у Києві, і ще де? Існує центр у Петербурзі. А цього всього мало. Хто знає, наприклад, твори Шевченка? Малий гурт людей. А народ? Це наше завдання — кинути твори наших письменників на село в масових виданнях!

У Петербурзі Куліш друкує наші книжки!

— Але нам потрібно не одного, а десятки й сотні таких Кулішів, нам треба знати, як взятися за діло, щоб відродити народ, нам треба вислати наших поетів і письменників за кордон, хай вчаться, вчаться, вчаться!

Настала мовчанка.

— Ось якого лиха наварив нам Хмельницький, коли зв'язався з царем — кинув хтось із приявних.

— Цього ми не знаємо, як воно справді було, — знову забрав слово учитель латини — історії вчить нас Росія, а я, вибачте, їй не вірю. Жан Жак Руссо пише:

„Хто каже, що людина відає свої вольності без підстави, той дурний. Такий чин неважний і протизаконний, бо така людина несповна розуму. А хто таке говорить про народ, а це ми читаємо в історії Росії, той думає, що народ — самі божевільні!”

— Це все романтизм, друзі, — вигукнув Опанас — а врешті ми всі романтики.

— Так то з нами завжди! Ми романтики в той час, коли наука проголошує: існує тільки те, що доказане. Живемо в світі розуму, і на ніщо інше нема місця!

— А світ серця? — спитала Марія.

З гурту піднісся Ткаченко:

— Увага, я теж романтик, бо втікаю від дійсності. Моє серце воліє тиху розбудову, радість і спокій.

— Ми романтики, думаю, — знову забрала голос Марія — цілком не бажано собі спокою. Ми мріємо і боремося за великий чин, за вияв людської етики й моралі, за новий світ поступу і свободи! Шевченко сказав колись: у центрі всього стоїть людина. Чим вища вона духово, тим кращі часи!

Опанас глядів на Марію. Згадав її талант і подумав, що її духові сили марно загибають в умовах їхнього життя. Колись він мріяв дати їй рай на землі... Справжні мрії недосвідченого юнака! За шість років не спромігся дати їй навіть належне культурне оточення, і що більше, не подумав навіть над тим, щоб вона мала хочби найменші можливості для розвою свого таланту.

— Невдаха! — сказав нагло цілком голосно, але, на щастя, ніхто його не почув у розпалі дискусії. І Опанас снував далі свої думки.

Він поставив собі питання, чи може справді він не здібний ставити чоло умовам життя, чи справді він утратив відвагу і став надмірно покірливим.

Покора й відвага! Адже покірною може бути тільки й тільки людина відважна. Не йде тут про відвагу до яскравих чинів, а навпаки, до звичай-

ного сірого будня, того будня, що постійно і безнастанно вимагає боронити себе і других, свою думку і своє рішення, своє місце і свій вчинок. Інших боронити. Марію боронити!

Аж тепер почув Опанас, що став на правильний шлях. Хай сміються з нього, хай називають роман-тиком. Для нього цінною була людина, що шукала в нього помочі — Марія!

Згадав Гете:

„Тихо говорить Бог у нашому серці, цілком тихо вказує нам, як діяти...”

Опанас почував себе тепер переможцем. Відважну людину пізнати по блиску очей, по цілій її поставі.

Коли гості розійшлися і обое Марковичі відпочивали по трудах вечора, Опанас звернувся до Марії.

— Моя люба, я знаю, що тобі потрібно ще кращого оточення, ще визначнішої духової атмосфери. В цих умовах твій талант скорше чи пізніше загине. Коротко: тобі треба виїхати в столицю!

Опанас говорив вільно, а в його голосі звучали легкі, але zarazом поважні нотки.

— Як це? — спитала Марія, і в її очах відбилося неймовірне здивування — ти дістав працю в столиці?

— Не те, Маріє. Послухай мене. За останні два роки ми зложили трохи грошей. Їдь у Петербург, де живуть наші світлі люди, величі наших часів.

Там Куліш, Костомарів, а скоро прибуде теж Шевченко. Тобі треба познайомитися з ними, перебувати в їхньому товаристві, послухати їхніх думок.

— Ах, залиши це!

— Ні, Маріє! А позатим маю для тебе несподіванку. Я потайки вислав був твої переписані твори до Петербургу. І ось сьогодні дістав листа від Лазаревського. Послухай!

Марія не могла промовити ні слова. Опанас вийняв листа і прочитав:

„Куліш друкує оповідання Марка Вовчка.”

— Хто ж це Марко Вовчок? — здивовано спитала Марія.

— Це ти, Маріє. Пам'ятаєш? Коли я Ведмедиком, так ти Вовчком. А Марко від Маркович. Це я придумав так собі на скору руку. Поки твої оповідання не друковані, завжди можна змінити.

— Ні, ні, прекрасно! — сплеснула руками Марія — воно й краще так, усі будуть думати, що це пише якийсь він, а не вона. Ніхто не читав би цих оповідань, коли б знав, що їх пише жінка.

— А тепер слухай далі:

„Був захоплений. Ставить їх поруч Шевченка і Квітки; всі, хто читав, захоплені мовою. Куліш сказав: найніжніше серце, найчистіша душа. Це колись основа нашої словесности. Знання народу і мови, найцінніші вартості в літературі.”

— Друкують! — зраділа Марія — а що саме?

— Я вислав такі оповідання: Викуп, Одарка,

Сестра, Чумак, Панська воля, пожди і ще що? Сон. Усе вийде осібною книжкою, що зватиметься „На-родні оповідання”.

Марія з радости не могла знайти собі місця. Кілька разів читала листа Лазаревського, випиту-валася, коли книжка вийде з друку і коли вона її дістане. Опанас усміхався:

— Тепер, коли вже знаєш, як тебе цінять, сама зрозумієш, що сидіти тобі тут — це втрата для тебе і для нас усіх.

— А ти, а ти?

— Я, очевидно, остаюся. Не можу кидати праці!

9.

Кілька тижнів пізніше прийшов другий лист від Лазаревського:

„Куліш пише: хтось прислав мені матеріали до Записок Южної Руси. Хтось, хто звав себе Марко Вовчок. Спочатку я відложив. А опісля читаю, очам не вірю. Чисте, непорочне, повне свіжости оповідання”.

В листі була згадка про те, що Куліш вислав книжку, що саме появилася, Шевченкові у Нижній Новгород.

По якомусь часі Марія відбрала з пошти пакунок. Не мала терпеливості, розірвала опакування. Це були авторські примірники „Народніх оповідань.” Рівночасно Опанас приніс листа Лазаревського, який переписав лист Шевченка:

„Марко Вовчок — це псевдонім якоїсь пані Маркович”.

— Якоїсь, якоїсь! — сміялася Марія.

— Слухай далі!

„Чи не знаєш її адреси? Як не знаєш, то спитай у Каменецького, в типографії Куліша. Я чув, що він її добре знає.”

— Як то добре знає? Раз тільки його бачила у Білозерських, коли був у них переїздом.

— Не переривай — сміявся Опанас і читав далі:

„Як довідаєшся, то напиши мені. Треба буде хоч листом подякувати їй за її сердечні, щирі оповідання.”

— А тепер поїдеш у Петербург?

— Поїду. На три місяці. Але передше хотіла б побувати в Орлі, побачити всіх своїх. І показати їм Богдася!

Вийхала на літо до Орла, опісля відвідала Білозерських. Восени, як умовилися, Марія мала вернутися до Немирова і звідти поїхати в Петербург. Була в чудовому настрої, і Опанас радів у душі успіхами й радістю своєї дружини.

З бурхливою радістю витала Марія своїх. Після шести років Марія завважила, що її батьки трохи постарілися. Час зробив своє діло. Особливо дідуньо не був уже такий жвавий, часто засипав у фотелі. Але з Богданком стали двома нерозлучними друзями. Пан Данилів умів забавляти хлопчину різними видумками і витівками.

Марія зразу попрохала, щоб усі дома говорили по-українськи.

— Це для Богдася — пояснила.

Батьки не противилися. Раділи, що Марія так скоро здобула собі славу письменниці. А вона замешкала у своїй колишній кімнаті— там усе залишилося таким, як було колись: те саме ліжко, ті самі запони. Тільки кущі за вікном розрослися і віттям торкали вікон.

Марія відкрила шафу і порозклала свої дитячі іграшки. Хай буде, як колись.

Склавши належні візити, Марія почала працювати. Накупила книжок, розклала свої записки і писала. Майже щоденно відносила на пошту свої листи до Опанаса.

Марія повідомила Білозерських, що перебуває в Орлі, і одного дня перед її дім заїхала бричка. Радощам і привітанням не було кінця. Цього ж дня Марія переїхала на кілька днів до Білозерських.

Коли вона приїхала на хутір, вийшов проти них худорлявий невеличкий чоловік.

Марія пильно глянула на нього. Досі не бачила його на хуторі.

— О це і несподіванка для тебе, — засміявся Білозерський — Пантелеймон Куліш!

Почалася гутірка. Куліш хвалив оповідання Марії і жалкував, що завтра мусить їхати у Петербург. Марія слухала похвал і цікаво поглядала на Куліша. Його темне лице, вузькі й обвислі вуса та довге волосся, розчісане на боки, робили з нього людину сумовиту і мовчазну. Проте він таким не був. Говорив багато і гостро, а бистрі очі та погірдливо опущені кутики уст ніяк не гармонізували з його меланхолійним виразом.

— Ви всі свої твори посилайте мені — мовив Куліш. — Ви ще в початках і я сам мушу виправляти ваші оповідання. Інакше зійдете на манівці! Найкраще, як маєте що при собі, прочитайте!

Говорив, наче б був власником її душі. Уже другого дня наказував писати так, а не інакше, дещо хвалив, але більш докоряв, наче б мав повне право до її творчости.

Не залишав Марії самою. Білозерські завважили, що Куліш вдивляється в Марію так, що вона спускала очі.

— Ти бачив, як Панько глядить на Марію? — заклопотано спитала пані Білозерська свого чоловіка.

Він засміявся.

— Бачив. Якби так тут була Ганна Барвінок, попало б Панькові!

— Тоді він певне був би обережніший.

— Ніколи! Ти не знаєш, який він непогамований, як не вміє ховати своїх почувань.

Марії стало веселіше, коли Куліш цього вечора від'їхав. Важка атмосфера проминула, і пані Білозерська почала оправдуватися перед Марією. Але Марія не дозволила говорити своїй подрузі.

— Слава Богу — сказала, коли бривка з Кулішем заховалася за лісом.

**
*

В липні Марія писала до Опанаса з Орла:

„Дорогий Друже!
Наш синок Богданцьо говорить тут тільки по-нашому, і ми всі теж. Читаю історію Бантиша-Каменського і Рінгельмана. Пишу тепер історію України для Богданця.”
...„ і ще дожидай пісні „Маленький соловейко”, що

мій дід навчився в козака старого, десь у поході, і любив її співати”.

3 Орла 29 серпня 1857:

„Всі вже знають, що я переслала в Петербург Пантелеймону О. Кулішеві дещо; все те читано і перечитано. Ти знаєш мою істоту. Ніяково ж мені було. На другий день я таки читала своїх „Чумаків”. Я його просила не друкувати цих „Чумаків” бо почула, читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки ні, ще тільки натяк на добре”.

Згодом прийшов другий лист:

„Шукала Кониського, та не знайшла та й купила Бантиша-Каменського. Тільки тут і є Б. Каменський, Рінгельман і Маркович. Читаю Б. Каменського, це більш для Богдася. Богдась не забуває історії української, і тепер я покинула всі роботи і пишу для нього дещо, та й надалі нехай йому остається. Напиши мені, що ти знаєш про Петра Дорошенка, Сірка, Пушकारа, а теж про Морозенка і Нечая. Це для науки моєї і Богдасевої. Напиши про Петра Дорошенка, Пушकारа і всіх, що я тебе прошу, всі передання, факти, все, що ти чув і читав”.

В Орлі з особливим запалом працювала над твором „Гайдамаки”. Писала до чоловіка:

„Скінчу „Гайдамаки”, здається буде по-іншому, та й тобі перешлю одного екземпляра і П. О. Кулішеві другого”.

Що кілька днів приходив до Опанаса лист:

„В Народніх оповіданнях” усього одинадцять повісток, бо ту, що птиці літають („Чари”), не помістили, чим мене дуже звеселили. Поправок зовсім нема, щоб там було вставлено — ні, тільки дещо зчеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатством, треба надалі берегти... Він каже, що це тільки моя проба пера. І чимало він каже!”

З Орла 17 вересня 1857:

„Робота моя іде не швидко, та добре; щодня потрохи. Читаю Б. Каменського, це більше для Богдася. Тепер я покинула всі роботи, а пишу для нього дещо, та й на далі нехай йому застається. А коли правду говорити, то я роблю і те, і друге..”

З Орла, вересень 1857:

„Богдась хоч би однісіньке слово сказав по-московськи; по-нашому тай по-нашому. Богдасеві годять, почали говорити по-нашому. Навіть і дядько, то й той говорить по-нашому, всі говорять до Богдася по-нашому; як уже там говорять, а говорять. Дуже бажаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діяння Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає не довго, та якось добре. Я бачу, як він сознания у відпалих українців будить. Йй же Богу моему, що так, ти знаєш, що їх тут чимало в Орлі”.

Вдоволений читав Опанас стрічки:

„Богдась не забуває історії української і тепер я покинула всі роботи і пишу для нього дещо, та й надалі йому хай застається...”

На зиму вернулася з Богданком до Немирова. Взаємним оповіданням не було кінця. Новий рік святкували гучно й весело під знаком виїзду до Петербургу, утрьох.

Після Різдва Марія готовилася до подорожі. Під кінець січня Опанас важко перестудився. Лікарі заборонили йому вчити і передбачували, що недуга потриває кілька місяців. Справді, Опанас лежав довго, минало літо, а йому не кращало. Про свій виїзд Марія вже не могла думати.

Щоб рятувати Опанаса, Марія намовила його виїхати на село, до його брата Василя, що жив у чернігівській губернії. Вибралися всі троє. Перед від'їздом Марія дістала листа з редакції „Русского Вестніка” з проханням дозволити перекласти її оповідання на московську мову.

Пробувши на селі цілу осінь, цього року теплу й лагідну, Опанас скоро приходив до здоров'я.

— Незабаром почну працювати, Маріє. Час тобі їхати до Петербургу!

Він сам бачив, що мимоволі став причиною її невдалої подорожі. Через нього вона мусить знову цілими місяцями жити на селі. З таких гарних і добрих намірів нічого досі не вийшло.

Марія не хотіла їхати сама.

— Видужаєш, поїдемо разом — говорила, коли Опанас згадував про її поїздку.

Залишилися ще на селі до повного одужання Опанаса, опісля переїхали до Немирова. Аж у половині січня були наново готові до дороги.

В останніх днях перед виїздом Марія одержала переклади „Народних оповідань” і чималий гонорар.

— Ці гроші вистачать щонайменше на три місяці в Петербурзі — казала Марія, пересипуючи в руках срібні рублі. — Жалко, — сміялася, — що й Куліш не може так багато платити!

— Оце саме й біда наших письменників — говорив Опанас. — Наклади в нас малі, бо читачів

обмаль, і як жити і працювати письменникові?

Прийшли ще листи з рецензіями Котляревського і Костомарова. Обидва знавці літератури звертали увагу на красу мови і на ідею боротьби проти неволі:

„Прозорий уривчастий стиль, ніжність і запах мови.”

А Котляревський писав:

„Боротьба з кріпацтвом нині понад усе. Це ідея в Марка Вовчка найсильніша. Велика дяка хай буде віддана авторові за його чесне, благородне слово про те, на що тепер звернені мислі і почування і діло кожної людини.”

У той час у далекому Петербурзі Шевченко подав думку висловити вдячність української громади незнайомій, талановитій письменниці. Поет придумав зібрати для Марії гроші і купити їй золотий браслет. Марія дістала його ще перед виїздом. У долученому листі була теж поема Шевченка „Сон”, присвячена Марії. Така увага до її творчості зворушила її докраю. Вона впала на ліжку і залилася сльозами.

Опанас успокоював її. Знав, що це були сльози величного, безграничного щастя. Тільки, коли вона заспокоїлася, він згадав, що Шевченко знає про її подорож до Петербургу і в своїй поемі підкреслив слова:

„Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
латану свитину з каліки здіймають...”

10.

2. НА ГРАНІ.

Стояли в залі гуртами й тихо розмовляли. Тільки Куліш, несамовитий Панько, як його звали земляки в петербурзькій колонії, говорив голосно, звертаючись до Лазаревського.

Куліш, худий на виду, біля сорока років, із чорними рухливими очима, нахилився до Лазаревського, що вигідно розсівся у фотелі:

— *Miej serce i patrzaj w serce!* — таке мотто даю до статті про Марка Вовчка!

— Слова Міцкевича! — промовив Лазаревський і ліниво звузив очі. Його разило соняшне проміння, що влиалося цього зимового пополудня крізь великі вікна; в його світлі голубіли смуги тютюнового диму цигар і люльок.

— Тож як? Добре?

— Добре! — відповів Лазаревський. Його повні уста ледве ворушилися при цих словах; він запхав короткі пальці в густе волосся круглої бороди і з трудом заклав ногу на ногу.

— Облиш його! — зі сміхом промовила Леся,

дружина Куліша, поглядаючи на нерухливого Лазаревського. Леся, сестра Білозерського, гарна тендітна жінка, була одинокою в колонії письменницею. Її твори друкував Куліш, придумавши для неї псевдонім Ганна Барвінок.

Куліш одним рухом голови закинув дозадую своє довге волосся.

— А ось Тургенев! — сказав якимсь подразненим голосом.

— Так що? — звернувся до Тургенева, що саме увійшов на залю і вітався з усіма.

— Добра стаття. Дуже добра! — відповів той. — Я сказав би так: у своїх оповіданнях вона провадить читача і розумом вказує на те, що відчуває її серце. Марко Вовчок — це великий осяг для Малоросії.

— Жалко, що в столиці вона ще не популярна, — докинула Ганна Барвінок.

— Її читатимуть, — відповів Тургенев — але тільки в столиці і тільки поступові люди. В Росії не розуміють свободи.

Широколиций, поставний, з буйним волоссям і великою бородою стояв серед них із звоєм паперів у руці.

— Віддаю вам рукопис, — звернувся до Куліша — ваша оцінка оповідань Марка Вовчка дуже влучна, друкуйте.

— Оце мотто з Міцкевича прекрасно характеризує мою тему — мовив Куліш. — І ще одно, як-

що завважили. В її оповіданнях доля героя — це символ волі народу. А які типи людей! Які щирі побутові картини! Дозвольте, наприклад...

Він видобув із кишені рукопис і почав його перегортати.

— Ось таке місце:

„Час збігав; туга якось потроху втихла та на все розляглася. Пішли тоді Катрі оті ранки довгі та ті вечори ще довші, ті дні ніяк неперебутні, що все сидиш та думаєш: яке лихо твоє, і як прийшло на тебе, і як не покине тебе ніколи.”

Куліш перекинув кілька сторінок.

„Такеньки тижні сходили, що вона, живуща, була наче мертва. А разом — якогонебудь веселого, променистого ранку, або тихого темного вечора, вона як оживіє — такими ревними гіркими сльозами залється! І тужить, і ридає, і б'ється до втоми — і знов стихне, і знов наче ніщо їй не доходить до жива.”

— Це з оповідання „Три доли”, — пояснив Куліш — а ось таке місце:

„Увечорі всі в хаті зібралися, усі вкупі перебули його, довгого вечора того. Усі робили кожен своє діло.

І багато тих вечорів довгих перевела в нас без розмови, без гомону — от як бува при недужому, що к смерті недугує: сидять люди, не зглянуться, бо смутний кожен погляд: не розмовляють, бо нема їм у слові поради; а час іде, дуже тихо, то ніби разом як промине кілька годин і знов ледве точиться, а кожна хвилинка важко прилягає на душі.”

— Це вона з життя взяла, — заговорив Лазаревський — із життя, що його знає з малих містечок українських і з сіл. Я знаю, вона постійно записує свої враження і те, що бачить довкруги.

— Одного разу прийшов писар до Білозерсько-

го, на хутір, — почав розповідати Куліш. — Ну писар, яких сотні по наших селах, нічого собі надзвичайного. А Марія зупинилася, дивиться на нього бачно й пильно і побігла. І ось цей писар.

Куліш знову пошукав між паперами:

„Поганенький на личку, рябий, як решето; штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шиї зелена хустка, під правицею шапка. Увійшов, зігнувся і згнітився, наче й не ступає, а чоботи здорові й добре змазані.”

— Краще читати цілі оповідання, — промовив хтось із гурту — навряд чи доводилося кому досі читати кращі...

— Можна читати й плакати — відповів Лазаревський, ще вигідніше розклавшись у фотелі. — Цього, що в її оповіданнях, не знайдемо в ніякій книжці. Читаючи її, так і доторкаємось до людей, живемо з ними в їхніх буднях, оглядаємо нашу Україну. Сидіти б так десь на хуторі і слухати тільки, як гудуть бджоли...

Тургенєв пройшов кілька кроків у задумі і повернувся знову до Лазаревського.

— Це саме різниця між вашою літературою і великоросійською, — промовив, ховаючи пальці у кишенях взористої камізолі. — Русска людина — не індивідуаліст. Це морська хвиля, — Тургенєв розклав руки — є і нема, руйнує все і заливає і нагло зникає. Порив і гладь.

— Тепер гладь — промовив Лазаревський і глянув на Куліша. Але Куліш вглибився пильно в коректу своєї статті. Лазаревський продовжував:

— Все губиться в одностайній нескінченості таких самих існувань, у поліційній системі упрощеного життя, у бюрократії тупих міністрів і цареславців.

— Треба з тим боротися — відповів Тургенев. — Спільно, всі разом. Бо інакше ми всі охляємо і станемо такими самими.

— Чи вистачить боротися словом? — із сумнівом у голосі спитала Ганна Барвінок.

— Як же ж інакше? — промовив Тургенев. — Писати, писати про все, про гнилу порожнечу, про кріпацьке нелюдське життя, ось так, як це пише Марко Вовчок. Для нас, лібералів, така література конечна. Це необхідна наша зброя.

— Кажете, боротися словом? — звільна спитав хтось із гурту — а комісія для знесення кріпацтва?

— Вона зветься комісією для селянської реформи. Щоб не кололо в очі — глумливо докинув Куліш. — А я все ще про Марковичку. Який у неї талант. Справжня наша українська *la femme fatale*.

— Ніяк не збагну, до чого це ти так? — здивовано спитала Ганна Барвінок. — А чому ж таке?

— А тому, — з глузливою усмішкою відповів Куліш — що вона читає Канта.

Відкрилися двері і в них появився малий козачок. Його очі сіяли радісним блиском.

— Уже приїхали, уже йдуть — проговорив задиханим голосом.

Хлопчина відскочив убік і на залю увійшла

Марія з Опанасом. Залунали оплески радісного привіту, й Ганна Барвінок підійшла до Марії; взяла її дружньо під руку, повела до гурту, де стояли Куліш і Тургенев. За ними рушив Опанас, ніяково всміхаючись, непевний себе і збентежений таким численним товариством.

Личко Марії злегка порожевіло, і вона поглядала цікаво своїми фіялковими очима по приявних. Чорна шовкова сукня стояла в гармонійному контрасті із золотими хвилями волосся, що обрамовувало її личко, а малий, кокетливо насунений на чоло, капелюшок з довгими биндами позаду надавав їй ще більшої принади й зефірної легкості.

Її обступили земляки. Віталася з Кулішем і Лазаревським, деяких пізнавала, як давніх знайомих, ще з Орла і від Білозерських, інших бачила вперше в житті. Прізвища мішалися їй у голові, але всі були їй відомі, і вона дивувалася, що нераз ці люди не так виглядають, як вона собі їх уявляла. Кожний хотів бути близько неї, кожний говорив про це і про те, а вона відповідала, усміхалася, і все нові питання і нові слова доходили до її свідомості. Лизогуб, що з її приходом нерадо перервав гру в карти, тепер не відступав від Марії. Михайло Матвійович Лазаревський запросив її на завтра у великий морський дім до графа Уварова, де буде теж Шевченко. Макаров, що віддавна збирався видавати літературний журнал і завжди мав якісь труднощі в тому, прохав оповідання до пер-

шого числа. Кожанчиків знав напам'ять, про що хто пише, і тепер настирливо розпитував про це Марію; сивий, лагідний братчик Семен Гулак промовив тільки: — може буду мати нагоду порозмовляти з вами без цього гамору — і відійшов набік, а Костомарів, професор і вчений, що дуже поважно тримався, стиснув руку Марії і тільки мовчки глянув на неї з-поза старих дротяних окулярів.

У тих привітаннях, серед стількох відомих людей, Марія цілковито розгубилася. На очі набігли їй сльози, вона безпорадно глянула на Ганну Барвінок, наче благаючи від неї порятунку. А все ж усміхалася, відповідала на запити і була безмірно щаслива цією увагою до неї і до її писань.

А збоку, забутий усіма, стояв Опанас. Він глядів на свою дружину і не пізнавав її. Звідки взялося в неї стільки відваги, стільки свободи рухів і поведінки? Опанас не завважив її хвилювань, і ніхто з приявних не бачив того, що діялось у душі Марії. Кожний був захоплений її появою і її владним спокоєм, її тихим мелодійним голосом і лагідним поглядом очей, де скривалася цікавість молододі жінки і розумна глибінь творчої людини.

Опанас радів щастям Марії. Не відчував того, що він тут властиво самотний, такий самотний і зайвий, що легко міг би покинути це товариство, і ніхто не завважив би його неприявности.

Тоді увійшов Шевченко. Побачивши, що сподівані гості вже на залі, він розгорнув руками зем-

ляків, що обступили Марію, і весело простягнув до неї рамена:

— Вітаю тебе, доню моя...

Марія не могла відповісти поетові, на лиці в неї виступив рум'янець. Перед нею стояв великий Тарас, її божество у мистецтві, і тепер бачила його перший раз у житті, віч-на-віч перед собою. Їй стало радісно, що Тарас назвав її таким ніжним, найніжнішим іменем. Вона скоро обкинула очима його постать. Перед нею стояв кремезний чоловік невисокого росту, з великою лисиною, блідим благородним обличчям і посивілим передчасно довгим обвислим вусом.

Він узяв Марію за обидві руки, глянув на неї з захопленням і заговорив:

— А щоб належно вшанувати цей день, вірша склав для тебе!

Шевченко звернувся до Куліша.

— Що мій вірш варта, скаже Куліш. Він хоч жорстоко, а завжди каже правду.

Куліш холодно глянув на поета. Завжди глядів так, коли важні думки займали його ум. Цей палкий Янус, як його звали, такий великий у праці і такий великий у помилках, почав віднедавна, несподівано для всіх, проповідувати нове розуміння історії українського народу. Болів особисто над незавидною долею народу, над кріпацьким життям і поневоленням. Усе те непокоїло його вразливу душу. Він шукав причин історичної невдачі

і знайшов її у починах і діях наших предків. У палких дискусіях доказував Куліш, що гетьмани і отамани січового війська не зуміли були створити державу, їхні хмільні голови нездібні були сприйняти великі історичні завдання. Єдине, чим могли почванитися — говорив гірким глумливим тоном — це анархія і руїна.

Не абиякої відваги треба було, щоб так відкрито й голосно виступати проти романтичного погляду на рідну історію. Постійні дискусії насторожували Куліша і скріплювали його спротив, уже не тільки в ділянці історії, але теж у розмовах про культурні справи і про діяльність українських патріотів. Усі знали, що до кожної теми Куліш має свою, незгідну з іншими, думку. І тепер він відповів Тарасові з неприхованою іронією:

— Нині не час брязкати шаблями. Час працювати головою!

Гостро зачіпив Куліш поета. Він очікував відповіді, готовий до наступу, а навіть з'їдливої, ущипливої дискусії. Сподівався, що хтось заперечить йому, що почнуться розмови на цю тему, і він запитливо оглянув товариство.

Ніхто не відповів. Ніхто не хотів псувати цього вечора, що так гарно й гармонійно почався. Тоді Куліш промовив згідливо:

— А втім, нині кожна муза на вагу золота.

Кожанчиків, ентузіяст усього рідного, невдоволено закопилів губи: він побоювався, що Куліш,

як завжди, своїми гострими заввагами попсує настрій. З неспокоєм глянув на Шевченка.

Але Тарас не втратив свого погідного настрою.

— Химерна муза! — сказав. — Коли мене за-
слали, ця українська муза замовкла. Ніхто не смів
сказати ні слова.

— Про рабів німих! — докинув Білозерський.

— Терпів наш Тарас, наче той Овідій античний,
але минулося — промовив Лизогуб, а про себе
подумав, що все таки Тарас — одчайдушна людина.

— Овідій у час свого заслання перебував серед
диких варварів, проте не п'яниць... А я серед тих
і других! — відповів Тарас.

Марія не спускала очей із поета. Ніхто не пі-
знав би, що він так недавно повернувся із заслан-
ня. Гидь, серед якої карався стільки років, не за-
лишила на ньому ніякого сліду. Незламна, тверда
людина.

Шевченко провів поглядом по залі:

— Ніхто не смів сказати ні слова, а сказала
доня моя.

Він любо глянув на Марію.

— І за цю її відвагу, за її прекрасне мистецтво
— мій невеличкий привіт.

Сонце вже давно сховалося, над містом заляг
сірий петербурзький вечір і густа непроглядна мря-
ка біліла за високими вікнами. Відходив у минуле
день двадцять четвертого січня тисяча вісімсот п'ят-
десят дев'ятого року.

На залі стало тихо. І тоді пролунали слова
поета:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша справа не пропала,
Щоб наше слово не вмирало,
І виблагав. Господь післав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих...

Марії станули сльози в очах. Відкрила уста,
щоб сказати, подякувати, але не змогла промовити
ні слова. Безсило обсунулася на руки поета.

II.

Казкою було для Марії життя в Петербурзі. Місяць минув уже, відколи Марковичі прибули до столиці. За той час Марія познайомилася з багатьма свободолюбними людьми, що їх загально звали лібералами для відрізнєння від високих урядників і інших поплечників царського режиму. Бувала на театральних виставах, відвідувала в товаристві мистців столичні ресторани, запрошували її у приватні доми світлі люди і любителі мистецтва, йшла від успіху до успіху.

Тоді Куліш писав до професора Огоновського, до Львова:

„Тут закурили перед Вовчком тиміямом із десяти кадильниць. Втішався Маркович жінчиною славою більше, ніж дитиною. Марія ж була як мовчазне божество серед хвалебного гімну: приймала славословіє земляків, як дань достойну і праведну. Як хто приходив до неї з літературним візитом, бідака Опанас не смів сидіти з гостем у жінчиному кабінеті.”

Марія скоро втратила свою внутрішню непевність перших днів і тепер, навпаки, почувалася так добре, наче б перебувала в столиці ціле своє життя. Була щаслива і безжурна. Єдино, коли при-

гадувала собі, що все таки прийде час повернутися в скучні будні глухої провінції, ставала неспокійною й нервовою. Звичайна думка про минуле життя лягала важкою журбою на її душу. Знала, що поворот конечний і невблаганний, відчула його, як кінець особистого й мистецького успіху і щастя, як поворот у безглузде животіння в глуші малого міста. Не нидіти на одному місці, а рости, розвиватися — ось що ставало її метою.

Із тим більшим захопленням приймала всі запрошення, не опускала ні однієї нагоди побачити нову оперу, відвідувала всі важніші музичні вечори, не хотіла втратити ні одного слова відомих творців мистецтва.

Не занедбувала своїх оповідань, і Опанас тільки чудувався, як вона на все те знаходить потрібний час. Мовчки із подивом приглядався до Марії, як вона перед стрічею з Шевченком виправляла ще оповідання „Сон”, що його кінчила перед самим виїздом до Петербургу.

Невеличке оповідання про дівчину, що виснила свого коханого у весняних ночах і справді стрінула його, свого вимріяного чумака. Яка туга, який романтичний світ! Подружилися, і незабаром відїхав чумак у Крим.

Марія лежала на канапці і виправляла останні рядки оповідання:

„Тужить, плаче, марніє. І знову сон: зійшов місяць у повні, а в місяці білий півень тріпочеться та так співає, аж по селі лунає. Він таки справді другого дня увечорі вернувся, мій голуб сизий. От уже ми наговорились. Я й розказую, який то мені сон снився: місяць у повні. — А мені — каже він, пригортаючи мене, — тільки снилась зірнька.”

Переглянула друковане вже оповідання „Одарка.” Це була історія п’ятнадцятилітньої дівчини-кріпачки.

„Таке ж то молоде і щасливе. Ніякого лиха не знає, не відає; бігає собі та сміється, мов у срібні дзвіночки дзвонить.”

Прийшов пан забирати її.

— А де твоя дочка Одарка?”

Загарбав він її за руку та й повів.

„Наче сонце наше зайшло! Яюсь у хаті опустіло, обезлюдніло.”

За дівчиною слід пропав, а коли батьки шукали й у дворі питали, там тільки сміялися. Прибігла одного разу бліда, замучена. Мовчала, а як її просили,

„заплакала слізьми та й почала розказувати все: як її замикали на ніч саму в горницю, як страхали й били, як до згуби довели.”

Врешті подарували Одарку молодим панам і повезли на чужину.

„Вийшов пан. Він був гарний на лиці, ставний такий і дуже гордовитий. Коли й гляне на тебе, то все одним оком, через плече. Вибігла й дівтора на нас дивитися. Пані каже по-своєму: Вони й попростягали нам рученята — цілуйте.”

На чужині з туги й горя загинула Одарка.

„В п'ятницю її поховали. Як спускали домовину, то над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалося по землі золотим промінням. Ранок такий то тихий та ясний придався; ні вітрець не війне, ні хмарка не збіжиться...

Душа праведна переставилася.”

**У тих днях Тургенєв записував у своїх спо-
гадах:**

„Я приїхав до академії художеств разом із М. А. М., що недавно переселилася в нашу північну столицю і служила окрасою та осередком невеличкої групи малоросів, що захоплювалися її творами; вони побачили в них, як і в поезіях Шевченка, літературне відродження своєї країни.”

Шевченко познайомив Марію із своїми друзями: вона пізнала Андрія Лизогуба, збирача музейних цінностей, людину добру. Її зацікавили поляки Сіраковський і українофіл Желіговський-Сова. Пізнала теж російського поета, елегантного юнака Мея, що дбайливо перекладав твори Шевченка.

Тургенєв із особливою увагою опікувався Марією. У короткому часі став її провідником по столиці і невідступним супутником її візит. Цілими днями перебували разом. Відвідували музеї й галерії картин, любувались різьбленими купідонами, що оздобляли будинок на розі Фонарного переулка і надбережжя Мойки, проходили великим Петровським парком, розглядали Ботанічний сад із оранжерією, де росли чудні квіти полудневих країв. Найчастіше можна було стрінути їх у ресторані Берлін, на розі шостої лінії й академічного переулка.

Там сходилися визначні мистці, туди заходив часто Шевченко й інші земляки Марії.

Усе це товариство трималося цілком окремо від багатіїв, хуторян і урядових достойників, що заповнювали ресторани й театри. Шевченко, споглядаючи на них, говорив цілком явно:

„Прийде час, що історія прояснить багато подробиць, закуреннх димом, що так щедро кадяться перед порфіро-родними ідолами...”

І так у короткому часі Марія стала справжньою прикрасою петербурзьких лібералів. Проте найбільший розголос про молоду, чепурненьку письменницю залунав тоді, коли всі довідалися, що вона саме є автором збірки „ Народні оповідання,” яка появилась у перекладі Тургенева на російську мову. Найбільші літератори і мистці імперії уважали честю познайомитися з Марією, її твори читали на літературних вечорах і кожний захоплювався лагідною щодо вдачі і такою незвичайною жінкою.

Постаті відомих мистців, що про них чувала, були тепер біля неї і милувались нею; її задуми, про які мріяла колись, стали дійсністю. Скоро вжилося Марія в нову роль.

Знала, що своєю появою робить велике враження серед інтелектуальних кругів Петербургу і що збуджує до себе якусь таємничу пошану. Без сумніву, Марія знала багато і мала здібність провадити розумні й глибокі розмови. Її вроджена інтелігенція була причиною, що вона щораз більше зискувала

симп'атій і поваги: її друзі і співрозмовці завжди знаходили в її висловах щось нове й непересічне, якусь глибоку думку або цікавий погляд на дискутовану тему.

Одного разу, коли сиділи в каварні серед численного гурту земляків, Марія звернулася до Тараса:

— Ваш „Сон”, Тарасе Григоровичу, нав'яв мені тему мого оповідання „Два сини”. Отже, це оповідання не мій самобутній твір, тільки прозова ілюстрація ваших поетичних слів.

Шевченко гаряче заперечив цю скромність Марії, і з того вийшла дискусія про впливи на літературну творчість такого безіменного творця, яким є цілий народ у своєму народньому мистецтві. Опісля прохали Марію прочитати уривки з оповідання „Два сини.”

Вдова і кріпачка мала двох синів. Один із них веселий і жвавий, другий сумирний і задумливий.

„Андрійко село оббіжить, вернеться червоний, сміючися; а цей, гляди, під хатою денебудь сидітиме; землею пересипається, або зілля всяке вишукує; розкопує щось — хробачка вигребе, або метелика вловить, дивиться, думає...”

— Що це задумався, синку? — спитала.

— Який світ цей великий, нене!

.

— Це йому так Бог дав — було мені кажуть люди. Нехай його, це йому Бог дав.”

Навчала мати дітей своїх, як уміла, так навчала. Діти підросли, прийшла вістка, в рекрути братимуть. На чергу прийшов старший. А другого дня пан велів взяти й молодшого. Хотіла рятувати синів, пішла з ними.

„Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь, як їжак. Це буде їх старший дядько. Кланяюсь, прошу: не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!

Даю йому, що змоглась, грошенят, а то полотна і на діток дешо.

— Не журись, старушка! — прохрипів — трошки ваші сини поскучують; без того не можна в світі, а там залюбится — молодці будуть, от як і я, приміром кажучи.

Поглянула я тоді спільна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якомось померкли... Боже мій...”

Роки минали без вістки від синів. Один рік, другий, п'ятий. Одного вечора вернувся молодший.

— А Андрійко де?

— Нема вже, мамо, Андрія. Ліг Андрій, мамо, та й не встане вже.

.....

— А я, мамо, до вас умирати прийшов...

.....

Тільки мені й потіхи, що коли вони присняться мої дітки. Як живії вони стоять перед душею моєю...

.....

Прокинусь — пусто. Робота дожидає: треба жити, треба діло робити, треба терпіти горе...

Живу... Дивлюся, як хата валиться: чую, що й сама я пилом припадаю — якомсь туманію, наче жива в зємлю входжу.”

Довга мовчанка огорнула товариство. Оповідання зробило на всіх глибоке враження. Тургенев у задумі обертав пальцями чарку Лякріма Крісті;

врешті, не відводячи очей від вина, промовив:

— Саме на таких прикладах можна окреслити творчість Марії. Квітка у своїх писаннях відступав головне місце етнографії. Марія вживає етнографії, як засобу. Головне в неї — це життя людини.

Розгорілась дискусія на теми літератури. Подали вечерю. Шевченко глядів на світла каварні і вдоволено потягав дим із цигари. Він нахилився до Куліша і стиха промовив:

— Яке щастя тому, кого вона покохає!

Марія, спостережлива, як завжди, почула ці слова, проте не дала цього по собі пізнати. А Лазаревський додав:

— Яка віддана й покірлива!

Куліш глянув на Марію прижмуреними очима і злобно підхопив:

— Марія — мовчазне божество серед хвалебного гімну.

В його словах звучала своєрідна несамовитому Панькові неукривана злоба.

У гаморі каварні увихалася прислуга у фраках, із срібними тацями й білими серветами; щораз то інші фаєтони привозили нових гостей у вечірніх строях, а при столику літераторів ніхто не звертав на це уваги. Розмова на літературні теми полонила їх тим більше, що Куліш підсилював темпераменти своїми чудними і гострими заввагами.

— Що тут багато говорити — промовив урешті Лазаревський. — Після Гоголя трудно витримати

критику, а Марія має дуже добру. Це вказує достатньо на вартість її творів.

Говорили доволі голосно і від сусіднього столика звернув на них увагу підстаркуватий ротмістр у відставці та якийсь достойний власник срібного Георгія. Вони зашепотіли про щось дамам і панянкам, що були з ними, і ці насторожили вуха, цокотіли стиха і критично поглядали на товариство.

— Ну, так, — роздратовано казав Куліш — Марія приймає це славословіє критиків як дань, достойну і правдиву.

— Увага! — засміявся Лазаревський — Куліш придумав нове злословіє і буде з ним ходити по всіх знайомих. Буде його цілий місяць повторяти у всіх листах, аж поки не видумає іншого.

— Панько не витримає щоб у кожному реченні не вразити когонебудь шпагою свого гострого стилю, — з явним невдоволенням додав Тургенев.

Куліш байдуже здвигнув раменом. Марія не відповідала. Цілий час вона думала про Тарасові слова: ... Кого вона покохає...

Дивне відношення Опанаса до неї не було вже — як з цього виходило — ніякою тайною.

В її серці прорвалася якась струна: відчула, що живе на грані своєї долі, що роки, які стояли тихо поза нею, безповоротно проминули.

Лазаревський запросив їх на обід, до ресторану, де постійно харчувався. Вступили до Шевченка; поет жив в академії мистецтв, і це було по дорозі на п'яту лінію Василевського острова, де очікував їх Лазаревський.

Марія цікаво розглядала приміщення Шевченка. Біля вікна, що виходило на засніжений сад, стояв мальбрет, а на столику побіч лежали фарби і пензлі. В кімнаті було доволі книжок, і Куліш відразу почав переглядати наголовки. Шевченко налив у чарки Джаксона і поклав перед Марією теки з найновішими дрезденськими естампами і літографіями. Він пояснював Марії зразкову техніку виконання і захоплювався новим європейським мистецтвом.

— Дрезден! — мрійливо мовив поет — центр духу і краси. Моєю мрією поїхати туди. Та що робити. — розклав безрадно руки — не пускають мене нікуди.

Шевченко вибрав найкращу свою літографію і передав її Марії.

— Свята Родина Мурільйо, — сказав — це дару-

нок мій для вас, Маріє. Такі речі літографують у Дрездені.

— Читала про це романтичне місто. Воно цікавить мене, романтизм ушляхетное душу.

— Досить, досить нам романтизму — заговорив нагло Куліш, що й досі стояв біля полиці з книжками. Його голос був подратований і лихий.

— Що таке романтизм? — говорив далі — смуток, кладовище, духи і кістяки мерців, сумні квіти й бліде, змучене лице.

Продовжуйте — засміялася Марія — порвані струни, алегорії, буревії і туга за безконечним, ніжні тони ліри й глибока самотність. А все ж я добре чуюся в романтичних настроях.

— І це саме слаба сторона ваших оповідань! — Куліш перегорнув нервово сторінки якоїсь книжки, що тримав у руці.

— Усе це було вже в літературі — продовжував — і божевілля з несповненої любови, і меланхолія. Пусте те все і нікчемне.

— А я прочитаю вам романтичну подію, записану в моїм щоденнику — заговорив весело Шевченко. — Вона притрапилася з власником ресторану, німцем Йоахімом.

Куліш відвернувся знову до полиць із книжками, а Шевченко почав перегортати зшиток, записаний дрібним нерівним письмом.

„— Романтизм і кохання! — замріяно мовив Йоахім — ось що трапилось зо мною. Я закохав-

ся в мою Аделяйну, — він вказав рукою на свою дружину, — а вона в мене. Це була за проста справа, неромантична. То ж я став на тому, щоб наложити на себе руку. Написав прощальні листи, порозсилав післанцями до друзів і до неї — він знову вказав на дружину. — Взяв пляшку руму і сказав принести жарівницю, вугілля, скіпочок і свічку. Коли все було принесене, я замкнув двері і випив склянку руму. Мені почав ввижатися Мартенса „Бенкет Бальтазара.” Я випив удруге. Тоді вже ніщо мені не ввижалося. Приятелі мої, одержавши листи, поприбігали, виламали двері і знайшли мене п'яним. Уся річ у тому, що я забув підпалити вугілля, а то неминуче був би помер. Ну, тепер уже ми могли побратися.”

Марія сміялася з Йоахіма, навіть Куліш підсміхнувся, мовляв, самі бачите, який же цей романтизм.

Після обіду Шевченко пішов до себе, а Куліш попрохав Марію дозволити відвезти її додому. Але по дорозі запропонував пройтися на Троїцький міст, порадуватися далеким видом, а увечорі піти на літературний вечір, де читали твори Курачкіна і Кольцова.

Біля мосту сіли на лавку в алеї безлистих дерев. Було тихо, хтось оподалік грав на якомусь інструменті мелодії, що не гармонізували з простором і, здавалося, походили з інших світів.

— Між нами мусить бути щирість і довір'я, Маріє, — говорив Куліш — ви для мене не жінка, Маріє, а письменниця. Так я досі думав. Але це виявилось ілюзією.

Марія відчула, що Куліш мусів довго готувати і передумувати ці слова, вони звучали вивчено і штучно.

— Я вірю в людську душу, чисту і добру, — сказала.

Тоді Куліш почав говорити про Тургенева. Його слова були гострі і брутальні. Чинив докори Марії, кидав підозри на неї і Тургенева, поводився, наче б Марія була його власністю, остерігав її перед лихою славою, погрожував і благав.

Прохожий чоловік цікаво глянув на двоє людей, що сиділи побіч себе, забуваючи про своє до-вкілля. Куліш говорив далі палко й жагуче, Марія сиділа бліда і назовні спокійна. Вона могла легко збити з пантелику Куліша, могла збентежити його і тим самим закінчити нечувано прикру для неї розмову. Але вона мовчала.

Прохожому стало чомусь жаль цієї молодой жінки. Він звільнив крок, щоб почути, про що ці двоє розмовляють тут у самотній алеї, серед холоду і вогкості цього зимового пополудня, але саме вони мовчали. Ледве, минаючи їх, почув тільки лагідні слова молодой жінки:

— Не відкриваймо завіси особистого життя. Чи не краще буде, коли залишимось друзями?

Обіцяйте мені, друже, що на такі теми більше зомною розмовляти не будете.

Куліш стямився. Відвіз Марію додому фаєтoном і по дорозі не промовив до неї ні слова. Сидів лютий, із насуненим на очі капелюхом, не глянув ні разу на Марію і перед її пансіоном попрощався з нею без одного слова.

Того вечора Марія не пішла на літературну вечірку. Опанасові сказала, що їй болить голова. У своїй кімнаті кинулася з плачем на ліжко.

На вечірку пішов сам Опанас, поклавши передше спати малого Богданка. Знайомим літераторам, що запитували його, чому нема Марії, відповідав, що дружина не чується добре і тому залишилася вдома.

У якомусь гурті стояв Куліш і говорив піднесеним голосом:

— Це я видумав її псевдонім! І я зробив її письменницею! Хто друкував би її оповідання, якби не я!

Опанас підсміхнувся. Куліш ще далі пояснював піднесеним голосом, але Опанас не слухав. Згадав давні, щасливі роки, ведмедика за крамничним вікном і свого малого коханого Вовчика.

Не слухав теж ні читаних творів, ні завваг привних на вечірці критиків. Думав про Марію. Спостерігав її уважно, стежив за змінами, що проходили в ній від часу побуту в столиці, старався зрозуміти її мрії і життя останніх тижнів і місяців. Зда-

валося йому, що достатньо знав її душу. В суті речі, вона була несміла і доказом цього були саме вибухи веселости і плохости та душевні стани, де перемагали сантиментальні настрої; цим саме вона хотіла заховати перед людським зором свою несміливість і непевність. Несміливий ховається в самотність, не виявляє назверх порухів своєї душі, сам у собі леліє мрії майбутнього.

Хоч любила гарно одягатися й охоче користувалася вигодами життя, не була самолюбна. Навпаки, її боліла недоля інших, і це своє душевне терпіння вона виявила у своїх творах. Її душа була сповнена противенствами: бажала бути самостійною, проте в глибині тужила за кимсь, невідомим і неокресленим, в кого могла б знайти опіку й співчуття.

Ні перед Опанасом, ні перед ніким іншим вона не мала відваги звіритися із своїх душевних переживань. Коли не раз треба було відкрити закутину свого серця, Марія мовчала, або збувала все жартами. Розумів її так добре: вперте змагання до незалежности, як до ліку на її надмірну скромність, викликувало в неї великі душевні напруги. Бувало, Марія не терпіла гамірного товариства і ховалася в самоту, іншим разом настирливо його шукала. Тужила за новим кругом друзів, за новими враженнями. І за...

Опанас аж здригнувся.

Що таке любов? — думав Опанас. — Чудо любови! Це довір'я, взаємна повага, поблажливість,

чи може тільки самі почування. А розчарування в любові?

Його думки спліталися, губилися в теміні проблем, про які досі не думав; він затратив логічний хід міркувань. У тих сферах людської душі Опанас знайшовся непідготовленим і чужим. Прикро йому стало, коли мусів був признатися перед самим собою, що не знав жіночої душі, досі нею цілком не цікавився, а через те і не знав власної дружини.

Чи він любить її? Цілком непевно відповів собі, що так. А вона його? На це питання не знайшов відповіді. Навіть не міг з'ясувати собі з певністю оцих хитливих душевних станів Марії, поміж смутком і радістю, байдужістю і захопленням, тугою і резигнацією.

Марія була непересічно інтелігентною жінкою і цим набагато перевищала його, свого чоловіка. Без труднощів висловлювалася по-французьки, англійськи і німецьки, з особливою жіночою грацією і відчуттям дрібних нюансів мови. Уже це саме ставило в товаристві Опанаса далеко позаду неї. Просто, він не міг піддержувати розмови, а тим самим ставав зайвим і непотрібним. Позатим Марія висловлювала легко свої думки, і Опанас, сам нездібний до цього, мовчазно дивувався своїй дружині.

Чомусь здалося йому, що цей товариський талант Марії і її сильна особовість сильно діють на чоловіків. Так, їй, письменниці й культурній

жінці, кожний хотів подобатися. А може — подумав із прикрістю — і тому, що всі догадувалися про труднощі взаємного зрозуміння в їхньому подружжю житті.

Але Опанас вірив Марії беззастережно. Врешті й те, що вона своєю цілою істотою так радо віддавалася забавам, бувала така розщебетана, така пустотлива, а зараз же попадала в мовчанку й смуток, могло теж свідчити, як сильно мучив її брак взаємного зрозуміння між ними.

Учора — пригадав собі Опанас — він сказав до Марії:

— Треба думати про поворот, Маріє.

Сказав це спокійно і цілком природньо, бо справа була ясна: їм кінчилися гроші.

Марія в той час працювала над остаточною редакцією оповідань „Разкази із народного русского бита”, що їх мала завтра віддати до друку. Можливо, що сказав це твердо і безпосередньо. Просто не подумав, яка вона вразлива й чутлива.

Глянув на Марію і побачив на її обличчі переполох. Вона лякалась цього повороту, боялась самої думки про конечність жити знову на глухій провінції. Опанас признавав вкінці, що Марія мусить мати своє культурне оточення і відповідну атмосферу для праці.

Що ж врешті чекає її там удома? Обидвоє стануть посміховищем маломістечкових матрон і скреготух, що ось то їздили, не знають пощо, у сто-

лицю, вичерпавши останні заощаджені довголітньою працею і так невеликі гроші. Марнотравні, неповажні люди. Не рахуватися з такою публічною опінією було просто немислимо: це ж бо їхнє єдине оточення, а треба жити з людьми, а не проти них. Урешті, кожна письменниця, в очах тих цокотух, хитка і неповажна жінка, а ці окреслення такі широкі, що в них знайдеться місце на найпотворніші сплітки. І Марія боялася загубити свій талант у такій бездушній атмосфері, у такій духовій самоті.

Очевидно, тільки тут, у столиці, Марія могла розвивати свій талант, поповнити своє знання і духово зростати в товаристві людей, відомих своєю творчістю і своїм інтелектом.

Потурливий тепер і засоромлений Опанас, ще й далі не звертаючи уваги на перебіг вечірки, перебрав у думках постаті, що оточували Марію.

Куліша він розумів, як вразливу людину великих задумів, може неспівмірних з його силами і змогами. Він легко піддавався настроям і буревіям власної душі, і це саме було причиною його ненависної погорди до людей. Хотів бачити їх велетами, а спостерігав тільки їхню малеч. Кулішева душа була мішаниною глибоких праведних почувань і особистого егоїзму, гіркої іронії і непоправного ентузіазму. Людина без щастя, що й другому не може щастя принести.

Тургенев був у поведінці дуже офіційним і

доброзичливим, не розкриваючи своєї душі з поваги до самого себе, як найкращого російського письменника. Він дуже дбайливо розраховував свої грошові справи, старався нав'язувати тільки корисні для себе зв'язки і дбав про свій інтелектуальний рівень, виїжджаючи рік-у-рік за кордони Росії. Марія цікавила його з літературної сторінки. Її твори були актуальні, і переклади на російську мову приносили користі теж і Тургеневу, як перекладачеві.

Так думав Опанас.

13.

Біля півночі вийшли з театру. Опанас із Марією пішли посулими вулицями додому, а товариство вступило ще до каварні при Великому Проспекті. Жовтуваті світла нафтових ламп здалеку вже манили їх до привітних заль і гарячої ароматичної кави.

Куліш почав розмову:

— Кожного чоловіка радує слава жінки. Але, зверніть увагу: як хто з літераторів приходить до неї, завважте, він не може висидіти в жіночому кабінеті.

— Остаточно це не таке важне, — промовив Тургенев, поливаючи каву — для мене вона велика письменниця. І не тільки для мене.

Він помовчав хвилину.

— Українці сподіються від Тараса Григоровича і від Марка Вовчка відродження свого краю.

Тургенев глянув на Тараса і на Куліша.

— Я їй поможу моїми перекладами і моїми зв'язками. Це обіцяю вам, друзі!

— До слави в Росії — промовив Тарас. — А в світі?

— У світі? Це правда. Марія повинна виїхати за кордон.

Губи Куліша стали вузькі, він мовчав.

— Отже, як, друзі, — поглянув на них Тургенев — намовимо її до виїзду?

— Не дала доля виїхати мені, — промовив Шевченко, відхиляючись на спинку вольтерівського крісла — хай їде моя доня.

Тургенев глянув на мовчазного Куліша. Чи не зависть його їсть? — подумав.

Другого дня Шевченко з Тургенєвим відвідали Марію.

— Підемо в кафе.

— А може вип'ємо чай у мене? — запропонувала Марія.

— Не зла думка — відповів Тургенев. — Нині не хочу бачити каварні. Осоружне мені товариство, де дурні звать себе месье, а їхні дами перфумуються французькою амброю. Навіть, хоч вони мені незнайомі.

— Російські люди — докинув Тарас — приходять посидіти, помовчати, попити. І більше нічого. Ледачі оці всі чиновники і надзирателі.

І Шевченко розповів дещо із свого заслання і повороту на так звану волю.

— У вас великий життєвий досвід, Тарасе Григоровичу, — задумано промовила Марія.

— Великий? Гіркий досвід, моя доню. Я пізнав життя і світ з обох сторін: його велич і

його мерзенність. Але все те здобуток не мого гіркого життя, а старого Сатурна, що летить законно у свої далекі простори.

Марія не зрозуміла останніх слів поета. Хотіла поспитати його про те, але в той час Тургенєв звернувся до Тараса.

— Я з подивом дивлюся на вас — промовив. — За ваші твори заслали вас туди, звідки не один повернувся зламаним на ціле життя.

— А ви — додав по хвилині — і далі годубите тіні мучеників-гетьманів і криваві степи своєї безталанної батьківщини.

— Рідна, чарівна краса! — перехопила Марія — якою великою вагою впали ці поезії у мою душу.

— Мені слід навчитися добре української мови — пригадав собі Тургенєв. — До кого мені, Тарасе Григоровичу, піти на науку?

— До Марка Вовчка! — коротко відповів Шевченко.

— Куліш сказав мені те саме — відповів Тургенєв. — Але чи ви завважили, як він змінився в останніх часах?

— До Новопетровська післав мені Куліш „Народні оповідання” і написав:

Бач, які дива творяться! Це зоря
сповіщає нам перемогу і волю!

— Був захоплений усіма проявами нашого життя. А тепер зацікавив. І до мене чомусь не заходить.

А шкода, хоч і часу в мене не багато. Просто в академії сплю на етюдах, нікуди не виходжу, як щирий віл я запрягся до роботи. Хібащо до графині Настасії зайду, або до пані Варвари Карташевської.

— Снаги у вас багато, Тарасе.

— Бачиш, доню, — звернувся до Марії — ось Тургенев два роки тому вернувся із заслання, а ще на ньому видно неволю. А я в душі такий самий, як перед неволею. Горе мене не чіпляється. Дещо прояснилося, прибрало природні величини.

Він довго глядів на Марію. Сиділа приваблива у голубій мантильці, чепурна і гарна.

— Вдалася мені моя доня! — промовив радісно, люблячись її виглядом.

14.

У тих днях Марія чомусь то згадувала за інститут і його мізерію, скучне і нецікаве життя в Орлі, бідні на події роки в малих містах. Там люди не цікавилися нічим, животіли духово, єдиною розрадою і розвагою були для них карти і сплітки. Коли Марія, бувало, й починала розмову на інші теми, про інші краї та інших людей, її слухали легковажно, а опісля говорили:

— Франти там самі в світі і французькі амури.

Згадала збори дідичів, цього найвищого стану цілої околиці; туди прибували дооколишні панянки з батьками, а ради них вусаті й бородаті гусари й улани. Розмовляли по-французьки так, що ніякий француз не зрозумів би своєї рідної мови.

Переглянула свої записки до нового оповідання, що його назвала „Інститутка”.

Задумала присвятити його Тарасові і тому уважно виправляла кожне слово, кожний зворот багатої народньої мови.

Було це оповідання дівчини кріпачки. До пані приїхала унучечка з інституту. Дівча нарікало, що вчили там зайвих нісенітниць, про далекі країни

і про те, як зорі по небу ходять. Вибрала собі унучечка дівчину до послуг, Устинку саме. Та вона не вмiла ні зачісувати, ні коси звивати, і панночка лютувала:

— Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!

• • • • •

Вона схопить мене за шию обiруч! Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати — дух мені захопило, так і рухнула коло яблуни, та вже аж од холодної води прокинулася.

• • • • •

А стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, аж їй у роті чорно. „Ти що накоїла, ледащо! Як ти посміла панночку гнiвити? Я тебе на Сибiр зашлю. Я тебе зі світу зжену.”

Устинка довго нездужала, а дiвчата вiстки приносили: Лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже мря черга. Ой, матінко!”

До панночки з'їжджаються рiзні гості. Закохалася в полкового лiкаря. Та кажуть:

„Велике диво — полковий лiкар! Це злидні, бiдота. Що тобі з таким заходити?”

Але довідалися, що він якийсь хутiрець має.

„Ах, Боже ж мій милостивий! Чому ж це він мені не похвалився. Мабуть, невеликий хутiрець — нічим гаразд хвалитися. А все ж хутiр. Стрiла його веселенька, звитала любо, а він радiє. Не знає, що то витають не його, хутiрець витають.”

Коли заручилися, бабуня в дарі віддала село Дубці.

Він спокійненько собі каже, ласкаво усміхаючись: — Ти радiєш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Ми тут спізнались і покохались. Пам'ятаєш, як був садок зелененький, квітчастий, як, було, я з тобою похажуємо, гуторимо.

А вона йому: Садок зелененький, садок квітчастий. Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж здригнувся.

— Що ж? — питає панночка — чого на мене дивишся так? Хіба я щось нелюдське сказала?

Марія закрила нескінчений рукопис. Таким було життя в царській імперії, і це життя стало темою для писань літераторів та для дотепів у вільнодумних товариствах. Ось недавно чула вона, що перед кількома роками секретар академії Лобзин зажагував:

— Я вибрав би в члени академії царського кучера, він завжди найближче до царя.

За цей жарт Лобзина заслали до Симбірська, де він помер.

Знову нагадала Марія інститутські навчальні залі, з брудними стінами й неохайною обстановою, але обов'язково з друкованим портретом самодержця. Не дарма Шевченко з особливим захопленням вивчав аквафорт, щоб виперти з українських домів московські малюнки.

Ішла весна, а з тим чимраз більше мистців готувалося їхати за кордон. Куліш знову появився в товаристві Марії. Оправдувався, що в останніх тижнях мав багато роботи в друкарні, а позатим писав і передумував. Видав новий том „Записок о Южной Росії” і виправив свій роман „Чорна Рада”, бо може вийде другим накладом у світ.

Наново оточив Марію своєю опікою, але робив це так незручно, що вона просто його лякалася. Все шукав нагоди говорити з нею на самоті, а коли така нагода траплялася, мовчав, розмова не клеї-

лася. Почував себе, мабуть, непевно біля неї, зводив сам із собою якусь внутрішню боротьбу, хвилювався своєю неспіливістю і врешті лютував на цілий світ.

Вмовляв у себе, що час усе наладнає, що час його союзником. Багато розраховував на те, що Марія була залежна від нього; хто друкуватиме її твори, коли на обрях майбутнього не видно було другого видавця? Через рік, два вона наблизиться до нього духово, а з тим і зрозуміє його задушевну пристрасть. Сидів над книгами і видумував чимраз скomплікованіші пляни у зв'язку з Марією. Згодом така умова чинність стала постійною його потребою. Своїх плянів ніколи не переводив у життя, не ставало йому мужности. Втрачав свою певність, коли залишався з нею удвох; усі його докладно опрацьовані на самоті затії видавалися йому в той час дитячими фантазіями або цілком недоречними нісенітницями. Ішов тоді побіч неї мовчки, кусав губи, а вона в нервовому напруженні ждала якогось вибуху, якоїсь нової прикраси.

Не диво, що товариство Куліша стало для Марії важким і нестерпним. Співчувала йому, розуміла добре його стан, охоплюючи створену ситуацію своїм ніжним інстинктом.

Коли виходила з дому і бачила, що Куліш нібито ненароком з'явився на вулиці, в мислях зверталася за порятунком до Лобача-Жученка. Не на Опанасові, не на її петербурзьких друзях спинялися

її думки, а на далекому призабутому Лобачеві. Вржала її ця чудна асоціація, якої не могла собі ніяк пояснити. Відчувала тільки, що біля нього вона була б певнішою в неодній життєвій ситуації і не стояла б отак самотною із своїми думками й проблемами.

Останньо Куліш пропадав десь цілий тиждень, опісля появився знову, настирливо шукаючи товариства Марії. Цю дивну його поведінку завважили інші. Поблажливо вислухували його злобні завваги, виголошувані подратованим тоном, і не здивувалися навіть, коли Лазаревський прочитав їм Кулішевого листа, посланого поштою, не знати, навіщо і з якою метою:

„Щодо Вовчка, то рука моя більше не доторкнеться. Хай їй у писанні допомагають інші люди. З приємністю! Я зробив для неї як писателя так багато, як ніхто, тоді, коли вона була нікому невідома. Не досить для неї? Не буду ціле життя великодушним! Не маю часу займатися Марком Вовчком! Білозерському це приємніше. І Шевченко хай радить! Було б страшно ще далі вести писателя, якому я отворив двері навстяж і показав шлях. А Тургенев хай має свою користь із перекладів.”

Опанас бачив усе те, що діялось довкруги Марії, і мовчав. Став спостережливим до того ступеня, що, бувало, сам починав сумніватися, чи справді його підозри обосновані, чи тільки вигадані. Не мав певности, чи не паде жертвою своєї уяви і розіграних нервів у таких, незрозумілих для його простої природи, умовах. При цьому Опанас завважив, що Марія не звирюється перед ним у своїх питаннях,

що непокоїли її наглядно. Мабуть, роздумував, не є він людиною, у якої в таких справах можна шукати поради.

Широке товариство не було по серцю Опанасові і він не відчував ніякої потреби гомоніти про питання, що їх непокоїли. Волів перебувати на самоті і сам, у скритості, тужив за малою кімнаткою, з віконцем, оброслим зеленню, за невеличким і невибагливим столом для праці. Столиця його мучила і вичерпувала. Це не було життя для нього. Опанас просто не зносив уже нових друзів Марії, перестав бувати з ними, а особливо не злюбив Куліша.

Так із дня на день зростала прірва між Марією і Опанасом. Про виїзд із Петербургу не говорили і це недомовлення ще більше затроювало і так важку атмосферу їхнього життя. Одного разу Марія подумала раптом, що Опанас властиво цілком чужа для неї людина. Однак, найбільше здивувалася, коли завважила, що ця думка цілком її не стривожила.

У відношенні до Опанаса Марія відчувала тепер якусь непрохідну порожнечу. Її перестало, наприклад, цікавити, що він робить і чого не робить, любить він її, чи ні. Єдине почування до Опанаса — це був не докір, не байдужість, а неокреслене у своїх причинах співчуття.

Роздумуючи над своїм положенням, Опанас врешті дійшов до висновку, що міг би покинути Марію в столиці, а сам вернутися знову до своєї тихої праці. Колись радів, як вийшла у світ перша

її книжка. Тепер завважив, що йому стало цілком байдуже, чи працює вона далі, чи вийшли нові її твори, або ще одні російські переклади. Надійло йому гомінке життя, щораз то нові знайомі, щораз то інші вечірки і збори. Цілою душею забажав виїхати звідсіля геть, у свій Чернігів, у тихе місто своїх мрій.

Вечером він натякнув легко Марії, що грошей залишилися небагато, але вона його натяку не чула, не зрозуміла, а може й не хотіла чути.

Перегортала свої давні записки і перечитувала їх, підшуковуючи відповідні мотиви до оповідань. Натрапила на картини з Немирова.

„Виходжу я од Марусі, і вона мене до воріт доводить, а за нею діти тупотять дрібненько-важенько.

— Подивись — каже вона — подивись, Химо, усі тройко у його вилились, мої чорнявенькі.

І згорнула їх усіх до себе. А вони, хто з паличкою в руці, хто з хлібом, з пісочком у жмінці, жвавенько дивляться... Тиха і вбога хата з вишневим садком.

Я живу собі придобно на своїй селитьбі. Сусіди до мене ходять, а я знов до їх — одвідуємося. Радимось, як городи засіваємо; вкупі наш одпочинок у свято.

Час за час, а до вечора ближче...”

Олівцем зазначила Марія: до оповідання „Три долі.” У другому зшитку знайшла уривок з твору „Три сестри.”

„Була у нас у слободі бублейниця, а в неї наймичка — велика, чорнява дівчина, роботяща, а вже не потороча така, як рідко, — то було стрінешся з нею, питаєшся:

— Що робили ви?

- Воду носили, бублики пекли — одкаже вона спокійно.
- А завтра що робитимете?
- Воду принесемо, бублики спечемо.
- А позавтрьому?
- Будемо воду носити, будемо бублики пекти.

Вмер у їх хазяїн; дівчина трохи заклопоталася, поки його поховали.

- А що в вас?
- В нас хазяїн помер і поховали.
- А тепер як?
- Воду носимо, бублики печемо.

Дівчина було — говорить спокійно, стоїть свіжа. А тут і слухати ніяково: дивуємся, як це вона живе довольно такеньки, що бублики пече. Бувають такі в Бога.”

Марія закрила зшитки і запропонувала Опанасові піти разом до театральної каварні. На диво, Опанас погодився. Застали вже всіх друзів, один тільки Лазаревський спізнівся, зате приніс новину.

— Вибачайте, не міг скоріше прийти. Чекав я в друкарні на нове число „Хати”, — і він перегорнув сторінки — прочитаю вам, що пише Куліш про нашу Марію.

Він повільно заклав окуляри, а згодом узявся закурювати цигару. Білозерський сягнув по журнал, але Лазаревський прикрив його рукою.

— Дозвольте, читаю я.

Він глянув звільна по приявних і прочитав:

„Молоде орля наше, чистий незрушимий тип моєї землячки, наша надія, намісник Шевченка.”

.

„описує селян не так, як ми їх бачимо, а так, як вони самі себе. Говорить, як говорить найрозумніша людина, найніжніше серце, найчистіша душа.”

— І що ж ви, Маріє, на це? — спитав Лазаревський.

Марія мовчала. Недавно ще така похвала зворушила б Марію до сліз.

Тоді відповів Білозерський:

— Такий він, Куліш. Недавно ще розповідав публічно, Марія — московка. А тепер — чистий тип землячки.

Лазаревський покивав головою.

— Цілком ясно, Куліш докучає Марії. Проте вона буде молитися за того, що їй чинить зло.

— Ось як, — понурився Білозерський — Куліш небезпечний у своїх словах. Зважте, багато наших повірять, що Марія московка. І ще в нас, де зависть відіграє важну роль.

— Люди, як люди — неохоче докинув Опанас — нема чого турбуватися!

— Куліш авторитет. Тільки хиткий він. Патріот, під небеса вихвалював наше минуле, а ось недавно мовив, що нікчемні ми, що наша історія — це тільки безсилі плебейські відрухи.

— І не оправдав себе?

— Казав, це просто еволюція його поглядів. Людина прозріває з віком, і його колишне захоплення минулим України слід пояснити романтичним, незрілим віком. Ось і все.

— Я співчуваю Кулішеві — промовила Марія — і може розумію його. Він роз'яснює порожнечу,

як і Шевченко. Він намагається наповнити її змістом. І цього свого змісту він сам непевний. Не те, що Шевченко.

До каварні увійшов Тургенев, пошукав очима товариство і вдоволено присів до столика.

— Скінчив перекладати „Інститутку.” А тепер їду відпочивати за кордон. А як ви, Маріє Олександрівна?

— Що ж я! Побачити Європу, Дрезден, Рим, Париж, це моя мрія.

Опанас пильно глянув на дружину. В її голосі відчув гірку зневіру і жаль.

— Реалізуйте вашу мрію, Маріє — заговорив Лазаревський.

— Варта вам пізнати ті міста і той світ, що гордиться визнанням внутрішніх цінностей людини — мовив Тургенев. — Там вірять у свободу так, як у Росії в силу деспотії.

Тургенев глянув на Марію, опісля перевів зір на Опанаса. Зрозумів їхню мовчанку.

— Грішми не журіться. Вам належиться немалий гонорар за ваші оповідання. Візьмемо ще задаток на дальші переклади, і в дорогу, Маріє. Чи хіба хочете ціле життя крілики годувати?

Марія сплеснула руками. Питання грошей перестало існувати, і перед нею розкрилася прекрасна майбутність.

— Вистане цього гонорару для нас обох із Опанасом? — спитала Марія.

— Якщо візьмемо задаток, можете їхати обоє на місяць до Дрездену, — відповів Тургенев — але тоді мусите писати нові оповідання, Маріє, вже з Дрездену, щораз то нові, щораз то кращі.

Опанас аж здивувався, як змінилася Марія. Її очі сяли щастям, і на щоки наплили рум'янці радості. Опанас аж тепер завважив, як до лица було їй у голубій шовковій сукні і в модному малому капелюшку. Пригадав собі, що недавно сказав про Марію Шевченко: нещаслива вона, бо шукатиме ціле життя. Таке її мистецьке призначення.

— Хай прозиватимуть і ганьбитимуть тебе, а ти шукай далі того щастя, що його нема на світі.

— Отож, їдемо? — питався весело Тургенев — у вас такий смак до доброго і прекрасного. Ви найкраще з нас усіх відчуваєте цю подорож.

Розмова точилася на тему виїзду. Говорили, що Куліші їдуть до Берліну, Білозерські замовили пансіон у Бадені, Тургенев їде до Парижу. І загалом кожна культурна людина виїжджає хоч раз у рік із Росії подихати свіжим повітрям свободи, зажити культурним вільним життям.

— Залишиться тільки Шевченко. Може дозвільять виїхати на Україну, але й те непевне. А поза тим він поринув у працю, ніде його не видно.

Гомоніли, наче б виїзд Марії був уже вирішений. Урадили, що Марія і Опанас поїдуть разом із Тургеневим, бо Білозерські готуються аж на липень.

День перед виїздом Опанас цілком несподівано для всіх заявив, що їхати не може. Товариство сторопіло. Марія скрикнула:

— Чому ж ти мені про це не сказав раніше?

Білозерський глянув на Марію і мовчав. Лазаревський накинувся на Опанаса.

— Аж тепер говорите це, отак з доброго дива, перед самим виїздом? Коли ми дружньо все урадили! Як же це так? Це не якісь химери, несерйозна справа.

Марія більше не питала. Подумала, що питає Опанаса дома, коли будуть самі. Не спитала його ніколи.

Опанас оправдувався спокійно, обстоював уперто своє рішення, як людина, що з невідомих причин сама діє проти себе. Розповідав, що вижидає якоїсь вістки про працю, що нібито має дістати в Петербурзі і переконував Марію, щоб їхала сама з Богданком. Врешті погодився, що приїде пізніше.

Усім стало ясно, що між Марією і Опанасом не все в порядку. Тургенєв роздумував, чи Опанас навмисне не хоче їхати, чи може не хоче користати з грошових засобів Марії.

Зі своїми думками звирився при нагоді Марії. Але вона відповіла:

— Не знаю, сама не знаю. Не питайте мене.

Цього дня дістала листа від Дорошенка. Йшло про те, що оповідання „Інститутка” і „Ледащиця” появилися спершу в російському перекладі Турге-

нева. Куліш, чи не хотів друкувати, чи справді не мав місця; в українській мові обидва оповідання мали вийти „пізніше”. Дорошенко писав:

„Досадно, що „Інститутка” і „Ледащия” появляться наперед у перекладі. А мені хотілося б бачити їх в оригіналі.”

Пізно ввечорі вбіг до Марії Куліш.

— Ідете? Мене залишаєте? Га! Знаю, це Шевченко намовив вас. Знаю, він казав: Не давайте Кулішеві поправляти Марка Вовчка! Він її опозорить!

Він стиснув п'ястуки.

— Іду з вами! Не пущу вас!

Марія ледве могла прошепотіти:

— Заспокойтеся, Пантелеймоне Олельковичу, заспокойтеся!

Куліш не чув слів Марії.

— Олеся кинула мене через вас, — кричав — поїхала на дачу під столицю. А Шевченко не доріс мене. Я міг би показати йому, як писати вірші!

З другої кімнати поволі відкрилися двері і в них появився Опанас. Похилений, стояв тихо, тримаючи руки на клямці, і поглядав на Куліша й Марію.

Лягла тривожна мовчанка.

Куліш ухопив капелюха і вибіг із кімнати.

Великий дилжанс покинув столицю під вечір. Перед подорожніми розклались безмежні простори гладкої рівнини. Зникли доми столичних передмість; сонце освітило востаннє верхів'я високих дерев, за-

саджених обабіч безконечного шляху, на землю на-сідали сиві мряки, заходив вечір.

Глибоко вгрузували в розмоклу від весняних до-щів дорогу високі колеса диліжансу. Ще блистіли від ясніючого неба води широких розтопів; повище темного клуба диліжансу видніла постать візника-машталіра, що сидів на своєму поверховому сидженні.

Згодом і його червоний плащ і високий трикут-ний капелюх зникли в темній далі. Зникли всі видні обриси, землю накрила ніч своїм безмежним спо-кoем і тихою темінню.

ЧУЖИНОЮ

III.

15.

Марія увійшла до своєї кімнати в пансіоні, поволі скинула рукавички й капелюх та безвладно опустилась на м'яку канапу. Примкнула очі, відпочивала. Її втомив довгий прохід, але ще більше зворушила краса Дрездену. Вернулася повна нових вражінь і хвилювань та відчула потребу самоти й душевного спокою.

У цьому центрі європейського мистецтва й поезії захоплювали її величні твори архітектури, гарні стильові будинки, бездоганна чистота брукованих вулиць і майданів. Якими бездушно суворими стояли тепер у її пам'яті гладкі мури Петербургу, однамітні сірі брили, позбавлені естетики, природи й поезії. У Дрездені вражала її краса філігранових творів архітектурного мистецтва, де кожна скульптура, кожний злам лінії і кожна форма виявляли особливу красу минулого барокка і модного клясицизму.

Ріка Ельба розділювала місто на нове і давнє,

і тут можна було стрінати заховані будинки середньовіччя, старовинні замки й кам'яні готичні церкви. Вже кілька тижнів Марія розглядала місто. Особливо захоплювалася старим Цвінгером, чудовою палатою, що її будову закінчили яких сто років тому. Величний твір, бездоганний у деталях і у своїй цілості.

Вечорами любувався природою в ботанічному саду, розложеному в розкішній частині міста, поміж Цвінгером і її пансіоном.

— Ту жити б завжди — думала Марія і згадала слова Тургенева, сказані до неї, коли переїздили кордони Росії.

— Оце відкриваємо заслону іншого світу. Варта побувати тут, у Римі, в Лондоні, у Парижі.

Марія не відвідала досі нікого з тих відомих дрезденців, що їх поручив їй Тургенєв. Бажала пізнати вперед місто і пристосувати себе до нових умов життя.

У другій кімнаті її мешкання грався Богданко. Прибіг тепер привітати маму. Це був саме вільний її час, присвячений дитині. Читала або розповідала казки, розмовляла і пустувала з синком.

Увечорі довго не світила гасової лампи. Відхилилася на спинку фотелю і попала в стан майже підсвідомий, бо нічого не думала і нічого не чула. А знадвору долітав гомін міста, голоси візників і м'який шерех повозів, кроки прохожих і уривки їхніх розмов.

З прикрістю пригадала собі останні тижні своєї подорожі до Дрездену. Переслідували її в той час непорозуміння, петербурзькі обмови і сплітки і була подразнена та неспокійна.

Їхали в чотирьох з Тургенєвим, Богданком і прислугою. Збагатила себе глибокими розмовами з досвідченим письменником, нічого їй не долягало, а все таки з цієї подорожі не була вповні вдоволенена. Було їй прикро, що Опанас залишився в Петербурзі, і їй здавалося, що може вона все таки не повинна була їхати без нього.

Заспокоювала себе, що саме Опанас найбільше намовляв її і переконував та запевняв, що приїде цілком певно; наполягали на її виїзд теж друзі її петербурзького товариства.

Грошових труднощів не було ніяких. Дістала гонорар від видавництва, Тургенєв передав їй задаток на оповідання, що їх переклав на російську мову, решту прибутку з розпродажу обіцяли вислати до Дрездену. Виявилось, що грошове забезпечення було несподівано достатнє. Обоє з Опанасом могли спокійно жити кілька місяців за кордоном, не скупитись у витратах і не відмовляти собі вигод.

Проте Опанас не поїхав. Зате дуже наполягав, щоб Марія їхала негайно, разом із Тургенєвим. Переконував Тургенєв, як ніхто інший, знає всі труднощі подорожі та умови побуту за кордоном і стане їй без сумніву в неодній турботі добрим і

досвідченим дорадником. Позатим Марія перестудилася. Кашляла, дістала бронхіт, і лікар дораджував їй змінити негайно вогкий і холодний петербурзький клімат.

Марія засвітила лампу і відкрила велику, оздоблену перловою масою касету. Перегортала листи, писані на білому, сірому і голубому папері, згадувала дні, перебуті в подорожньому диліжансі, і ночі в заїздах і готелях.

Без особливих намірів відкрила один із листів і прочитала кілька рядків, що написав їй Тургенев уже з Парижу.

„Я хочу тих довгих і гарячих розмов, що ми перевели в часі подорожі.”

Ці розмови! Тургенев згадував їх і пристрасно писав, що вони залишаються назавжди в його душі, як найбільш шляхетні і найніжніші спомини людини про людину.

Одного дня, коли затрималися на довший відпочинок у Берліні, він несподівано прибіг був до неї.

— Знаєте, Маріє, новину? Куліш у Берліні! Виїхав другого дня по нас. Я стрінув його сьогодні.

Марія схвилювалася.

— Я не хочу, не хочу його бачити!

Тургенев розповідав далі:

— Куліш переказував до вас, благає зустрічі, хоче знати, де ви тепер живете.

— Він напевне знайде мене тут у поштовому

заїзді. Я зараз же переселюся в інший готель у місті.

Марія нервово почала збирати подорожні валізи.

— Заспокойтеся, Маріє, — підійшов до неї Тургенєв — Куліш шукав уже за вами кілька днів і не знайшов. Не сподівався, що ви живете при полудневій пошті.

Марія закрила вікна кімнати, і звеліла, крім Тургенєва, не впускати нікого до себе. Хіба догадається Куліш, що вона не бажає з ним зустрітись.

Уже до пересадки лякалася Куліша. Майже не виходила зі своєї кімнати і через те не могла оглянути міста. У той час дістала листа від Опанаса. Він писав, що Куліш кинув свою пильну роботу в друкарні і видавництві та пігнався за ними до Берліну. Опанас висилає цього листа на виїзному, і хай Марія очікує його приїзду. Так, отже, мусіла відложити свій виїзд до Дрездену і бездільно сидіти в заїзді.

Написав теж листа Каменецький із Петербургу:

„Куліш пише мені таке: Чому не пишете мені, що з М. В.? Чому не відповідаєте на мої телеграми? Я в одчаї, бачу, що я сам для себе друг і ніхто мене не хоче. Ви маєте за жарт те, що діється в моєму серці!

А що ж я можу відписати йому, дорога Маріє, коли я сам не знаю, що з Вами і куди ви діваєтеся? І врешті, що маю відписати Кулішеві?”

На те все нарешті приїхав Опанас. Він зразу завважив, що Марія переживає турботу, мовчки ви-

слухав її скарги на Куліша, але нічого не порадив; був понуро здержливий. Тургенев завітав до них один раз, згадав, що Куліш далі його розпитує і, очевидно, не вірить у те, що він, мовляв, не знає адреси Марії. Тургенев бачив, що Опанас не знаходить шляху до порозуміння з Марією; ходить мовчазний, насуплений і уразливий. Не було атмосфери до дружніх розмов, і Тургенев попросився з обома. Поїхав далі до Парижу.

Цієї ночі Опанас майже не спав. Умовляв у себе, що це він полсував усю гармонію, в якій жила Марія, роздумував над собою і над Марією, вишукував аргументи то проти себе, то проти Марії і її друзів та приловлював себе на тому, що видумує самі нісенітниці. Врешті затратив ясну картину дійсності. Не знав тепер, чи всі ці його сумніви і міркування мають справжні підстави, чи це тільки викривлене відбиття його подражненого психічного стану.

Рано по сніданні довго мовчав, а врешті вибухнув:

— Я вертаюся додому!

Сказав це з досадою в голосі і цілком несподівано для себе.

Марія закусила губи й не відповідала на це дивне рішення чоловіка. Думала про те, що їхнє співжиття ламається: з кожним днем вони ставали все більше й більше чужими одно до одного, а з

тим неодмінно зависав над ними, здавалось, неминучий розвал їхньої родини.

Опанас приглядався до Марії, бачив на її лиці печаль внутрішніх переживань і глумливо підсміхався. Відчув якесь неокреслене задоволення з того, що Марія мучиться і що саме він є причиною її страждань.

Тоді Марія почала прохати його й переконувати.

— Я не хочу залишатися в Берліні. Це для мене втрачений час. Поїдемо, Опанасе, до Дрездену. Ніхто не знайде нас там, будемо мати спокій і заживемо дружньо і мирно. Це місто — тихий центр культури. Я буду працювати, писати, ти мені допоможеш своїм знанням. Богданко ходитиме до школи...

Марія замовкла, з переляком гляділа на Опанаса. Він схвильовано обертав у руках склянку з чаєм, а в його очах відбивало призирство й недовір'я. Слова Марії просто не доходили до нього. Він був певний, що Марія нещира, що в глибині душі бажає висвободитися від нього і зажити вільним життям хваленої красуні.

— Мені ніяково, це безглуздзя! — сказав і додав по хвилині: — Ради чого роз'їжджати мені по Європі і витрачати гроші, які ти заробляєш літературною працею?

Не мав відваги поговорити щиро з Марією і виявити їй свої сумніви, що мучили його куди силь-

ніше, ніж грошові справи. Почував себе менше вартісним від неї і ждав, що вона перша виявить йому те, що має на душі.

Марія засміялася і любо огорнула його рукою:

— Який ти смішний, Опанасе! Чи не одна єдність ми втрюх із нашим синком? Не будемо розраховувати, що це ось твої гроші, а це мої. Ти працюєш для науки, я для мистецтва, обоє віддаємо свої труди для народу. При чому тут питання, хто з нас і скільки заробляє?

— В такому разі — додала з веселими іскорками в очах — виходить, що я повинна відмовитися від гонорарів.

Поїхали до Дрездену разом. Відвідали ще Гайдельберг, з його старим університетом і войовничими веселими студентами, і переїхали до Дрездену, де Марія задумала залишитися на довше. Тут, у готелі, передали Марії декілька листів. Усі були від Тургенева. Письменник описував Париж, згадував про свої справи, і Марія читала ці листи Опанасові. Затаїла тільки один із них, короткий, писаний десь із дороги скорою, схвильованою рукою:

„Пишу до Вас два слова, любезна моя супутнице. Де ви? Що ви? Напишіть конечно. Явився берлінець? Я беру в цьому участь, бо вас щиро полюбив. Цілую Богданця.”

Марії було ніяково за таку нещирість до Опанаса, але тут перемогли інші міркування. Неясні слова Тургенева могли збудити в Опанаса цілу

хвилю нових сумнівів і наново погіршити їхні стосунки, наладнані з таким трудом Марією.

Чи її ревнував Опанас, чи може дражнило його те, що інші її обожнювали? Вона цього не знала, хоч як пильно стежила за його настроями. Також ніякої певності не мала, що означають деякі вислови й натяки Тургенева. Що криється під словами „бо я вас щиро полюбив?” У якому значенні писав ці слова?

У своїх взаєминах із Тургеневим вона не бачила нічого більше, як тільки щиро, сердечну дружбу. Проте, роздумуючи над подробицями їхніх розмов, вона знаходила в нього ледве помітні натяки, що могли вказувати на глибокі й тривожні почування.

Цього вона лякалася і на листа Тургеневу не відписала. Тиждень пізніше поштар приніс поспішний лист від письменника:

„Куліш-берлінець виїхав із Берліну і поїхав із дружиною на Волгу. Кажуть, лютує на вас. Чому не пишете, що ви з чоловіком?”

Марія прочитала листа Опанасові. Він пройшов у задумі декілька кроків по кімнаті. Заклавши руки позад себе, став перед Марією:

— Це все через Тургенева. Це тому, що їхав із тобою він, а не Куліш.

Ледве промовив ці слова, відразу побачив, як різко вразив ними Марію. Завернути їх уже не міг. Сказав слова зневажливі. Бодай так відчула їх Ма-

рія. Збентежився ще більше, коли вона почала безрадно плакати. Підійшов до неї. Сказав усе, що досі промовчував, плили слова людини безрадної, що не знаходить сил зрозуміти ні себе, ні свою дружину. Тепер не затаював уже нічого, виявляв усе, про що йому доносили, про що перешіптували цокотухи, про те, як Марію взяли на язики невідомі їй нужденні люди. Врешті сказав:

— Ганна Барвінок кинула Куліша і поїхала на літню оселю. Вона знала, що він тільки за тобою пігнався до Берліну. Тепер кажуть, погодилися.

Марія більше не слухала. Вона кинулася на канапу і закрила лице руками.

— Не хочу нічого чути, нікого бачити. Залишіть мене всі, залишіть мене в спокою.

Марію огорнув безмежний розпач, всна плакала.

Опанас безрадно стояв серед кімнати. Щось повинен був тепер зробити, розрадити дружину, на щось рішитися. Сам побачив, що, замість помогти Марії в її новому житті, стати їй сильною підпорою у її особистих конфліктах, він ще гірше замутував ситуацію своєю поведінкою, а може й своєю привністю.

У кімнату влилося тепле соняшне проміння. Завважив, що місто огорнула кришталева погода теплої весни. До нього доходили гомінки, радісні голоси дівчорі і його Богданка, що весело грався в сквері зі своїми малими товаришами забави. Тут

у темній готелевій кімнаті наростала трагедія. Розглянувся, наче б уперше побачив цей замкнений чотирма стінами простір. Чомусь звернув увагу на великий олеандер, що стояв у вазоні біля балкону, на шафу із дзеркалом, де скісно відбивалася його постать, і нагло забажав утекти кудись у незвісні простори, захватися перед непосильним тягарем свого життя в тихій, самотній своїй хатині. Щасливим видалося йому життя без змагань із незрозумілими силами поплутаних людських взаємин, без бурхливих і цілком зайвих питань. Кинути цю утяжливу для нього і недоцільну мандрівку по чужих країнах, позбутися людей, що бажали недосяжних обривів і блукали думками по майбутніх часах, боролися з усталеним віддавна порядком речей.

Признавав, що багато його вини в цьому, через власну несмілість і нерішучість. Але зараз же оправдав себе, що не звик розв'язувати такі заплутані й невловимі питання.

— Не надаюся на чоловіка Марії, — думав — не маю сили стати відповідальним за її життєві проблеми.

З гострою логікою стверджував, що зробив помилку, беручи Марію за дружину. Вона і він — дві різні натури. І цьому треба зробити кінець.

Хотів підшукати якісь ласкаві слова, якісь фрази, що злагодили б конфлікт; турботно глянув на неї, проте змовчав. Врешті скрикнув трохи зухвало:

— Іду геть звідсіля. Не можу сидіти тут вічно! Марія не ворухнулася. Уже в цьому його тоні відчула слабосилу нерішучість Опанаса.

Опанас залишився з Марією у Дрездені. Остання розмова стояла між ними непрохідною стіною. Опанас мовчав, і Марія, виснажена нервово, не мала сил започаткувати взаємне наближення. Тоді перший раз у житті відчула потребу звіритися перед якоюсь приязною людиною. Подумала про Жученка. Він був далекий від її проблем і цілком з ними необзнайомлений. Написала довгого листа до Тургенева. Незабаром дістала відповідь.

Раджу вам залишитися в Дрездені. Приємно знати, що берлінець шез із горизонту. А від хвилювань і, що головне, від петербурзьких спліток не обережетеся. На те друзі, щоб толкувати здовж і впоперек.

Тепер Марія ховалася від людей. Цілими днями пересиджувала у своїй кімнаті, писала багато листів, впорядковувала записки й матеріяли, кидала на папір нариси оповідань і казок. У тих самотніх днях вона заспокоїлася і прийшла до внутрішньої рівноваги. Дістала теж посилку „Народніх оповідань”, друкованих новим накладом у російському перекладі Тургенева. Негайно розіслала багато книжок своїм друзям. До Тараса Шевченка писала:

Добродійний та щирий Тарасе Григоровичу!
Жити в Дрездені добре, тихо. Робота йде
дуже швидко...

У відповідь на свою посилку дістала від Тургнева листа:

Чую потребу плакати з вами, любезна Маріє Олексіївна. Дякую за книги і за вістку, радісну вістку, що ви з чоловіком. І так, Куліш із жінкою поїхав по Волзі на Кавказ. Усе зараз. Це так собі сказано, не особливо.

Звідки в Парижі знають, що вона з чоловіком? Тут діють, певне, здогади й поголоски, що про них недавно згадував Тургенев.

Опанас у той час рідко коли бував удома. Старався якнайрідше перебувати з Марією, ходив на річку, на поля, вслухувався у гомін природи й роздумував над Кулішем, спричинником його лиха. До такого висновку дійшов у своїх роздумуваннях. Врешті й справу Марії розтлумачив собі просто й зрозуміло. Усі вони оці Куліші, Білозерські та інші — чудні люди, чужі дійсному життю. Це — романтики, що вганяють за вражіннями, що мають свій спосіб думання, цілком відмінний від нормальних людей. Жагучі й незрівноважені, вони живуть тільки своєю романтичною уявою, їхні почування процвітають виключно в духовій сфері.

Все одно він виїде з Дрездену. У Чернігові має змогу працювати спокійно й уважливо, тут він живе галапасом і став тільки завадою для Марії. Пощо йому врешті по світі блукати, по чужих дорогах тинятися. Годі, годі!

Удома сказав Марії дуже спокійно, що сьогодні увечорі від'їжджає. Почав збирати свої речі. Дуже сумлінно зложив усе, як слід, написав до Білозерських листа і пішов замовити місце в диліжансі.

Поїздом їхати не хотів. Був усе таки трохи відста-
лою людиною.

Із міста приніс Марії невеличку китичку пар-
мійських фіялок. Поклав їй на стіл і відвернувся
до вікна. Довго глядів на панораму міста, на готи-
чні вежі й бароккові палати. Не мав відваги гля-
нути на Марію, знав, що її очі повні сліз.

— Добре — промовив. Їду собі. Це неминуче.

Попрощався з Богданком, наказуючи йому бути
чемним і не гнівити мами пустощами, Марію мовчки
поцілував у лице.

Такий наглий виїзд, думав сидячи в діліжансі,
повна нісенітниця. Тижнями гайнував час в Дрез-
ден цілком марно і так само без тямки кинув дру-
жину. Був лихий на себе самого.

— Все скінчено — шепотів, заплющивши очі.
Подорожні сиділи мовчки і вряди-годи співчутливо
споглядали на незнайомого чужинця. Пригнітило
їх людське горе, що відбивалося з його втомлених
очей.

Відколи Марія залишилася сама, відчула великий душевний спокій. Перебудувала своє життя. Подружні непорозуміння нарешті перестали існувати, відійшли в минуле, і на диво, ця минувшина цілком не турбувала її. Більше часу посвячувала тепер Богданкові; їздила з ним в околиці міста, гуляла на проходах, бавилася з ним, наче з однолітком. Нестерпна атмосфера, що оточувала її досі, зникла, а з нею усі нерозв'язані питання і примари гіркого майбутнього. Повною душею сприймала тепер враження з картинних галерій, концертів і музеїв. У книгозбірнях могла з великою насолодою віддаватися вповні студіям над творами класиків і модерних письменників. Тільки самотніми вечорами находили на неї спомини останніх місяців; відкидала їх, як щось прикре і турботливе, що безповоротно залишилося за нею.

Частіше писала тепер до батьків. Описувала своє життя, іноді весело з гумором, а, бувало, і згадуючи терпкі останні турботи з Опанасом і друзями. У відповідь батьки дбайливо обминали дражливі теми, не робили докорів ні Марії, ні Опанасові,

зате листи були повні слів теплої розради і переконливо надійних думок. В Орлі все залишилося без великих змін.

Плили дні за днями, тихо й спокійно. Гонорарі за російські переклади, що друкувалися в „Современнику” і „Отечественних Записках” та в інших журналах, а головню її книжкові видання, приносили прибутки, що давали змогу жити вигідно довгий час. Турбувало Марію тільки те, що твори появлялися у перекладах. Українські рукописи лежали в неї або ще в Куліша. Не було де їх видавати, не було для кого. Куліш друкував тільки дрібні метелики, а з іншими творами ждав, аж розійдуться попередні. Читачів українських творів було небагато, а втім звідки вони могли б з’явитися! Тарасові поезії поширювалися у відписах і це вповні вистарчало. Не дарма поет мріяв написати й видати буквар, і великою турботою патріотів була освіта рідного народу. Широка батьківщина, багата і велелюдна, роздумувала бувало Марія, але відстала й без освіти. На два фронти мусять боротися патріоти: проти російщини, що відтягала освічених людей, і проти малоросійського світогляду, байдужого наставлення до рідної історії і культури, до безвольного сприймання рабства й пониження.

Серед тихих, працьовитих днів радо прийняла запрошення Тургенева — поїхати до Лондону. Тургенєв писав, що було б їй корисно поїхати туди на

два-три тижні; при цій нагоді могла б побути в Остенде, купелевій місцевості над морем, що була місцем зустрічі і відпочинку вершків європейського товариства. В Лондоні радо повитав би її Герцен, світлий гуманіст та провідник свободи.

Марія любила подорожувати й тому зраділа, діставши лист Тургенева. Мала змогу пізнати нові країни і нових людей, поширити своє знання і світогляд у розмовах із світлими, культурними людьми. Негайно почала готувитися до подорожі. Наказала служниці все потрібне, Богданка залишила під її дбайливою опікою, і рушила в дорогу. Цим разом їхала залізницею, що сполучувала Дрезден із західними князівствами німецької держави. Цікаво приглядалася до незнаних околиць, чепурних міст і залізничних станцій, що притягали багато публіки, жадної бачити залізницю і подорожніх. Шлях провадив здовж Райну, минав виноградники, повні стиглих овочів, прекрасні невеличкі міста й оселі, що з такою естетикою вросли у прекрасний краєвид і творили з природою одну нерозлучну цілість. Відвідувала міста, славні старовинною архітектурою, ночувала в готелях, де подавали найдобріші вина й де смакували його знавці та любителі цього напою. Була вдоволена, що пізнала новий для неї край і його мешканців, своєрідні типи німецьких міщан, винокурів, що своє знання передавали з генерацій у генерації, і селян, дбайливих і пильних у своїй праці.

В Остенде привітали її дні мрячні і безсоняшні. Сонце появлялося ледве біля полудня. Вулиці й ресторани були повні людського муравлиська, виплечених пещених дам, модних денді і європейських ловеласів. Таке товариство було для неї мало цікаве. В готелі, замовленім наперед, застала листа від Тургенева. Письменник сповіщав, що в Лондоні нетерпеливо очікує її Герцен і коло його друзів.

День, коли Марія мала прибути до Лондону, став для Герцена і Тургенева наче якимсь великим святом. Уже завчасу обидва друзі вирішили зламати прийняття для Марії в домі Герцена. Запросили вибране коло літераторів і вчених, кімнати прибрали квітами, розділили привіти й промови.

— Коли Марія приїжджає, сама природа радіє — сказав Тургенев, широко відкриваючи вікна.

У кімнату влилося тепле соняшне проміння. Такий день, а ще восени, був рідкістю в столиці британської імперії.

— До порту поїдемо в шостій. Візника я замовив, квіти теж — говорив Герцен, колихаючись у рухомому кріслі. — Цікавий я дуже побачити цю жінку. Знаю її з листів і з її творчости та маю таке враження, наче б ми обоє були вже здавна добрими друзями. Це непересічна постать. Чиста, радісна, позитивна душа, що формує своє життя в атмосфері незалежності й свободи. Радо стисну її руку.

— Не розчаруєтеся, — відповів Тургенев — ця жінка творить довкола себе таку сердечну атмо-

сферу, що я не уявляю собі нікого, хто не відчував би потреби бути їй близьким.

Тургенєв проходжувався по світлиці, заклавши руки на груди.

— Повірте, — говорив він далі — це незвичайний інтелект. Останньо я радився з нею в багатьох питаннях творчості. Чиста розкіш гуторити з Марією про літературу. А все ж не мала щастя серед своїх у Петербурзі.

— Чував про це — перехопив Герцен.

— Ганна Барвінок, дружина Куліша, зрушила цілий Петербург проти неї. Пішли з вини Куліша поговори й догадки. В суті речі Марія тут була ні при чому. Але Кулішева воліла в своїх перешептах зложити всю вину на Марію, а свого чоловіка виставити як цілком невинного.

— Звичайна доля гарних жінок і при цьому розумних — докинув Герцен.

Різкий дзвінок перервав їхню розмову. Герцен вийшов до дверей. Післанець передав поспішного листа.

— Від Марії — сказав Герцен і нетерпеливо розірвав листа.

— Що пише? — спитав неспокійно Тургенєв. Герцен безрадно опустив руки.

— Не приїде — промовив розчарованим голосом.

— Тургенєв узяв листа, наче б не вірив словам

свого друга, і пробіг очима швидким письмом на-
креслені рядки.

— Оце Марія! — вибухнув, кидаючи листа на
стіл. — Чому не приїде, навіть не написала! Оче-
видно! Капризна, мовчазна, ніколи не скаже, чому
робить так, а не інакше.

— Як же це? — ніяково говорив Герцен — хіба
щось сталося...

— Нічого не сталося! — сказав злісним голо-
сом Тургенев — ручу вам, нічого.

Він зірвався і почав кружляти по кімнаті.

— Примха, каприз, якась несподівана ідея, чи
я знаю, — говорив подражнено — може неоправда-
ний сумнів, приплив туги, маріння, врешті, вона
сама напевно не знає чому.

Сиділи огірчені й мовчали.

— Іду до Остенде — зірвався Герцен.

— А я ні — сердито відповів Тургенев.

У той час Марія стояла над берегом моря. Над-
ходив вечір. Ліворуч засвітився морський маяк, з-
поза обрію висунулася могутня темна хмара. На
другому боці Ля Маншу падав дощ.

У батистовій чепурній літній суконці, боса, з
русявим розвіяним волоссям стояла Марія на теп-
лому піску і гляділа фіялковими очима на береги
Англії. Там за морськими хвилями лежали невидні
острови, закриті тепер завісою далекого дощу.
Найбільша морська потуга, наймогутніша імперія
світу. Велика Британія переживала тріумфи в ці-

лому світі. Використала силу пари для кораблів і здобула континенти. В її руках контролю світових портів і так найкращі сторони Азії й Африки стали її колоніями. Тріумфи, незнані в історії імперій після Олександра і Гадріяна.

А втім, це країна старовинних замків і вікової традиції, дощів, мряки і мовчазних людей, холодних філософів і дбайливих письменників. Це батьківщина Діккенса, Вальтера Скотта й інших, що дали великі історично-романтичні твори і з ними увійшли в світову літературу. Врешті, це країна дивних вірувань, цілої зграї малих богів і численних предківських духів. Оці духи, що скреготали по ночах зубами, совали важкими залізними кулями і брязкотіли ланцюгами й кайданами, стали особливстю англійської землі. Вони дали теж початок багатьом жартам і анекдотам, таким поширеним у Франції, Пруссії та Саксонії.

— Та, мабуть, — всміхалася до себе Марія, і веселі бісики метнулися в її очах, — ці духи давніх лицарів і їхніх шляхетних дам, достойних в'язнів і суворих ченців не зважали ні на жарти, ні на поступ думки, бо не переставали появлятися по старих замчищах, кладовищах і навіть у новозбудованих домах.

Марія засміялася.

... У старинному замку, що його перебудували згідно з модерними вимогами, пані дому увійшла до кімнати для купелі. Молодий лицар у середньо-

вічному строї сидів, спершись на старовинну ванну.

— Ох — зойкнула пані.

— Вибачте, — спокійно заговорив лицар — я тут появляюсь уже п'ятсот років, і не моя вина, що ви цю кімнату перебудували на купальню...

І ще пригадав Марії жарт, що його придумали з появою залізниць:

Двоє чоловіків сидить у залізничному переділі.

— Вірите в духи? — питається один із них свого незнайомого сусіда.

— Ні.

— Як то, ви ніколи не бачили духа?

— Ніколи! — сказав і зник. Тільки порожнє місце залишилося за ним.

Марія так розважилася, згадуючи ці анекдоти, що цілком забула про Ля Манш і Англію та про двоє людей там, у столиці, відомих на цілий світ гуманістів, що хвилювалися її листом, стурбовані її відмовою.

Дощева хмара насувалася щораз то ближче; морські хвилі вкривалися білопінними злими верхами і вривалися могутніми зливами на плоский пісковий берег. Далекий пляж порожнів, купальники повернулися у свої готелі. Марія спокійно йшла до себе вздовж берега, пильно визбируючи кусні бурштину й кручені мушлі, викинені збуреним морем на пісок побережжя.

Другого дня відвідав її незнайомий пан, у чор-

ній зношеній пелерині, із срібними нитками сивизни в широкій бороді.

— Герцен — сказав від порога, витягнувши до Марії велику важку руку, і пильно глянув їй в очі.

Герцен передав листа від Тургенева:

„Бийте мене, лайте мене, топчіть ногами, мила Маріє Олександрівна. Я мерзкий, незносний чоловік, не приїду до Остенде.”

Прогомоніли на розмовах до вечора і ще цілий другий день. Коли Герцен від'їздив, сказав Марії з приязним усміхом:

— Жалко, дуже жалко покидати Вас. Незабутніми залишаться для мене спомини цих двох днів. Буду вам писати.

По дорозі до Дрездену відвідала Швальбах і довше затрималася в Гайдельбергу. Тут закупила нові числа журналу гомінких студентів, що проповідували бойові гасла свободи, і пішла на замок, звідки можна було розглядати казкову панораму міста. Стояла на старовинній терасі, позад неї стирчали червоні руїни, свідки минулої слави озброєних панцерами лицарів.

На цій терасі, прощався назавжди із своєю Мар'яною Йоган Вольфганг Гете. Не бачив більше її, переписувався тільки з укоханою повних шістнадцять років.

Старі дерева шуміли могутніми коронами, долом пропливав голубий Некар, майорів білий кам'яний міст, а далі простягалися зелені поля й ліси.

Тут переживав великий поет трагедію свого серця, звідсіля споглядав на незмінну красу старовинного міста і божеську велич природи.

— Так то сучасникові потрібно глянути в дзеркало минулого і таким способом скріпити свою віру у безпереривне існування справжнього, гарного і доброго — пригадувала з пам'яті слова романтика фон Арміна; читала недавно збірку його пісень „Чудесна сопілка хлопця”.

Уже два тижні минуло, як повернулася до Дрездену, а все ще не відписувала на ніякі листи. Зачитувалася новими літературними творами й журналами з Парижу, Лондону і Женеві. Там знаходила нові й зворушливі думки, що хвилювали вільний світ.

Нетерпеливо вичікувала нового твору Віктора Гюґо „Нуждарі”, що про нього вже писали, як про капітальний роман доби. Високо цінила писання цього романтика-вигнанця. Поруч вісток про Гюґо знайшла згадку про покійного Альфреда Мюссе, відомого приятеля письменниці Жорж Санд. Марія співчувала цій жінці, про яку так багато писали, та ще більше втішались сплітками з її інтимного життя. Санд вживала чоловічого псевдоніму і стала славною своїми сільсько-романтичними історіями. Але найбільш відомі були їй незвичайні і чудернацькі погляди й неспокійне життя, про яке говорили з крайнім згіршенням одні, а з за-

хопленням інші. Цікаво, думала Марія, що Санд любили жінки, ненавиділи чоловіки.

І враз забажала побути серед паризьких мистців, Познайомитись із обома Дюма, вчитись на їхніх творах, гурорити з поетами і вивчати джерела новочасної літератури.

Марія зжахнулася. Чи не опановує її жадоба мандрівки в погоні за невідомими химерами? Чи не кочова це, атавістична романтика? Їй стало ніяково від самої думки про її непосидющу вдачу і про те, як важко їй перебувати на одному місці і завжди з тими самими людьми. Її втомлювало одноманітне життя, вона нудьгувала в усталених умовах, і хочби в мріях ловила все, що нове, гарне й чисте, хоч може плохе й недоступне ніколи. Оправдувала свої думки й старалася узгіднити їх із дійсністю. Що ж, Дрезден є ще центром науки і мистецтва, але справді творче і життєрадісне народжується в Парижі. Дрезден тільки перетворює, оформлює і систематизує, а згодом переносить у викладові залі, на університетські катедри. Париж народжує нові течії. Читала про натуралістів, що бажали в своєму мистецтві докладно наслідувати природу і дійсне життя, про декадентів, що змовлялися на бунт проти здорового розуму, і про напрям, що ледве народжувався і йшов до дивно абстрактної мети: висловити стан душі сферою візій і маринь.

Усе те цікавило безмежно Марію. Хвилювалася,

що нові журнали доходять до Дрездену ледве два тижні тільки після появи. Не пропускала ні слова із статей та оповідань, порівнюючи їх із своїми творами. Кидала ці свої оповідання, знеохочена стилем і скучною фабулою. Не врадувала її навіть дуже похвальна оцінка її праць у журналі „Хата”, що його друкував Куліш у Петербурзі, ні інші позитивні рецензії російських критиків.

Переглянула свої нові рукописи. Видалися її так само перестарілими своїм стилем, як і всі досі друковані. І написала в листі до Шевченка:

„Старе не годиться, а нового я ще не вглитнула.”

По полудні прийшла пошта. Герцен вітав її, як доброго друга, не згадував ні про невдачну її подорож до Лондону, ні про свої відвідини в Остенде. Лист Тургенева був довгий і переплетений таємничими натяками. Марія невдоволено віддула губки, коли вичитала вияви смутливої туги, а може й чогось більшого. Він згадував делікатно про їхню розмову у маленькій каретці між Кельном і границею, у ту весняну тиху ніч. В його пам’яті залишилося з тієї розмови щось поетичне і дружне. Ці години, писав Тургенев, найкращі з усіх фрагментів його життя.

Марія усміхнулася. Пам’ятає добре ту ніч, місячну й теплу. Коні йшли поволі, він поклав свою долоню на її руки. Говорив щиро і простосердно про себе і свої почування.

Цілком несподівано змінився тембр його листа.

Марія прочитала про „старчеську грусть у серці” і такі слова:

Кожний сиди на своєму гнізді, пускай коріння в рідну землю. Пощо чіпатися краечка чужого гнізда!

Марія не розуміла. Щось діялося в душі письменника, кому це він натякає? Йй, чи собі самому? Чомусь пригадалися йй Київ, Немирів, Опанас. Давно вже не було листа від нього.

І ще один сірий лист із Лондону. Ще один від Тургенева.

Де б ви не були, бажаю вас бачити. Я хочу вас бачити, мушу, якщо маю жити! Я звик вас бачити! Що я зробив, що ви так ставитесь до мене!?

Не раз думала над душевними переживаннями письменника. Бувало, сприймала їх із тривогою. Лякалася любови. Вона приносила йй завжди розчарування. Шукала іншої, тієї, що її може нема серед людей, чистої, абстрактної любови двох дружніх, щирх душ.

Але тепер огорнула Марію без ніякої причини пустотлива веселість.

— Що я зробив, що ви так ставитесь до мене? — прочитала ще раз останні слова листа. Вона всмінулася і голосно сказала сама до себе:

— Нічого ти не зробив, друже. Звичайна обережність із мого боку. Думаю собі, що не можна втаїти ні сильного кашлю, ні вірної любови. Бідний Тургенев!

І, як звичайно, на листа Марія не відповіла.

Тоді він приїхав. Пригнався з Лондону, щоб хоч на коротко побачити Марію, побути біля неї декілька годин. Тиждень пізніше писав із Парижу:

„Раджу поклонитися дрезденській Мадонні.”

Того самого дня дістала ще один лист. Пізнала письмо і аж здригнулася. Писав Панько Куліш. Поволі непевною рукою відкрила листа.

Пришліть свою фотографію до галерії українських писателів, з підписом руки вашої.

Згадував, що задумує видати книгу про українську літературу і про письменників та поетів. Писав:

Пришліте. Для доброго діла можна і вам, кажеться мені, явить свій портрет з підписом руки вашої Марко Вовчок. Пришліте, не одказуйтеся.

Марія подумала, якою справді дивною людиною є цей Куліш.

17.

У кімнаті Марії або, як казали друзі, в її кабінеті, приставили нову шафу на книжки. Марія цінила ці джерела мудрости, заховані за паперовими і шкуряними палітурками. Але куди більшу вагу мали для неї нині грубі теки і зшитки з літературними матеріялами, із записками і нарисами нових творів. Цілими годинами, лежачи вигідно на м'якій канапі і обклавшись книгами та зшитками, вона писала на клаптях паперу своїм поспішним нерівним письмом. У час, коли поставали оповідання, насувалися їй думки, що на перший погляд не мали нічого спільного з темою оповідання. А все ж таки вони народжувалися з підсвідомої асоціації, якої шляхів вона не досліджувала і над ними не думала. Ці свої думки вона записувала окремо, й вони збагачували своїм змістом щораз то нові теми, позначені зверху числом і назвою: „Матеріяли”.

Автор не мусить іти за логікою подій. Він створює собі свій власний світ подій і його передає у своїх творах. Критик, що аналізує твір професорським ножем розумової аналізи, не має звичайного послуху ні в автора, ні в читачів. Бо він не звертає уваги на одне: не логіка

свідчить про вартість твору, а глибина авторового світу і його відбитка в творі.

.

Стиль твору минається, як жіноча краса. Вічний тільки суб'єктивний вияв особовости письменника. Віра і переконання автора є мірою для існування твору в часі. Правдиві творчі переживання цієї віри стають дорого-вказом для мільйонів (з думок Тараса Григоровича).

.

Слава за життя не означає, що мистець здобув майбутність. Слава за життя означає, що автор торкнув тільки нерв сучасної йому генерації (це з думок про автора, званого Марко Вовчок).

Писав Білозерський. Згадував про успіх її оповідань, сам захоплювався ними й наказував не покидати літературної праці. Зате серед москалів її твори, друковані в „Розказах із народного русского бита”, цілком не продаються і ніякого враження не роблять.

Довірочно повідомив Білозерський, що про оповідання Марії говорили в Комітеті для нагляду над пресою. Туди прийшов донос на Марію за її твори, та ще згадувалося, що чомусь то ці твори перекладаються на російську мову. На це державний радник Муханов сказав:

— „Козачка” написана з метою підбурити селян проти поміщиків.”

А міністер освіти додав:

— Я це знаю. І ще більше: Твори цієї жінки перекладає Тургенев, що не знає малоросійської мови. Це якась спекуляція!

Марія глянула у вікно. Було тихе недільне пополудня. Місто віддалося відпочинкові, це відчувалося в атмосфері, у святочному спокої і в ледачій тиші.

Із слів, записаних на бігу, між одним містом і другим, у якомусь готелі і у своїй кімнаті, виступало ясно завдання Марії. Не творити тільки у вузьких рямцях кріпацької долі, а помножити радість зустрічі з гонцем свободи на многократні злами подій людського життя у барвистих перлах мистецтва. Форма неволі, звана кріпацтвом, може бути усунена незабаром одним почерком пера, бо форма не сама чиста суть. І що тоді? Її творів ніхто не читатиме, бо їхнім змістом буде неіснуюча форма рабства. Уся її праця, уся творчість, ціле життя і його ціль зійдуть на марне, наче той талант у біблійного юнака.

Марії стало лячно від самої думки про таку можливість. Була свідомо, що оспівуючи волю, як майбутнє щастя, описуючи боротьбу за неї, мусить знайти іншу перспективу, мусить творити іншими ширшими задумами.

Віссю її оповідань про вічне прагнення людини до свободи не може бути історичний епізод кріпацького поневолення, а явища триваліші, не жертва, а дія і боротьба. Кріпацтво може залишитися, як модель і як тематика, але в засаді потрібно охопити питання глибше й основніше.

Марія порівняла величний розвій французької літератури із станом, у якому знаходилося її рідне письменство. Що ж, це ніяке порівняння. Там у Франції існувала традиція глибокої давнини, у нас учені й літератори творили для чужої імперії і для її слави. Тепер прийшлося шукати запропашених основ, виконувати працю, що її інші народи давно склали до архівів.

Українські літератори стоять на рівні романтично-етнографічного народництва. І цілком правильно, бо ж у нашій дійсності тільки село зберегло духові цінності народу, хоч Марія не погоджувалася цілком із тими, що говорили, начебто народом було тільки село, а панство стало державним елементом чужих, одні польським, інші російським.

У висліді такого думання сантимент до села й захоплення ним дійшли до справжніх вишин. Село, мов писанка. Чудо-село. Село — понадчасова, незмінна цінність, від часів померклих століть по майбутнє. Наша історія — це історія гноблених і битих, історія поневолення й оборони, а не наступу великих воїнів, праці знатних будівничих, князів і гетьманів. Саме Куліш, згідно з таким світоглядом, поборював захоплення нашим минулим, а з тим і творчість Шевченка. Запоріжці для нього — це грабіжники й п'яниці, що не визнавали ніяких національних святощів. Вічний зате дух села, його звичаї, поезія, міти. Мова — це ознака

народу, це ж бо єдиний засіб спізнати себе і своїх. Єдине мистецтво, що важить, це безіменне народне мистецтво, спільна колективна творчість. Так думала генерація Марії.

А тим часом, міркувала Марія, в цілому світі думають навпаки. Фолкльор повстав не з міту, а з невідомої призабутої історії. Нові дослідження виявляють, що в казках відзеркалюються дійсні історичні події, і не письмена словесність походить від усної, а навпаки. Творці духових цінностей — це не безіменна маса, а співці і поети, що їхні імена загубилися впродовж тисячеліть. Народ — це не тільки село і степ, але теж і місто, торгівля, фабрики, вчені лікарі, всі шари суспільності.

Так є у світі, і дивно, чому в нас мало б бути інакше, наче б ми не жили на цій самій планеті. Марія з приємністю завважила, що подібні думки відкриває у деяких своїх друзів, у Шевченка, Білозерського, Костомарова.

Багато мінялося в Україні в останніх роках. Писали їй, що зростає число патріотів, і більше круг борців за волю народу. Пригадала собі, що Чубинський працює над піснею для всіх, що починається словами:

„Ще не вмерла Україна...”

А все ж, це були ще тільки одиниці. Народ спав важким, непробудним, здавалося, сном.

Спасибі тобі, моя доню любая і моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають

додому. Печатать не дають. Не знаю, що й робити. Чи не повіситись часом? Ні не повішусь, а втечу на Україну, оженюся і вернуся, як умитий, у столицю. Коли ви вертаєтесь до нас? Якби через рік, то дуже добре було б. З Кожанчиковим я бачився позавчора, і він мені нічого не казав про „Ледащицю”. Серденько мое! Не посилайте покищо нічого оцим книгарям, поки вас лихо не прискрипало: бо вони не бачать, а носом чують наші злидні. А втім, робіть, як знаєте. Восени буде в нас свій журнал під редакцією Білозерського і Макарова. Подождіть трошки. А покищо нехай вам Бог помагає на все добре.

Тричі цілую вас і вашого Богдася — Амінь.

Тарас.

До листа був долучений відпис „Неофітів” із присвятою:

Любій моїй єдиній доні Марусі Маркович
на пам'ять

3. квітня 1859 року

Тарас Шевченко.

Прийшли гарячі літні дні. Тільки зрідка бла-
гий вітерець привівав пахощі стиглих яблук і груш
із численних дооколишніх садів. Тіні дерев ставали
повніші, а вечорами зростала туга, мережана спо-
минами. Над містом повисла скука.

Дрезден уже не цікавив Марію. Раділа, коли
з-за кордону прибували мистці у переїзді до Іта-
лії. Дехто з них відвідував її, покликуючись на
поручення друзів із Парижу й Лондону. Тоді Ма-
рія відживала, раділа вістками з центрів культури,
гомоніла з гістями, жартувала, ставала пустотлива,
як хлоп'я.

Сезон театрів і концертів у Дрездені закін-
чився. Ці імпрези Марія відвідувала завсіди й сво-
єю появою звертала загальну увагу на себе. Була
знайома з людьми дрезденського мистецького
світу і часто гуторила з ними на літературні теми.
А все ж ці розмови не вдоволяли її. Вони мали, як
їй здавалося, сухий професорський стиль, їм не-
доставало того свіжого й нового, що зветься
життям. Чимраз частіше думала про те, що Дрез-
ден їй не відповідає своєю атмосферою німецької

солідності й майстерної докладності. У таких настроях почувала себе навіть у бажаному товаристві самотною і опущеною. Завважувала ці душевні стани головно тоді, як прощалась із перелетними гістьми; кожний вертався до своїх справ, або йшов за своєю мрією, тільки вона залишалася сама з собою. Ціле життя втікала від самотности, а все ж відчувала її, як нестерпне фатум, як немилуче призначення своєї долі.

Для Куліша зробила дагеротип, що його почали тепер модно називати фотографією. З цього світляного портрету була вдоволена. Неспокійні кучері її зачіски надавали їй живого, кокетливого вигляду, а веселі і вдумчиві очі тим своїм контрастом змушували кожного глибоко призадуматися над цією дивною жінкою.

Дорога Маріє!

Я щасливий, що ти здорова та що багато пишеш. Зате я став тихий і вражливий, цілком інший, як тоді, коли ти була біля мене. Я повинен бути лихий на тебе, люди доносять різне, але я вірю в тебе. Надіюсь, що в наступному році побачу тебе й нашого Богданка.

Думай часом про свого Опанаса, що тебе так глибоко поважає і так вірно-широ любить.

Поволі, дуже поволі зложила Марія листа й поклала його у перламутрову коробку. Ще раз глянула на свій дагеротип. Легко прикрила ним Опанасів лист. Куліш не дістав відповіді.

Котроїсь неділі у пополудневих годинах хтось застукав до Марії. Відкрила двері. Перед нею стояв

незнайомий чужинець. Чорна французька борідка прикрашувала його молоде лице. На рамена закинув модну темну пелерину.

— Панмакер Степан — сказав своє ім'я. Це був відомий графік Парижу, і про його приїзд сповістив уже Марію Тургенєв. Графік залишався цілий тиждень у Дрездені і прохав Марію допомогти йому в мистецьких студіях і розшуках у дрезденських музеях.

Марія радо погодилася; ця праця була корисна і для неї. Вона була вже знайома з кустошами і директорами музеїв та мистецьких галерій, тож не трудно було їй допомогти французькому графікові. Панмакер захоплювався славетними творами давніх малярів, дбайливо зібраними в Дрездені, пояснював Марії мистецькі й технічні засоби малярства, а сам віддавав увесь свій час студіям; він копіював найвизначніші твори, або записував свої завваження у зшиток.

Після кількох днів прийшов до Марії з молодим французьким поетом. Скvapний і веселий юнак здружився скоро з Марією і впродовж останніх днів вони були всі нерозлучною трійкою.

— Гарно тут — говорив балакливий Панмакер, коли сиділи за склянкою молодого вина у відомій із якісних напиктів таверні — гарно, але скучно. Покінчивши студії, нема що робити в Дрездені. Не бачу тут атмосфери для живої наснаженої творчости. Професорське місто. Власне, чому ви тут

живете, Маріє? Вам же все одно. Париж не дорожче місто від Дрездену.

Поет докинув:

— Справді. Пощо сидіти на провінції стільки часу, коли нема ніякої перепони жити в мистецькій столиці світу. Через оцей гарний, статочний Дрезден ви, Маріє, залишаєтесь позаду всього мистецького поступу, поза бурхливим ферментом, поза центром світової культури.

— Чи я знаю? — задумано відповіла Марія — приїхала сюди, і якось важко мені вибратись куди інде.

— Закон інерції? — спитав поет.

— Може не те, — непевно відповіла Марія — а просто може труднощі подорожі, може лякає мене життя у невідомих умовах, врешті жінка завжди потребує опіки.

Мистці відчули, що Марія нерадо сказала ці слова, що натякали на її самотність. Самотнє життя — найгірше, що може притрапитись жінці. Вони змінили дискретно тему, згадали славних письменників і їхню творчість, тих, що починали входити в мистецький світ, і тих, що вже відходили.

— Жорж Санд! — захоплювався поет — чудесна жінка! Скільки їй? На тему віку жінок не говориться звичайно, але в цьому випадку зробимо винімок. Вона вже не пише, живе своєю минулою славою. Думаю, що між шістдесятьма і сімдесятьма роками.

— А ця слава тут у Дрездені така, — докинула Марія — що її ім'я вимовляють із острахом, наче б згадували найгірш неморальну істоту.

Другого дня Марію не покидали думки про переїзд до Парижу. Вона й сама завважила, що німецька література не поступала вперед, не належала до передових у світі і не сприймала нових течій і стилів. Навіть для молодого покоління залишався зразком Авербах і Блюхер, а тематикою не важився ніхто виходити поза селянські оповідання романтично-сентиментального напрямку.

Ще заки відїхали французи, у Дрезден приїхав несподівано Тургенев. Марія поділилася з ним своїми думками, і письменник признав, що це місто нині вже тільки провінційний центр мистецтва, приміщення для багатих музеїв і добірних книгозбірень.

Спільно обміркували виїзд.

— Це правда, Маріє, Дрезден не дасть вам уже нічого більше. Вам треба їхати до Парижу. Сьогодні французькі письменники передові, вони в моді на цілому світі. Я маю багато замовлень на переклади та всьому не можу подолати. І поможу вам: ви будете перекладати, а я виправляти. Будете мати забезпечену працю на довгі роки. Тільки, будь ласка, навчіться російської мови. Це вам не прийдеться важко. А так у вас багато українського.

— То вже краще ви справляйте, друже. Мені ніколи вивчати потрібні тонкощі. Увесь час я при-

свячую праці над українською мовою, літературною, очевидно. Переклади — це в основі тільки засіб для прожитку. Не встигну працювати над цим і тим.

Тургенев затяв уста.

— Що дає вам, Маріє, українська література? За ці гонорарі ледве можете купити папір на дальші оповідання. А жити з чогось таки треба. І вам і вашому Богданкові. Його треба посилати до шкіл, дати йому належну освіту.

Марія промовчала. Тургенев заторкнув її найбільшу турботу.

— Покищо — докинула по хвилині — Богданка посилаю до школи. А чи повірите, щоб я могла зрадити свої найглибші почування? Зрадити цих кількох, що посвячують своє життя для відродження народу. Зрадити Тараса, Опанаса, Куліша. Ні, мій друже, не покину я рідної літератури. Досить тієї жертви, що її поношу для хліба.

Тургенев призадумався.

— Які часи! Перед письменником незавидне питання: кинути літературу й працювати, щоб їсти.

— Не такі ще погані часи! — весело докинула Марія — може прийти й таке: замість працювати, щоб їсти, люди будуть їсти, щоб працювати. А втім, може за десять років оплатиться бути українським письменником.

— Не вірю, — відповів Тургенев — але хай буде по-вашому. Над чим тепер працюєте?

— Пишу казки. Деякі вислала Тарасові. Він захочує мене. Ось що пише:

Я очарований твоїм словом і даром оповідання.
Пиши, доню, казки...

Розмова з Тургенєвим дала Марії новий поштовх до праці. Вірила незламно у потужний розвій українського письменства, і перед її очима ставали райдужні картини недалекого майбутнього. Писала казки. Вживалася у свою творчість так сильно, що ставала простою, наївною дитиною. Барва її слів і принадна розповідь була природньою для дітей, бо їх ніщо не дивує, для них усе природнє, чи то дерев'яний коник, що говорить, чи розумна сорока. Її казки були повні почувань і мудрости та не втрачали при цьому поваги дитячої забави.

Марія поринала у світ мрій і казок, сама бачила себе дитиною, вразливою душею великого мистця жила в країні дитячих снів.

Обидва французи залишилися тепер самі й зрідка бачилися з Марією. Вона заповіла їм капризним, але серйозним тоном:

— Мене нема, милостиві гості, я пропала, виїхала. Не важтеся заходити до мене.

І шурила при цьому свої великі фіялкові очі.

Розумно вшанували волю Марії, товаришували тепер тільки з Тургенєвим.

— Знаю її коротко, — говорив Панмакер — але можу сказати, це незвичайна жінка. Відчуваю

її вдачу і її долю. Неспокійна істота, її тріумфи такі ж химерні і нестійкі, як вона сама. Її подорожі і неспокій — це або втеча від чогось, що турбує її душу, або шукання.

— Достойна цінність бути другом цієї жінки — вдумчиво докинув Тургенев.

Для справжнього мистця час не існує. Марія писала днями й ночами. Писала для Шевченка казку про дев'ять братів і десяту сестричку Галю.

Під дверима вижидав малий Богданко, ласий на нове, чудне оповідання мами.

... Вони прийшли до маленької церкви, до старинної, що стояла, збочившись коло міської брами. На цвинтарі росли високі дерева — клен і береза; з-за них тільки видно було хрест, похилений на бік, та там, де всох клен один, крізь сухі віти вбачалося церковне віконечко, вузьке і довгеньке...

Темна стара церква. Уся вона наче скорчилася від старости. Лики іконні якимось страхом смутньо дивилися зі стін — древні, стемнілі, померклі лики: тоненькі воскові свічки жовтенькі палали якимсь полум'ям пропасним; кілька стареньких жінок молилося на колінах, усі зав'язані чорними хустками, усі з маленькими головочками, зі зморщеними обличчями. Якась молода дівчина заплакана стояла, прихилившись до стінки, пильненько дивлячись на свічку, що жарко палала. Піп білий, як молоко, виразно щось читав та зідхав — усе якимось було скорботненько і тихенько, смирененько.

Лист Василя Білозерського з 4. листопада 1859:

Із усього, що Вас оточує, Ваша душа сприйме тільки те, що їй питоменне — що суттєве, прекрасне, благородне. Іздалека, як Гоголь, Ви, я вірю, побачите багато ясніше й вірніше те, що близьке Вам і рідне. Мені здається, напр., що тут Ви не написали б такої чудової речі, як „Два сини”.

Яка мова в цьому оповіданні! Тільки „Сестра” й „Чумаки” наводять на мене подібні почуття. З нетерпеливістю чекаю появи „Три доли” і „Дяки”. Ми з Костомаровим прочитали Вашого останнього листа до Тараса Григоровича й насолоджувалися Вашим мистецтвом писати так свobodно й багато по-українськи. І знаєте, що мені прийшло в голову? Як би то добре було, коли б ви та написали кілька листів із-за границі в „Основу”. Опишіть те, що бачите й чуєте, і доброю, доброю наукою. Од Вас би навчились, що по-нашому можна писати і говорити ясно й розумно про всякі речі на світі.

Впало на землю жовкле листя. Холодне гілля сікла осіння шаруга, і врешті все вкрив білий, мокрий сніг. Проминули свята з ялинкою, світлами і кольоровими солодощами для Богданка, минув веселий карнавал із масковими балями і ревіями, і коли на передміських горбах зацвіли перші підсніжки, а опісля конвалії, Марія була готова до виїзду. Вислала до редакцій готові оповістки й оповідання, дала свою згоду на нові переклади й рішила назавжди покинути Дрезден.

Невтомний мандрівник Тургенев обіцяв приїхати по неї. Тим часом весна вже переключувалася з літом, а його все ще не було. Врешті з’явився, прибув просто з Петербургу і привіз Марії листи й останні друковані новості. Разом урадили шлях подорожі із Саксонії через Баварію і Тироль до Італії, а опісля до Швейцарії і далі долинами Франції. Поїдуть поїздом, найбільшим новочасним засобом подорожування, що дуже скоро усунув у тінь минулого старі диліжанси й кочі. Їх почали вже звати старосвітськими, бо їздили ними ще тільки спокійні

старші дами, не звиклі до галасу, стукоту і шаленого, як їм здавалось, темпа.

Один тільки Богданко не виявляв охоти виїжджати з Дрездену. Він мав тут своїх приятелів і товаришів забави, що з ними нерадо розставався.

— Шкода, що ви, Маріє, втратили цілий рік — говорив Тургенєв — якби не війна, ви могли б уже повних дванадцять місяців жити у Парижі.

Війна, в якій брали участь Франція, Італія й Австрія, покінчилася, правда, вже в минулому літі, але неспокої і революційні настрої нависли над Італією, а Марія бажала використати нагоду й пізнати теж і цю країну мистецтва та краси.

А тим часом генерал Гарібальді осів у Сардинії, захопив Неаполь і збирався здобути Рим та об'єднати розбиту й розчленовану націю в одну єдину державу. Але війна, хоч лихо загальне, пройшла тільки вздовж небагатьох шляхів і не залишила за собою більше слідів, як, зрештою, кожна з попередніх воєн, що їх тисячі пережила впродовж своєї історії ця суворя й надиво прегарна земля.

Коли горіла Москва року Божого 1812-го — нагадала Марія — і Наполеон втрачав свою імперію, в той час він укладав Статут Французької Комедії. Бо війни є і минаються, а мистецтво і наука — вічні.

Італія безмежно захопила Марію. Сприймала її повнотою своїх почувань, не за логічними вка-

зівками друкованих провідників, а за поривами своєї химерної, мистецької вдачі. Захоплювалася природою у перелетних хвилинах поспішного бігу поїзду і диліжансів поміж одним містом і другим, могла теж годинами просиджувати у глибокій задумі на старовинному камені з руїн римського храму, або вдивлятися у непроминущу архітектурну красу базиліки Святого Петра.

Особливо вразив її замок Ангела. Розчухраний юнак радо розповідав Марії про минуле цієї будівлі. Кілька дрібних монет зробило його ще більш говірким і додали ентузіазму до його розповіді.

— Цісар Адріян — говорив, вказуючи рукою на архітектурний твір, — збудував цю велику гробницю собі й своїм нащадкам. Три сотні років ховали тут цезарів, один біля одного лежали вони тут, перший Адріян, цей самий, що його оборонні мури до сьогодні стоять в Англії, а далі побіч нього Антоній Пій, Марко Аврелій і всі інші, що чергувалися в історії старого Риму. Три сотні років спочивали вони у спокої, аж прийшли готи, знищили гробницю, а самі римляни пограбували тлінні останки своїх володарів.

Із глибоким зворушенням розглядала Марія скульптури відновленого замку. Невмірущі твори Мікеля Анджельо, геніяльного архітекта, скульптора й маляра, автора фігур для гробниці Юліяна Другого і Медичеїв, фресків секстинської каплиці, могутньої копули базиліки Святого Петра, а водно-

час творця сонетів ренесансу, завжди сповняли її особливим зворушенням, коли розглядала подоби цих творів у мистецьких збірниках. Знала його життя, і найбільше враження зробила на неї розповідь про статую Мойсея.

У творчому захваті мистець почав говорити до кованого в мармурі Мойсея.

— Чому не відповідаєш мені? — розлютився Мікель Анджельо і кинув у статую молотом. Від тоді на коліні Мойсея можна завважити слід удару молота.

Тургенев залишився в Римі. Він вглибився у новий свій твір, і Марія відвідувала сама всі закутини Італії, від Трієсту і Венеції починаючи, вздовж моря до юлійських і каринтійських Альп і далі на захід, Рим, Неаполь, Пізу. Проїжджала по два й три рази через ті самі міста, записувала до зшитка всі пам'ятки минулого й такі, що про них не було і згадки у провідниках. Так старалася спізнати країну, де сучасність існує всуміш із тисячелітніми свідками античної культури, де побіч безцінних кам'яних скарбів вилігувалися на сонці ляцароні, а покупці голосно вихваляли свій товар — повні коші червоних, спілих помаранч.

Вона бачила гірські прірви й могутні скелі Альп, кришталеві води гірських рік і гранатові плеса морських вод, старі звалища й сніжнобілі руїни замків. Побожно вбирала в себе атмосферу церков, що пам'ятали перше тисячеліття і могутніли останками

візантійського мистецтва, змішаного із суворими варварськими впливами.

Стрічала теж речі марні й нецікаві, але до записок із подорожі вписала веселу історію троянського стовпа в Неаполі. Чула її від старого крамаря, що розповідав їй, стоячи у дверях своєї невеличкої крамниці, недалеко церкви святого Віта. Марію бавили його темпераментні жести рук і вирази лица, коли він розповідав:

— Пишіть, пишіть, сеньйоро, бо цю історію мало хто знає. На цьому стовпі, що його поставив хтось, а не пам'ятаю хто, бо я був тоді ще малим бамбіно, був напис:

Першого травня щороку, в шостій
годині ранку, я маю золоту голову.

Багато людей проходило туди цілими роками і поглядали на вершок стовпа. Але там нічого не було, ніщо не мінялося. Тоді догадалися, що напис означає щось інше. Почали копати біля стовпа, шукаючи закопаних скарбів. Врешті закинули ці шукання. Мій батько сам казав мені, що цей напис — то просто жарт того, хто цей стовп поставив.

Аж яких двадцять років тому прийшов до нашого міста Ганібале Тоскі. Прочитав написане, а що мав багато часу, поклався в тіні стовпа і почав думати. Міг робити це цілком спокійно, бо був убогий, як церковна миша, нікуди не спішився і ніхто не мав до нього ніякого діла. Першого травня прийшов у шостій годині під стовп і почав копати

там, де падала тінь від вершка стовпа. Скоро викопав великий скарб і став найзаможнішим обивателем міста.

Другого дня Марія розглядала останки будов, що своїм віком сягали часу, коли існувала ще могутня княжа Україна і Святослав щербив оборонні брами Царгороду. Бачила останки проміжної культури, поміж кінцем античного світу й початком середньовіччя, коли час стояв нерухомо, спираючи, здавалося, віддих на порозі нових культурних виявів, жагучих заг і лицарських баляд далекого Києва й варварської Франконії.

Спостерігала заховані серед стиглих грон винової лози візантійське каміння і таємничі руни з часів лѳмбардців. Бачила статую святого Петра у Ватикані, що йому паломники вицілували всі пальці ноги, і Рафаеля, що грає на скрипці, коли її в тих часах ще не було, і святого Івана у Вечері Леонарда да Вінчі, що має шість пальців. Старий переказ каже, що коли маестрові звернули увагу на цю помилку, він спокійно відповів:

— А хоч би мав і сім, для цілости це не має ніякого значення.

Над усім, що бачила цього дня, Марія роздумувала, відпочиваючи у своїй готелевій кімнаті, в старому, вузькому домі.

Мистецтво! Ромео і Юлія, коли брати реально, могли б якось без великої трагедії поладнати свої справи. Але тоді не були б вічні. Або Мойсей, що

молився: О, Господи, пішли мого брата Арона. Це хвилювався Мойсей, захитався, злякався своєї остаточної місії. Коли б не поборів своїх сумнівів, хто знав би нині про нього, може тільки одного тоді з численних достойників двору фараона. Мистецтво й дійсність, логіка й уява — це дві різні справи.

Дальшими днями пропливала тихими гондолями спокійні плеса венецьких каналів, розглядала суворий замок Сфорців і площу святого Марка, минала самотні церкви, мовчазно проходила залами музеїв із рубіновими і зеленими римськими склами і маєстатичними скульптурами, вкритими патиною далеких віків. Відвідувала всі важніші міста сама, або з Тургеневим, аж одного дня прийшов час покинути Італію. Прощалися з її багатими церквами, пам'ятками величної історії і знаменом незнищенної краси мистецтва. Поглядаючи на фіялкове море, що на небокраї вкрилося сірою імлою і злилося з західнім небом, обіцяла собі описати для далеких земляків вічне місто. Не спромоглася ніколи сповнити свою обіцянку. Зслабе перо, зслабою є людина, щоб передати цілу велич і красу творчости найкращих мистців історії.

На від'їздному дістала свою останню пошту. У найновішому числі „Основи” знайшла своє друковане оповідання „Два сини”. До журналу був долучений листок паперу. Марія пізнала почерк Куліша.

Гете: Kennst du das Land,
Wo die Zitronen bluehn...

Чи знаєш край, де скрізь цвітуть цитрони,
Де помаранчі золотом блищать,
Де вітерець з-під хмари прозірної
На мірти дише, Божа благодать!
Чи знаєш ти це все?

Туди б, туди

З тобою нам заїхати, зайти,
З тобою, дороге моє кохання,
Моїх очей і серця чарування!

.

На небі звелися хмари, понісся притаений далекий пошум. На фіялковому Середземному морі зривалася буря.

Гляділа крізь вікно на далеку синяву безмежних просторів і згадувала недалеке минуле. Ще бачила перед собою кампанію з налетом соняшного золота на полях, з тисячами овець і чередями білих волів. Ще ввижались їй будівлі вічного міста і Форум Романум, де лунали її кроки, і Палатин із гуртами черниць, тихих, похилених.

Святочно стояли у безвітряному повітрі темні кипариси, сивіли полями сумирні срібні дерева, що родили зелені оливки, хотілося слухати біблійних слів Святого Письма.

— П'ять років треба відвідувати Рим! — сказав хтось біля неї, мабуть, теж чужинець і паломник. Марія знала тепер, що це правда. Обіцяла собі ще раз відвідати символ Риму, базиліку Святого Петра, що так могутньо пригнічує, і Порту Лятину, і

сотні малих, забутих церков. Який убогий і зли-
денний дев'ятнадцятий вік!

Десь за обрієм залишилася Вія Апія. Перед
нею бурунило суворе й зухвале Середземне море.

IV. НА ХВИЛЯХ

20.

Спокійне пополуднєве сонце проховзнулося своїм золотим промінням крізь тендітні віконні занавіси й освітило полиці з книжками, дві олійні картини й портрет Марії, великий дагеротип, оправлений в круглі рами з вузького темного дерева. Марія сиділа за столом проти Тургенева, що читав їй листа від одного з найбільших письменників Франції, Проспера Меріме:

Оповідання Марії дуже сумні. До того мені здається, що захочують кріпаків розпорювати животи своїм панам. Перекласти їх на французьку мову трудно. В мові ваших селян є поезія, що видаватиметься дуже чудернацькою у французькій мові.

Марія слухала листа Меріме, а разом з цікавістю поглядала на Тургенева. Завважила, що він в останній час дуже змінився. Його мужицьке лице дістало ще грубші риси, а волосся дуже посивіло. Гляділа на цю кремезну постать письменника і думала, що він виглядає багато старіше, як на своїх сорок два роки.

Це нічого, — відповіла — коли Меріме думає, що мої оповідання до перекладу не підходять, хай буде й так. Пишу для своїх, і для мене цінним буде, коли мій народ мене зрозуміє. Може колись напишу щось більш підхоже до перекладу.

— А втім, — додала — це правда, що душа українського селянина дуже своєрідна, дуже поетична. Чужинцеві може навіть здаватися абсурдною. Не диво, що її трудно зрозуміти.

Тургенев зложив листа.

— Ви вільні сьогодні? Може підемо до театру? У мене квитки.

Марія відмовилася. В неї заповіджена візита кількох поетів і малярів.

— Залишіться краще з нами — докинула. — Товариство буде цікаве, поговоримо.

Марія не закінчила: зі здивуванням і збентеженням дивилась на Тургенєва. Він нагло спаленів, і його очі набрали лихого, гострого вигляду.

— Я вас не розумію, Маріє! Живете самотно, оминаєте мене й інших, нікого не хочете бачити. І раптом міняєтеся, а ваше мешкання відкривається для паризької богемі. Хочете рівняти мене з цією юрбою? Волієте недорослих поетів, фантастів, хтозна-кого? Ви легкодушна істота!

Марія відчувала, що ці слова схвилювали її, але вмить опанувала себе. Може повинна була відповісти Тургенєву гостро, бо ж врешті, яке право має

він говорити до неї такими словами і таким способом.

Коли успокоїлася, промовила тихо й просто-сердно:

— Ви, друже, не враховуєте, що це мої перші місяці побуту в Парижі. Я була чужа всім, і всі були байдужі до мене. Зрозуміло, мене ніхто не знав, ніхто не чував про мене. Я ще не звикла ні до свого оточення, ні до людей, ні до нового стилю життя, такого відмінного від спокійного, тихого Дрездену. Я була приголомшена цим величезним містом, столицею світу й джерелом духових струмів. Я мушу спізнати те, що живе й буйне в мистецтві, те, що має цінності для майбутнього. Гроші пили, як вода, і в цьому хаосі я розгубилася.

— Я клопотався про ваші гонорарі!

— Це так! — перехопила Марія. — Згодом я почала розуміти це місто й полюбила його так само, як і його вільних веселих людей. Я бачу нині Париж не тільки, як місто забав і веселости, але й вдумливої творчости й життєрадісного, активного мистецтва. Я вам, друже, завдячую дуже багато — з прихованим тремтінням у голосі мовила далі Марія. — І за це я вам безмежно вдячна. Зважте, коли ви маленькій дитині, що дістала подарунок, скажете — подякуй гарно, буває, що дитина затнеться і не скаже ні слова. Є люди, що їм важко висловлювати свою подяку, хоч глибоко її відчують. Я саме до таких належу.

Тургенєв зірвався з крісла.

— Маріє, що ви? Я не вимагаю від вас нічого.

— Заспокойтеся, друже. Я дуже ціню ваші турботи про мене. Вони не малі. Ви знаєте мої матеріальні умови краще, як я сама, ви знаєте мою працю і мої творчі наміри. Проте існує щось, куди ще ніхто не заглянув, — це моя душа, мое особисте я. Це ділянка моєї істоти, що хоче бути вільна, від усяких впливів незалежна, і навіть ви, друже, не маєте доступу до цих надр моєї душі.

Тургенєв збентежився, він оправдувався, цілував руки Марії. Вона спокійно гляділа на цього визначного мистця, аналізувала його погляди й переконання. Як краплі води жолоблять твердий граніт, так роки життя впливали на його світогляд. Він не розумів уже творчих поривів нової поетичної генерації і відрухів свобідної молодечої думки.

— Маріє, Маріє! — палко промовив Тургенєв — мій подив до вас незрушимий. Я відданий вам, Маріє, назавжди. Любов моя — це почування, що існує поза часом. Коли я з вами...

Він притих на хвилину, сильно зворушений своїми переживаннями цієї хвилини.

— Коли я з вами, — повторив із незвичайною пристрастю — мені здається, що так має бути назавжди. Любов не знає часу. Любов — це передчуття вічного.

Він успокоївся, довго мовчав, врешті вибачився перед Марією за свої хвилювання. Опісля попро-

щався і без слова вийшов. Марія залишилася сама.

Розглянулася по кімнаті. На малому столику лежали останні видання „Для народного читення”, де друкувалися переклади її творів; постійний, хоч невеличкий дохід. Побіч — остання пошта, що її ще не встигла прочитати. Тільки два чи три листи відкрила, де різні редакції прохали її описати свої враження з Парижу.

В цьому не мала ніяких труднощів. Французьку мову знала досконало ще з дитини, з містом познайомилася доволі скоро. Усе це завдячувала своїй енергії спізнавати нове й цікавості до найменших дрібниць.

Відкрила листа від Опанаса.

„Тепер вечір, темно, і я думаю про тебе. Я бачу тебе й не можу знайти. Я терплю. Мене огорнув глибокий сум, і коли пожаліюся перед тобою, мені легшає. Бо в тебе чиста душа й серце, що не знає злого. Чи маю жаліти, що стрінув тебе в житті? Ні, вже краще терпіти. Якби я мав тебе біля себе, поклав би долоню на твої руки і заспокоївся б, наче по великому терпінні.

Багато хочу сказати тобі, але зажду, аж приїдеш.”

Розкрила малу посилку з Петербургу. Прояснила, коли побачила невеличку книжечку у скромній обгортці з малюнком кобзаря і з написом:

КОБЗАРЬ
Т. Шевченка
Санкт Петербург
1860.

На першій сторінці прочитала власноручну присвяту поета:

Мойй единий доні Марусі Маркович
і рідний і хрищений батько

Тарас.

Пригорнула книжечку до серця. Не було для неї кращого признання на світі, як ця дружба з великим поетом, дружба, якою Шевченко визнавав її, як письменницю і як свою кращу ученицю. Там, у Петербурзі, писала ці слова рука поета, великого мужа народу, що став ясным світлом у темні московської імперії на майбутні століття.

Здивував її лист від Лобача-Жученка. Це була для неї дуже приємна несподіванка. Боялася сантиментальних і трагічних визнань; вони робили її настороженою, ставали причиною душевних розстроїв. Але відкриваючи листа від Жученка, вона, навпаки, чомусь то зраділа, відчула тепло справжньої приязні цієї людини, що не накидалася їй ніколи і не турбувала її своїми визнаннями.

„Дорога, улюблена пані! Я знаю, відколи вас стрінув, не можу вас забути. У своєму серці маю ваш чистий і шляхетний образ. Досі не казав вам нічого. Писав вам листа, але знищив, спалив; лист був невдалий. Мої почування до вас, як буря; пороги цілувати, якими ви проходите. Вірте мені!”

Марія, з листом у руці, перекутилася кімнатою в ритмі модного танку. Рада-весела записала свої думки до нового оповідання „Пройдисвіт”:

Чи то всім те кохання потрібне? Що не вилучає ні старого, ні бувалого, ні молодого, ні літнього? А що лиха від нього, Боже, всесильний!

Не злічить ніхто, скільки потонуло, подушилося, порізалася через нього! Більш, як билля в полі! Зразу ушасливить, немов окрилить, а там як притисне, як пригирчить, аж не оддихнеш!

Лист від Білозерського:

Тургенев писав до Петербургу, що ти сфінс. Твій талант зростає до висот і проминає метеором. Тоді ти не пишеш, кидаєшся у вир забав, а згодом знову приходять творчі хвилини.

Що ж, — думала Марія — чи її вина в тому, що має таку незрівноважену вдачу? Можливо, що вона чудна, не вміє економити своїх сил, не вміє жити. Сфінкс! Може хто інший не був би таким таємничим для тих інших, що завжди готові офірувати свої почування. Це таке просте для неї і ніяка загадка.

Слова Тургенева пригадали Марії про відвідини мистців. Метнулася по кімнатах, стільки ще роботи, щоб гідно прийняти гостей.

Того вечора Марія була в чудовому гуморі. Ціле товариство вирішило піти на бал мистців-малюків. Марія одягнула свою найкращу вечірню сукню, кринолінового стилю у тендітно селединовому кольорі, дібрала до нього золоті сережки й шовкову тонку накидку. Була вдоволена собою.

На залі жмурила очі від світел численних канделябрів і розглядалася цікаво по залі. Музика грала лянсієра, панове у фраках і пані у стрійових сукнях порушались в такті музики. І за хвилину все змішалось, завірувало. Миготіли перед її очима кольорові строї, квіти й світла в атмосфері ямину, болгарської рожі і амбри.

Марія спочивала в раменах молодого студента, з п'ялькими очима й інтелігентним, цікавим лицем.

— Жюль Верн — представився їй і був дуже

врадуваний, коли довідався, що стрінув чужинку-письменницю. Познайомив її із своїм товариством юних і свавільних поетів і малярів та інженерів, що мріяли про пару й електрику, про сили, здібні змінити біг історії за декілька наступних років.

Верн признався, що студіює, але в суті речі є фантаст і людина нереальна, бо пише оповідання з майбутнього, захоплений новими винаходами й дослідями. Але на довші розмови не було часу.

— Жий безжурно! — викрикнув юнак із фантастичною краваткою на шиї і довгим буйним волоссям. — Світ — це лихо загальне, безчасовий цикл поганих конфліктів.

— Поет каже, що два і два є п'ять — заговорив веселий студент, що з особливою увагою зорив за Марією. — Слухайте мене й не переривайте! І поет щасливий.

— Щасливий, щасливий — загуло, закричало товариство.

— А мудрець — гробовим голосом продовжував студент — мудрець знає, що два і два є чотири, але ця правда спричинює йому безмежні турботи впродовж цілого життя.

Із прищурених, замріяних очей гляділа на них Марія. Студент Юлій Верн запропонував відвезти Марію додому. Стояли під її домом, п'яні юністю й щастям.

— Ідіть уже спати — сміялася, подаючи їм руку на прощання, а вони дякували їй за її привіт-

ливість, цілувати руки за шляхетне товариство.

В наступних днях огорнула Марію туга за самотою. Нікуди не виходила і нікого не приймала, поклала на ліжко свого малого ведмедика й писала. Тоді постали нові оповідання і „Листи з Парижу”, що їх вислала до львівського журналу „Мета”.

ЛИСТИ З ПАРИЖУ.

Із усіх боків гомін і гук. Широкі блискучі вулиці палають вогнями: по вулицях сплетеними зграями вируюється людей незліченно, і незліченно несеться коляс і карет, одна одну попереджуючи, або поруч разом.

От, навалена до самої стелі гора срібних ложок у цілошибному вікні, от крамниця із свіжими квітами. Уліво купка високих дерев; управо дерева в рядок. Пишні кофейні з дверима навстіж, а в середині оксамитні дивани, золотописані стіни, дзеркала, гарно прибрані чоловіки й жінки. Он далі повивіщувані гравюри й образи мальовані, у золочених рамах. Назустріч торохотить важкий критий віз парою білих коней, а в возі і на возі повно людей. На рижку зморена дівчина продає пов'ялі рожечки у пучечках. Он у стороні когось дожидає карета, і сивий візник тим часом газету читає. Ось коси висять на продаж і воскові головки показуються у мудрих зачісках, повиті і попереvitі стрічками. Звонкоголосий викрикує книжечку новеньку купити. Ось робітники й наймити в синіх і білих блюзах минають: зуав дивиться на превеликі яблука й груші, на морські раки, печені птиці, виноград і апельсини. Як же штучно все те розкладене на зеленій травиці, на столах, як гарно листом обряжено! Ось крамниця з едвабами злототканими, легкими димками, тонкими рубками, кармазинами цвіткованими, усяким павутинням, дорогими бляватами й газетами. Ось дівчата челурні й знов робітники, зуави з карабелями, міські десятники в гудзиках ясних і старі, і молоді, і малі, і великі, і усюкі люди, і знову кофейні, крамниці, і знову рядки дерев, і доми височенні на шість осадів...

Вечір. Вулиці втихають. Краще можна лічити коляси, краще розглядіти людей, виден буде темний чоловік-шматочник, що скорчившись никає, з кошиком за плечима,

з залізним гачком і фонариком у руках, риючи й розгрібаючи сміття попід брамами, шукаючи собі здобички.

У пишних кофейнях чим пізніш, людей усе приповнюється. Чоловіки засідають при столиках. Скільки їх їсть тут і п'є, говорить і читає! Скільки гарних жінок тут щебече і сміється! Скільки розмов і мови до півночі!

Тоді вулиці втихають. Міські годинники б'ють, одні, другі: ось вибила друга, третя година. Тихо на вулицях, безлюдно, хіба який-такий, що забарився де, поспішає додому пішки або кіньми. О четвертій появляються фонарщики загашувати ліхтарні, бо вже на світ займається. За ними метельщики і метельнички ідуть із мітлами вулиці мести.

Більш тут метельничок, а всякі вони. Стрінула високу вродливу, і вона говорила:

„У нашому краї дуже багато й рясно родить”.

Ніхто її не слухав і не питав, де її край, а вона не вгадала й питала в товаришок, чи знають той її край: може були колись? Може хоч чували?

Що ж треба ще вилічувати? Палаці пишні, будинки красні, мости штучні, дерева вирощені, сади викохані... Та одного тут нема — свіжости ні в чому, що живе й росте, нема, нема, та й нема! Високо зеленіють дерева, рясно цвітуть і пахнуть квіти, і зеленіють, і квітнуть, і пахнуть, а свіжости нема!

Одна конвалія з нашого гаю освіжить тебе і наче виведе за собою всю розкіш степів і лугів, і кучерявих гаїв, а вихована тут конвалія виводить за собою пил і каміння, спеку та вар і втому, тісноту та смагу.

Із своїми французькими друзями Марія відвідала малярські ательє Моделіяні і Деспіо. Цікаво розглядала залі, де примістилися групи учнів славних професорів Парижу. Ніхто не звертав на неї уваги й ніхто не забороняв вступу. По середині залі на підвищенні сиділа руда дівчина, модель, цілком гола: і вона не цікавилася гостями. Учні рисували й малювали в скупченні, так само, як іншим разом відтворювали мости Сени, старі кам'яниці Парижу, чи природу міських парків. Було тихо. Шерхотіли олівці й вугіль, на мальбретах зарисовувалися лінії молодечого людського тіла.

— По полудні прийде сюди професор. Так само спокійно виправить рисунки, пояснить недохватки їх. Десять років існує ця школа, і щодня побачите цей самий образ. Мабуть, так само виглядатиме тут і за других десять, двадцять, п'ятдесят років.

Це було в Монтпарнасі, тож вступили на вечерю до одного з тих ресторанів, де сходилася богема, літературно-малярська братія. Вулиця була старовинна, вузька. Здавалося, ніхто тут не живе,

хоч Марія знала, як інакше виглядає вона пізньої ночі. Тоді їй не перейти нею, такий натовп людей, чоловіків у фраках і високих циліндрах і в накидках із шовковим підбиттям, та пань із великими капелюхами, пристроєними колихливими струсячими перами..

Увійшли в пивницю, так слабо освітлену, що ледве видно було людей паризької богеми, розхристаних бородатих малярів, сухітливих поетів, у широких обвислих капелюхах, і прозаїків, що носили з собою грубі манускрипти в кишнях завеликих піджаків. Були тут всуміш старші мистці й учні малярських шкіл, що їх можна було пізнати по слідах олійних фарб на одягах і в'їдливому запаху терпентини.

— У цьому ресторані можна платити творами! Власник купує все: нариси, картини, портрети, студії і рукописи романів. Опісля розпродує і чесно розраховується з мистцями.

Марія розглянула залю. На стінах, по кутах, у буфеті і в коридорі, а ще й у кухні висіли картини різної величини і якості, в рамах і просто прибиті цвяхом до стіни, а хто особливо цікавився, міг оглянути цілу збірку господаря. У нього було доволі цього мистецького добра по шафах і різних сховках. Стояли попід стінами один при одному твори відомих і невідомих майстрів, таких, що кудись пропали і їхній підпис не означав нічого, і таких, що досягли вже велику світову славу.

Товариство засіло до столу. Пивницю освітлювало жовте, газове світло, що губилося на темних закурених десятиліттями стінах. У повітрі лунали звуки невеличкого музичного ансамблю, а на сцені танцювали й всміхалися до гостей напівголі танцюристки. Йшла звичайна щоденна програма.

Господар прийшов привітати гостей, що увійшли на залю задніми дверми — особливий привілей богеми. Заки замовили вечерю і розсудливо, по довшій виміні думок, дібрали відповідний рід вина, Марія вживалася в цю особливу атмосферу, вільну й химерну, та дивилась на програму, дещо свавільну, але естетичну в мистецькому виконанні.

Власник ресторану стояв тепер збоку, підкручував на помадженого вуса й бачно, а з тим наче байдуже й ласкаво розглядав гомінких і палких юнаків і панянок у буйних зачісках і високо під шию зіп'ятих шовкових сукнях. Панове, у гладких зачісках і з малими виплеканими борідками, ледве з трудом звертали голови; високі, цупкі комірці не були дуже вигідні.

Із пакетом у руці підійшов до столика Жюль Верн. Прийняли його оплесками й зробили місце біля Марії.

— Успокойтеся, — заговорив — я спізнився, бо саме відібрав свою книжку з друкарні. Ось вона.

Він розірвав пакунок і пороздавав нові примірники.

— Цю вечерю я плачу — Жюль бренькнув мо-

нетами. — Дістати гонорар — це найвизначніша подія в житті мистця.

Іли смачно серед розмов і сміхів, попивали добірні вина й гомоніли.

— Жюль, — сміялася Марія — перекладу твою книжку і тоді запрошу вас усіх на вечерю. Як дістану гонорар, очевидно.

Верн поцілував її руку, висловлюючи тим свою подяку. Сиділи допізна, мріяли про невмолиму славу, розповідали про свої успіхи й любові, вбачаючи в них щось незвичайне й величне.

**

Другого дня Марія прочитувала саме листи, що прийшли вечірньою поштою, коли відвідав її Тургенев. Він був дивно поважний і, звитавшись з Марією, сказав:

— Меріме виїхав з Парижу. Не можу порозумітися з ним в справі перекладу. Ах, ці його обов'язки при цісарському дворі не дозволяють працювати систематично й докладно.

— Залишіть переклади, — весело промовила Марія — слухайте, що пише Лазаревський:

Шевченко казав: знаю те, що писала Жорж Санд, і те, що пише наша Маруся! Жорж Санд може бути куховаркою в нашої Марковички!

— Така куховарська оцінка цілком достосована до тематики мужицької, але позатим правдива. Ваші селянські оповідання свіжіші, з більшою проблематикою і більше життєві.

Це — тематика, що вже прогомонила — не-вдоволено відповіла Марія. — Кому нині цікаві селянські оповідання?

— Хто знає? Тут на заході так скоро міняються стилі й теми.

— А все ж — докинула Марія — ви, мабуть, останній ще в російській літературі, що пише на селянські теми.

Тургенев глянув на Марію. Йому стало ніяково, заввага Марії його заболіла, тим більше, що була правдива. Думав про Марію, що в кожній темі знаходила щось цікаве та інтересне і своїми культурними заввагами збуджувала до гарячкових дискусій ціле товариство. Але сьогодні він не мав охоти до розмов.

Розглянувся по кімнаті. На підлозі лежали всуміш книжки й журнали, теки й записні папери.

— Зробили б порядок у вашому кабінеті.

— Порядок? — здивувалася Марія. — Тут є порядок! Мій порядок. У ньому я завжди знайду скоро те, що мені потрібне.

— Мій порядок, мій... — прогугнявив Тургенев і подумав, що й тут була б вдячна тема до дискусії. Він рішив ще раз розмовитися з Марією. Почав про себе, про свої мрії і про Марію.

— Чи ви слухаєте мене? — спитав нагло роздратованим голосом. — По ваших очах бачу, що мої слова не дуже вас цікавлять.

— Слухаю, пильно слухаю, друже. І скажу вам своє слово, коли скінчите.

— Прошу, я тільки хочу ще сказати, щоб було вже усе, щоб не повертати більше до цієї теми. Ви поводитесь дуже дивно. Ви зриваєте наше знайомство, мовчите, коли я вас благаю, тікаєте від мене, коли я приїжджаю. А тим часом ви такі любі, такі сердечні, що я наново надіюся. Я вас не розумію.

— Друже, ми вже одного разу розмовляли на цю тему. Мені дуже трудно говорити про справи свого серця. Це мусите зрозуміти. Мені важко слухати вас, коли ви стараєтеся увійти в мої цілком інтимні почування. Я інакше розумію й відчуваю серцеві справи, не так, як багато, багато інших людей. Може я й не така, як усі, чи я знаю? І прохаю вас, друже, не говорім ніколи більше про те.

Тургенев змертвів. Глядів на неї, і в його очах відбивалося розчарування і подив, сумнів і велика пошана.

Не хотів більше надокучувати Марії. Вийшов на вулицю, довго сидів на лавці в якомусь темному парку, а решту ночі перебув у глибокій самоті в якійсь випадковій корчмі. Сидів там за дерев'яним столом, що на ньому темніли плями розлитого вина, не бачив брудних стін і господаря, що байдуже глипав очима на гостя. Що ж, різні бувають гості, і яке йому діло до їхніх турбот і трагедій?

Пізно вночі Тургенев нагло зрозумів, що не

пристрасть, а відданість, не хвилювання нагле й вибухове, а справжня жертвенна й глибока любов може мати значення для такої жінки, як Марія. Так просто і ясно бачив тепер цілу проблему. Він може бути її сердечним і щирим другом, і хто знає, чи це не найбільша цінність, яку Марія може йому дати.

Відіхнув з полегшею і спокійно усміхнувся:
— UNE AMITIE LITTERAIRE — сказав до себе
— літературна любов. Тургенєвська любов. Хай такою залишиться.

Бачив її перед собою: тендітне личко, розсміяні голубі очі й незвичайно гарні руки.

**

У той час, коли Тургенєв сидів у таверні, Марія перечитувала вістки з України.

Костомаров писав:

Ми для себе не будемо жадати нічого, крім спільних із цілою Росією бажань.

Інші говорили про дві батьківщини. Одна менша й вузча, — це Україна. І друга широка, многоплемінна — Росія.

Марія закусила губи. Типові непоправні романтики. Хоч вихвалюються своїм політичним і мистецьким реалізмом.

Один Шевченко залишився самотньо. Є далі тим, чим був. Іронізує з усіх і розповідає свої сарказми про кацапів.

Один, єдиний Шевченко! Вона вірить йому і тільки йому. Врешті, як тут боротися проти наївних міражів і проти аргументів дійсного? Як жити

для добра народу так, як це розуміє Тарас, коли кращі сили шукають широких батьківщин.

Колись, ще може недавно, ніхто не чув українського слова, рідна мова — це був тільки регіональний діалект. Ще Гоголь писав тільки по-московськи, але казав, що це для нього чужа мова. А як же ж нині? Чи надаремне трудився Шевченко, надаремне вона, Марія, пише українські оповідання? Чи її життя колись оцінять тільки, як данину провінції, що навіть рідну казку призабула?

На сторожі треба поставити слово. На сторожі чого? Інші бороняться зброєю і досягають власної держави.

Держава! Ах, вона романтик, куди більший за Куліша й Костомарова. Їй приходить на думку цілком недосяжна ідея.

А все ж ідея двох батьківщин смішна. Скорше чи пізніше, коли засне народ і знову не стане борців, ця ширша й багатіша поглине вужчу. Це було так само ясно, як і те, що вже тепер проти цієї ширшої треба боротися. Як Шевченко, її прибраний батько.

В той час писав Герцен:

Ми дуже жаліли б, якби Україна, наприклад, покликана вільно висловити свою думку, не змогла залишитися цілком незалежною. Пам'ять про те, що Україна перетерпіла від часів Хмельницького, могла б бути їй великим досвідом.

Ці слова збентежили Марію. Відкрито пише ліберал-революціонер про Україну те, що повинні

писати її сини. Чи ж дійсно майбутнє її вітчизни лежить в інтернаціоналізмі?

Не могла знайти відповіді на це питання. Недоставало їй, як думала, фундаментальних основ суспільних наук. Почала читати. Ще заки передумала писання Руссо, що, до речі, дуже їй сподобалися, звернула свою увагу на виклади паризького університету. Відтепер, хто забажав стрінути Марію, міг із нею говорити на перервах поміж викладами. Приходила туди не як студентка, а як вільна людина, що бажає заспокоїти свою пристрасть знання.

Марія завважила, що про слов'янські народи на заході не багато знають. Французи мало цікавилися тим, що діється по другому боці німецького кордону; усе, що далі на схід, належало до своєрідних екзотик. Не було чужинців, що знали б українську мову. Меріме викладав тільки по-російськи; якийсь час Марія цікавилася викладами польського професора Олєександра Ходзька, що викладав мови польську, чеську, російську та ще мову слов'янську.

Хтось порадив їй слухати професора Леві Альвареза, що написав книжку есеїв і відзначався гострими сатиричними нотками своїх викладів. З особливою увагою тлумачив суспільні проблеми, часто беручи приклади з умов життя в російському царстві. Слухачів мав небагато, але виклади цікавили Марію. Вона записувала думки і зміст викладів. Професор Альварез, старенький уже чоловік, при-

ходив завжди на викладову залю усміхнений і бадьорий, а на його грудях блищав орден кавалера почесної легії. Він уплітав у свої виклади повчання й цитати, гідні запису для майбутніх:

Як пастир вищий від отари, так пануючий вищий від народу. Так думав цісар Калігула, як передає нам Філон. З цього я роблю висновок, цілком правильний і логічний, що або королі є богами, або ми всі є худобою. Росія збирається поневолити Європу, але російський нарід сам себе поневолить при цьому. Цього я цілком певний, тим більше, що всі європейські королі працюють із усіх сил над тим, щоб це прискорити.

Бережіться союзів народів. Хіба ж ніхто не є такий божевільний, щоб сказати щиро й відкрито своєму слабшому союзникові: я склав із тобою союз, тільки мені корисний. Я буду додержувати наших умов так довго, як мені це подобається, і ти будеш теж додержувати їх так довго, як це мені подобається!

— Ви з Росії? Росіянка? — спитав одного разу Марію.

— Я українка! — відповіла з надією, що він, мабуть, знає про інші народи в Росії. Так їй принайменше здавалося, і тепер очікувала відомої легковажної завваги: ах, це все одно!

Мабуть, знав, як стоять ці справи дон Леві Альварез, бо глянув на Марію приязним, батьківським поглядом:

— Мені дуже приємно, що стрінувся з вами. Багато людей соромиться, що належать до забутого незнаного народу. Але це не сором. Ось поляки теж поневолені, а мій друг Шопен признавався до польської нації.

Старенький професор відвернувся до шафи з книжками й довго нишпорив там, здавалось, цілком забув про Марію. Врешті простягнув до неї руку з книжкою.

— Візьміть це в дар від мене. Там я пишу про ваш народ. Зову його козацьким і стверджую, що козацька література багата й не заслуговує ні на погорду, ні на байдужість.

Вийшли разом і розпрощалися. Із зачудованням гляділа Марія вслід за стареньким семидесятилітнім професором, що йшов тепер сонцем університетського подвір'я. У руці тримала його книжку. Якись нездійсненні бажання збудив він у її душі. Поволі пішла за ним. У парку бачила, як він весело приглядався до дітей, що стрибали й пустували довкола нього, і як врешті зник за великими корчами магнолії. Марія залишилася в парку. Біля неї пройшов міський поліцей у кепі, побіч розлігся на лавці якийсь позіхайло і дрімав. Ішли жінки з накупленими харчами, пора була передобідня. Марія розглядалася, може побачить ще професора, що звертав увагу на Україну та на її народ, гонений від віків не менше, як народ Ізраїля, до якого належав кавалер дон Леві Альварез.

Марія чулася щасливою після цієї зустрічі, що запліднила її новими думками й проблемами. Багатство духу старенької людини залишило незатерті сліди в її душі. Вона перекинула листки книги. Серед похвал козацькій нації вона знайшла пісню

гетьмана Мазепи, перекладену професором на французьку мову:

Par le sabre nous avons les lois!

Як дивно! Від рідного гетьмана через французького професора вона знайшла знову те, що проповідував Шевченко й чого вона в своїм розхитанні схильна була шукати в інтернаціональних теоріях:

що през шаблі маєм права.

Так писав француз. Марії пригадався Пушкін:
забит Мазепа з давніх пор...

Трагічні зміни поглядів українських діячів хвилювали Марію. Питання, кудю іти в задушливій атмосфері царської Росії, були питоменні в ці роки придушвання всякої вільнішої думки, що виходила поза рямці й духовий рівень жандарма. Застій у думанні й загнивання у мізерній дійсності робило кожду вільнішу думку нереальною. Безвиглядними були обрії майбутнього, і ніхто не міг знайти путнього виходу з цього падолу розпачі й безнадії. Аж дивним було, що єдиний Шевченко не заломився і ще їдкішим гумором і сатирою висміював ці жалюгідні умови, до яких почали усі врешті звикати. Дивним було тим більше, що Тарас не бував за кордоном і справжнього вільного життя не знав. Врешті й останні свободні думки безсило ниділи, коли читаєш заломаних корифеїв свободи — Куліша, Костомарова й других.

Марія завважувала, що і в Європі зростало недоволення з існуючих умов життя. Чи не було філософів, що з призирством таврували б дійсність, і письменників, що сильними картинами виявляли б ціле зло доби? Фермент й неспокій духа могли тут

все таки відкрито виявляти себе, і тільки дуже радикальні революційні дії могли побоюватися реакції поліційних засобів. Чи не проповідували без перепон романтики й ідеалісти? Чи не появився комуністичний маніфест і писання, що натякали на нову диктатуру — диктатуру пролетаріату?

Якщо комуністична доктрина буде зреалізована в Росії, будемо мати жахливий терор, цим разом лівий. Знов Сибір наповнять в'язнями, і знов людина не буде мати ні надії ні обрив.

Марія повернула думками до дійсности. Цікавилася новими течіями в мистецтві, але ще не могла сприйняти різних груп і шкіл, що звали себе натуралістами, ідеалістами, естетамі, і тих, що проповідували далеке від життя мистецтво для мистецтва.

Історія поставила її письменницею у час, коли треба дати із себе величні ідеї на тепер і на майбутнє. А тим часом вона блукає на чужині з тугою і сумнівом і просто не знає, що робити. Писати історичні оповідання, казки, романи з народньою тематикою. І питання не стоїть тільки, що писати, але й як, у якому стилі. Писати про Україну, як Шевченко, чи про ширшу батьківщину, що її винайшов Куліш? Звеличувати минуле, чи знову йти Кулішевим шляхом?

Марія була свідомою, що кріпацька тематика пережилася, і треба було знайти щось нове, щоб оспівувати величну цінність людини — змагання

до волі. Воля — основна проблема її земляків і не тільки проблема, але дійсність, що живе невмірущим гоним у її народі. Її герої волі не мають, і це вона — сама знає — прекрасно вміє виявляти.

Так. Виявити нещасну долю, а що більше?

Марія поставила собі це питання і зразу найшла відповідь. Власне, часом чи не найважливіше — знайти оце основне питання. Тоді відповідь приходить сама.

Марія вже знала: її оповідання дають картини неволи й розпуки. І нічого далі. Шевченко закликав до боротьби, до пімсти. Вона дає сантимент, змушує читача пустити сльозу й зворушитися сантиментальною розповіддю.

Марія хвилювалася. Безкровні, слабосилі її герої, не здібні взяти свою долю у свої руки, вони загибають, і навіть мізерна думка про справедливість не розбурхує рабського плеса їхніх душ.

Іншим разом Марія бачила свою творчість уже в живіших барвах. Вона описує жінок, і героїми її оповідань не є тверді чоловічі характери. Саме оця жіноча безсилість повинна зворушити сумління чоловіків і закликати їх до чину.

У ці дні душевних хвилювань прийшов цілком несподівано лист від Куліша:

„Осередком українським став літературний журнал „Основа.”

Куліш прислав перше число журналу. Дуже

прохав Марію переслати йому нове оповідання, а про себе згадав:

Трохи пишу вірші, але це тепер не модне. Усі питають за прозою. Моя „Чорна Рада”, хоч вийшла чотири роки тому, гарно розійшлася. Я був романтиком, а тепер це минуло. Реальне — ось важне. Слід перевірити позиції.

Серед метеликів Кулішевої друкарні, що їх прислав Марії разом із журналом, побачила свої оповідання: Козачка, Викуп, Сестра, Чари, Чумак, Два сини.

Гляділа на ці твори, як на щось давноминуле. Перевірити позиції! Має правду Куліш, вона сама признала, що її оповідання якісь не сьогочасні й цілком не співмірні із світовою літературою. Успіх останніх перекладів Тургенева на російську мову був мізерний. Поза невеличким гуртом свободолюбних великоросів, ніхто не цікавився трагедією кріпаків, ніхто не розумів питань волі.

Віднедавна пише свою першу українську повість. Пише й не вірить, щоб вона могла появитися друком. Хто надрукує і хто захоче читати?

Тургенев приніс коректу її перекладу Віктора Гюґо на російську мову. Поклав рукопис на стіл і сказав спокійно:

— Погляньте, у вашому „Червоному королі” більше червоного, як чорного. Погано знаєте російську мову. Ви спішите і вживаєте багато малорусизмів.

Минула тиха осінь, повіяли холодні вітри, й на

зиму Париж готовився до товариського сезону. Проспер Меріме передав Марії запрошення — прийти на приватний мистецький вечір до мадам Жені Дакен, і сам приїхав по неї повозом. Отулена м'яким футром, Марія слухала Меріме, який розповідав їй, що Україна цікавить його особливо глибоко й давніше він писав есеї з історії цієї геройської землі.

— Я радий, що познайомився з авторкою славних оповідань. Я читав їх у російському перекладі Тургенєва. І мушу сказати, що вони мене захоплюють.

Марія перечила, пояснювала, що все це не таке, щоб вона була вповні задоволена й натякала на свої сумніви:

— Чи так пишуть нині передові письменники? Ні, я крокую позаду інших, не вмію схопити істини нового стилю.

Але Меріме перечив Марії. Правда, в перекладі на французьку мову оповідання втрачають свій питомий аромат, але тільки тому, що проблеми селянської душі українця цілком незрозумілі французькій інтелігенції.

Марія поглядала на широкі алеї паризьких бульварів, а Меріме спостерігав її замріяні ясні очі, її зарожевлене від холоду личко і думав про те, що нині стрінула його велика приємність. П'ятдесятка давно йому минула, але він був гордий, що на мис-

тецький вечір прийде з молодістю, славною із своєї творчости красунею.

На порозі сальону привітала Марію велика приятелька Меріме мадам Жені:

— Це ви пишете архитвори, що їх порівнюють до „Хатини дядька Томи”? — спитала радо-весело — надзвичайно приємно бачити вас у моєму домі.

Товариство було велике. Лунали поважні слова напереміну з жартівливими нісенітницями; Меріме розповідав найновіші анекдоти з царського двору, і Марія була рада побачити тут найвизначніших людей паризького мистецького світу. Меріме дивився на неї з любою приязню. Марія звертала на себе увагу, була гарна в золотих сережках і зеленій модній сукні, така жвава й чепурна, життєрадісна й весела! Меріме проходив із Марією від гурта до гурта, а вона дивувалася, що багато з приввних чувало про неї, хоч звичайно її творів не читали.

— Не знають вашої мови, не знають теж російської. Але про вас згадують завжди, коли йде мова про східноєвропейську літературу. Це вже ми з Тургенєвим дбаємо про те — пояснював весело Меріме.

Тургенєв прийшов пізніше. Звітався сердечно з Марією і Меріме.

— Маєте нові вістки про вашу Кармен? — спитав письменника.

— Ні, — відповів Меріме. — Бізе ще далі пише

оперу до мого тексту. Але коли буде готова, годі сказати.

До них приступив месьє Віярдо, паризький багатій і дуже відома людина в мистецьких кругах. Меріме звернувся до Марії.

— Месьє Віярдо переклав Тараса Бульбу на французьку мову.

— О, це було вже давно — засміявся Віярдо — ще тоді, коли я, многонадійний юнак, хотів здобути собі славу в літературі. Це ваш земляк, мадам?

Меріме підхопив:

— Син козацької нації. І так ви на Гоголеві закінчили свою літературну славу?

— Ні, я ще здобув свою дружину і на цьому закінчив, — засміявся пан Віярдо і взяв під руку чепурну паню, що проходила біля них.

— Ось вона, моя слава, — говорив далі з веселими вогниками в очах і звернувся до Марії — це моя Поліна, а це славна авторка українських оповідань. Поліна Віярдо-Гарсія співає в опері і про це всі знають. Але позатим вона ще пише.

— Мусиш це розповідати, — співачка легко тріпнула чоловіка віяльцем по рамені.

— Чому ні? Ти, моя дорога, вповні заступаєш мене в мистецтві. Твої пісні й оперети, що komponуєш, прекрасні.

Панство Віярдо запросили Марію конче приходити до них на їхні мистецькі вечори без особливого запрошення. Марія дякувала за таку ве-

лику честь; сальони Віярдо були відомі добірним мистецьким товариством.

Молодий піяніст грав Шопенівський „Жаль”. Цей твір Марія знала добре, не раз грала його дома. Але яка це була гра! Бувало, грали тоді всі, у неділі для гостей.

Марія пригадувала: старі плюшові меблі, засушений шувар по стінах, і музична коробка бренькала свої чотири менуети. У заможніших був фортеп'ян. Грали на ньому панянки, грали зле, та кого це зворушувало? Музичних кусників приходило багато з Німеччини й Петербургу, було з чого вибирати. А все це легкі й дешеві перерібки, сантиментальні й нескладні мелодії, ось як „Серед місячної ночі” або „Млин над потоком”.

Тепер Марія уже давно не грала. Слухаючи піяніста, Марія думала про справжню гру, про те, як грають інші, як можна грати.

Опісля довго розмовляла із Сталем. Це був мовчазливий і поважний чоловік. Він чував про Марію, але її творів не читав, зате з розмов були йому відомі голоси критиків. Це його вповні задовольняло. Став був приятелем літературної молоді і завжди служив усім, хто до нього звертався за порадою і досвідом. Марію розпитував про її дотеперішню творчість і про її пляни на майбутне. Цікавили його теж матеріяльні умови, серед яких жила письменниця.

— Вибачайте, що питаю вас про це, але з

досвіду знаю, як важко молодим мистцям пробиватися в житті.

Прощаючись із Марією, він сказав:

— Маю кілька запитів у справі перекладу деяких творів на російську мову. Але, як що це вас цікавить, мадам, я відступлю єдино для вас право перекладу. Таким способом звільнитесь трохи від матеріальних клопотів і зможете працювати над своїми творами.

Він щиро-серечно стиснув Марії руку.

— Завтра можемо підписати умову. Хай це буде добрий і щасливий початок для вас.

Марія розповіла про це Тургенєву.

— Це великий успіх, Маріє: ваше існування тепер забезпечене на цілі роки.

— Дуже дякую вам за ваші труди, — відповіла Марія — я просто не знаю, як віддячитися вам.

Тургенєв рішуче заперечив: він тут ні при чому, він на тему матеріальних умов Марії ні з ким не говорив. А все ж Марія знала: це Тургенєв старався про неї, це він своїми похвалами підготував ґрунт для неї серед французьких мистців, і тільки через його старання вона дісталася у найвищі круги інтелектуального світу.

Тургенєв прощався з Марією, бажав успіхів. Він від'їздив до Росії.

По півночі Марія вернулася додому. Могла бути задоволена цим вечором. Нові знайомства і особистий успіх повинен дати їй блаженний спокій

за майбутнє і задоволення з самої себе. А все ж в її душі нуртував якийсь неспокій і тихий глибокий смуток. Існування. Все одно, де їй існувати, в Дрездені, в Парижі, чи деінде. Вона ради існування стане російською письменницею. Ніхто не має зацікавлення щодо її української творчості. Тим паче, хто турбується у світі Малоросією і її культурою? Гурт тих, що читають українські твори, такий малий, що таки міг сказати Белінський: краще було б, якби Малоросія мала хоч половину читачів з того, що має поетів.

Забезпечене існування... Ради цього вона стане тепер переспівувати інших, хоч душа мріє творити власні цінності. Марія поволі готовила собі чай. Подружжя Віярдо певно обговорюють тепер свій вечір. Тургенєв їде до своїх друзів. Тільки вона залишається сама з собою і з своїми думками. Оточують її сердечні люди, але це ще більше хвилює її, підкреслює її самотність і викликає дивну неясну тугу. Її існування — це життя без любови. Не тієї, як її розуміють інші. Любови у сфері нерозлучної дружби, серед квітів і тихого голосу укоханої людини.

Марія почала писати листа. Скрипіло гусяче перо, вона забула про пізній час; писала листа до Опанаса.

Друже!

Час іде, а ми? Я так хотіла б бачити тебе, поділитися думками, жити одним ритмом. Із споминів землі, звідки я

вийшла, із нашої спільної молодості повстали мої твори. Буду берегти себе, щоб не втратити того, що здобула досі. Ти хочеш читати мої оповідання. Я щаслива, висилаю тобі їх, і ти перший, що їх читатимеш. Мені люба ця моя праця, бо вона заносить мене у степи й поля України.

Для Богданка хочу написати історію славетного Кармелюка і його друзів зброї. Де вони поділися, як загинули, ніхто не знає досі. Зникли вони й згинули, як багато дечого зникає та страчується доброго і лихого, благого й злого, кохання і ненависти, сили й слави — тільки де-не-де зостається пам'ять живлюща. Завтра вишлю тобі те, що написала до „Вечорниць” у Львові.

Прости, що тебе так люблю, як знаю і можу.

В її теках стояли незакінчені рукописи: Кармелюк, Бондарівна і збірка казок для Богданка.

Згодом дістала листа від Опанаса. Він прислав багато матеріялів про героїв її оповідань і писав:

Люди не знають, як тебе цінити. Твое мистецтво святе й величне. Для тебе я все зроблю.

У мене твоя мініатюра з Парижу. Вона нагадує мені давні, прогомонілі часи. Ти була така збентежена нашою першою любов'ю. Тепер ти даєш тиху тугу моему серцю. Ще довго дивитимусь вечорами крізь вікно на ті зорі, що світять тобі вночі. Жду з тугою вісток від тебе. А коли їх нема, чорна меланхолія огортає мене своїм темним крилом.

Уважай, Маріє, не запропасти свого великого й надзвичайного таланту.

Через два місяці прийшов лист від Тургенева.

Окрім цього ідеального почуття, є ще друге, що каже, щоб я з вами, як у моєї маленькій паризькій кімнатці — пам'ятаєте?

.

Вас трудно зрозуміти. Як пояснити те, що було, і під яку рубрику піднести? Щось фантастичне. Ви здається мені таємничим сфінксом. Ці незрозумілі листи.

Того самого дня месє Віярдо читав своїй дружині іншого листа від Тургенева:

Вона симпатична, мила і так само оригінальна. Їй не зовсім легко жити на світі. В неї багато характеру, вона мовчазна й пряма і сама себе їсть. Що з того вийде, сам Бог знає.

У той час, коли Віярдо одержали цього листа, Марія була в дорозі до Італії. Огорнула її туга до просторів, подалася у мандрівку несподівано для своїх друзів і без великих приготувань. — Які химерні помисли! — дивувалися. Але Марія сміялася, готуючи дві великі валізи.

— Мене кличе Італія. Коли почну роздумувати, хто знає, чи поїду.

На столику залишила дві книжки Віктора Гюго, що їх дістала до перекладу. Хай спочивають до її повороту. Із собою забрала тільки Кобзарь Шевченка, що прийшов в останній хвилині перед її від'їздом. Тарас писав, що нездужає. Хотів би поїхати на Україну, але не дають йому дозволу.

Доки вони будуть знущатися надо мною?!

Поет писав, що мистецтво — його хліб насущний: замість збагнути тайни малярства, він пише далі вірші, за які ніхто і шага не дає, і які наостанку одняли в нього волю. Він komponує їх далі, не зважаючи на заборону, жорстоку й нелюдську.

Кілька тижнів пізніше Марія відписала поетові з Риму.

Благородніший із людей, друже мій єдиний!
Чую, що нездужаєте. Бережіть себе. Їздили ви на Україну,

були вам там пригоди, писали мені. Коли побачимось? Буду дождати. Колиб то ви на власні очі бачили, а не від людей чули, які тут руїни, дерева, квіти, народ. Я була в Колізеї, на самому вершку, на вікні сиділа; як зійшла, сама не знаю. Була у Ватикані. Колиб же ви там були, Тарасе Григоровичу! Я гуляю, працюю, вчуся. Напишіть словечко. Чи забули, що ви мій названий батько? Думайте, не забувайте, бережіть себе, прошу вас дуже.

Щиро до вас прихильна

М. М.

В червні 1860 року Марія повернулася до Парижу і, сповнена вражінь, з великим запалом взялася до праці.

Тепер сиджу сама в своєму покоїку. Коло мене — по цілому столі все пословиці й пісні. Як зачитаєшся...

Закінчила нове оповідання „Ледащиця” і вислала Кулішеві. А тим часом завітали поштою пєтербурзькі метелики; серед них знайшла Марія свої „Чари”, „Козачку”, „Чумака” й інші оповідання. Марія раділа з цих дрібних оповідань більше, як з перекладів товстих романів французьких письменників. Зарібкова платня не давала їй повного задоволення; Марія мусіла дуже часто примушувати себе, щоб сісти за стіл на кілька годин і закінчити намічений розділ.

Прийшла осінь із сумними одноманітними дощами і, здавалося, що ці монотонні місяці ніколи не скінчаться. У такі дні Марії було скучно сидіти за перекладами. Тоді вона переглядала свої записки з подорожі до Італії, або згадувала останню зиму із забавами і любим товариством.

Античні фігури Марія сприймала, як живі істоти. В її уяві вони жили своїм життям, дармащо були нерухомі, кам'яні. Вони розповідали їй про давнину, і кожна з них про свою історію.

Коли довкола панувала тиша ночі і столова лампа кидала жовте світло, що вже тратилося в теміні на долівці і на стінах її кімнати, Марія чула шепіт старої шаблі, що розповідала про війни і славні діла. Карета Людвика XVII, що стояла нежитком у музеї... Скільки історій вона знала про людей давніх віків?! А на руїнах Риму стояли стовпами далекі дими, наче поганські жертovníки. А що могли розповісти старі руїни й давні фонтани, де від віків стріпували горобці свої крильця?

Сонце розмальовувало порожні вікна Колізею у жовті світла і фіолетні тіні. На еспанській площі сотні пам'яток задумалися над бувальщиною, хоч біля них і по крутих вузьких вуличках пливло життя, як раніше. Тракторії були повні бочок вина й гіркого вермуту з гарячого півдня Апулії.

**
*

Дивилась крізь заплакані від дощу вікна й бачила, як із дня на день падає листя з дерев, і тільки наге мокре галуззя стирчить сумовито на тлі сірого, осіннього неба. Почала переглядати свої строї, широкі довгі сукні, тендітні вечірні черевички й капелюхи. На все те потребувала багато місця, а з тим завважила, що на карнавал не має ще нової

сукні. Адже годі прийти до товариства в сукні з минулого року.

Скучною стає незмінна краса, й ніхто цього краще не знає, як самі жінки. Може тому то вони так часто міняють сукні, купують різні дрібнички для прикраси, підкреслюють очі, або відтінь краски лица. Чоловіки не завважають звичайно цих деталей жіночої краси й тільки дивуються: вона сьогодні така гарна, така приваблива. Ніхто ще не збагнув, що це жіноча краса, а ще й тоді, коли її підкреслює особовість жінки.

Від Опанаса довідалася, що готовляться до друку її „Народні оповідання” у другому накладі, а „Основа” друкуватиме „Два сини” і „Не до пари”. Марія відповіла:

„Дяк” лежить, ще не брались за нього, а й тобі завтра або позавтра пошлю, що написала до „Вечорниць” у Львові. „Пройдисвіта”, то вже всі кажуть, краще не можна, а це тобі переказую, бо знаю, що любиш таке слухати.

З Лондону прийшов лист від Герцена:

Приїду до Парижу прочитати вам, єдиній моїй, свої „Билое і думи”. Хочу відзиву жіночого — я вірю у ваше серце.

Із різних листів довідалася, що Куліш із лютої й обурення кинув видавничу роботу і роз’їжджає по Європі. Він посварився з громадянами в Україні. Полтавці бажали собі, щоб „Основа” друкувалася в Україні, а Куліш гостро і вперто протестував проти цього. Він не думав кидати столиці,

а без нього діло не піде, бо ніхто в Україні не знає рідної мови. Він хвилювався і говорив нервовим голосом:

Вивчати вам слово по слові, рік, два, три. Пождіть, аж вийдуть друком мої переклади Данте й Шекспіра, це й буде вам найкращий підручник.

Погорда Куліша до сучасників в останніх часах поглибилася, а з тим зросла ворожнеча до усього, чим вони жили й чим захоплювалися. Куліш став тепер ненавидіти все дотеперішнє, зокрема героїчні легенди й історичні події з минулого України, з воєнних подвигів війська запорозького, з діяльності українських гетьманів. Він став критично розглядати минуле-бувале й переконував усіх, що українській генерації слід взятися до впертої праці над собою, а не присипляти себе минулою славою предків. Врешті і в ці геройські подвиги він перестав вірити.

— Те, що я давніше захоплювався цими побреньками, була просто данина буйній молодості, — оправдував себе самого. І в той час він розписував незлічені листи, а з них виглядала ображена амбіція, розхитані нерви й особисті поракунки.

До своїх ворогів він зараховував і Марію, хоч друкував її твори та звертався до неї листами, коли цього вимагало добро української спільноти. Розповідав тоді, наче б оправдувався, що успіх Марії — це його заслуга, і без його старань вона ніколи не увійшла б у пантеон української літератури.

Марія сприймала ці Кулішеві обмови без особливого зворушення і, навпаки, старалася його ще оправдати: вона висувала на перше місце його величезну працю, яку він вложив у розвій української науки й культури. На тлі цих могутніх досягів — казала Марія — цілком не важить його їдка вдача й хиткі політичні переконання.

Не відповідаючи на вістки про Куліша, вона писала до Опанаса:

Тепер кінчаю „Пройдисвіта” і пишу друге оповідання; нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь.

У тих днях познайомилася з російським революціонером Бакуніном. Із цікавістю прислухувалася до його політичних висновків і його ідей про майбутнє Росії. Говорив багато й переконливо, обстоював свободу народів російського царства і цілком не заперечував права постання самостійних і незалежних держав підросійських народів. Його цікавили більше соціальні питання і він дивувався, що Марія захоплюється археологією.

— Я думаю, — говорив Бакунін — що завданням кожної шляхетної людини повинна стати одна ціль: розвалити дотеперішні порядки суспільні й соціальні. Нове слід творити на повній загладі старого, на анархії, на руїнах старого ладу. Аж тоді люди житимуть із надією на майбутнє.

Марія пильно слухала слів цієї дивної людини з її чудернацькими думками. Вона дивилася на цю

неохайну постать, що своєю неувагою до зовнішнього вигляду й хаотичними думками робила на неї дивно неокреслене вражіння. А Бакунін переходив від теми до теми, розповідав то про свою участь у дрезденському повстанні 1849 року, то про свої пляни створити міжнародній альянс соціалістичної демократії. Він заповів, що у слушний час звернеться ще до Марії, бо йому будуть потрібні українські революційні летючки, і знову пригадав собі про археологічні зацікавлення Марії:

— Це мене особливо цікавить — відповіла Марія — поза тим ми живемо в добі відродження націй. Слід шукати за корінням. Не тільки в народньому побуті і в народніх звичаях, але в історії і, що більше, в ще старіших часах, що сягають далеких і глибоких тисячеліть!

Бакунін скептично глянув на Марію, але замовчав.

— Завважте, — говорила далі Марія — що російська імперія загрожує не тільки всім поневоленим нею народам, але теж і тим, що вільні й досі незалежні від нікого. Оця потуга Росії, просто її фізична вага придавлює навіть найсильніші уми. Тільки такі велетні, як Шевченко, вільні від песимізму.

Марія взяла книжку:

— Ось послушайте, що пише Токвій:

Є тепер два народи на землі — американці й москалі. Американці боряться з перешкодами природи, москалі з

людьми. Перші поборюють дич і варварство. Другі поборюють культуру.

.

Свободою діє американець, поневоленням москаль. Обидва народи, згідно з таємним для нас наміром Провидіння, призначені тримати у своїй опіці по половині земної кулі.

.

При нагоді спитала Тургенева:

— Скажіть, друже, що це за чоловік Бакунін? Тургенев здвигнув легковажно плечем:

— Я в „Рудіні” досить правдиво змалював його портрет. Між нами, кажучи, це руїна.

Саме Марія висилала до Петербургу свої російські переклади, коли до неї завітав Меріме.

— Нові твори? — спитав Марію.

— Ні, це переклади. Писала їх на скору руку — відповіла — що ж, ремесло це, пишу по-російськи для заробітку. Хай мають роботу петербурзькі коректори. За те в українських оповіданнях різьблю кожне слово. Найменшому оповіданню віддаю ціле своє серце.

Меріме виїжджав на кілька місяців до Канн із цісарським двором. Він прийшов попрощатися.

— Чи могли б ви мені позичити Костомарова „Богдан Хмельницький”? У Каннах я хочу поглибити своє знання історії України.

З радістю Марія передала грубі томи монографії про великого гетьмана.

— Задумую приготувити цикл статей на тему

козаків — говорив далі Меріме. — „Журнал Учених” погодився їх видрукувати. Передмову вже маю. Згадую там, що Хмельницький боровся за визволення своєї нації і за її самостійність. Це був хоробрий, обережний в успіхах і твердий у невдачах вождь. Та найважливіше те, що він перший створив поняття національних воєн.

— А все ж дехто думає, що гетьман мав на цілі тільки соціальні зміни.

— Недодуманий погляд. А втім його висловлюють тільки вороги вашої нації та ще ті, що не обізнані ні з добою, ні з тогочасними проблемами сходу Європи.

Меріме приніс Марії в подарунку свої останні твори. Були там „Листи до незнайомої” й „Історія дон Педра Першого, короля Кастилії.”

В березні 1861 року Марія дістала вістку, що Шевченко помер у Петербурзі.

V. ПІРВИ

23.

Марія хотіла бути сама із собою та із своїми мислями. Шевченка не стало. У жаскій порожнечі не бачила нікого, хто міг би стати на місце поета непохитною, твердою скелею. Хто ж бо: Куліш, Костомарів? Руки опадають, коли подумати про тих заслужених у літературі і в науці світочів. Це — люди муравлиної праці, але не провідники й не пророки. Шевченко вказав шлях для народу, але не видно нікого, хто міг би перебрати його духовий провід; залишилися хитрі спекулянти на царську ласку та наївні душі, що вірять у можливість милосердя над слабим і що силу можна обдурити рабською ввічливістю.

Знала про те, що хтось колись назвав її наслідницею Тараса. Схилила голову. А де ж сили в неї, де великий розум для цього? Де геніяльна інтуїція бачити й відчувати прийдешнє? Якби Тарас жив, вона можливо знайшла б у собі сили стати його скромною ученицею, незначною і слухняною помічницею. Власне не Куліш, а Шевченко був тим, що розбуджував її творчість, і Марія аж тепер за-

вважала, що вона наслідувала у своїх творах геніяльного поета.

Марії стало маркітно від самої думки, що залишилася самотною у своїй творчості. Чим же були для неї чужі духом російські або французькі письменники? Їх можна було читати, від них учитися, але нічого справді творчого й рідного їй вони дати не можуть. Хто ж удихне в неї рідну атмосферу, дух рідного народу?

Перший раз Марія злякалася за своє майбутнє. Чи зуміє вона бути такою твердою, як Шевченко? Чи зуміє встоятися перед покликами фальшивих сирен? Чи зуміє відкинути чужі ідеї, голошені таки своїми людьми, вилуцтити непомітні зерна правди з-поміж аргументів чужих і своїх мислителів?

Поволі Марія приходила до себе. Щоденне життя відсунуло в тінь особисті проблеми творчості і її душевний неспокій. Тільки час від часу, у хвилинах глибокого замислення, Марія запитувала себе, чи не зрадила вона світлу пам'ять Тараса і його заповіт. Її сумління було чисте, як кришталевий, весняний ручай.

Знову приїхав до Парижу старий її друг Тургенев. Посивів, став дуже статечним і не виявляв давньої буйности і снаги. Був зрілим, зрівноваженим письменником, що творив уже не внутрішнім душевним горінням, а досвідом і рутиною. Марії здалося, що він споживає заслужені лаври поетичної слави і в інших умовах його груди повинні б оздоблювати

відзнаки від міністрів культури та літературних академій. Час робив своє, і хоч Тургенев і далі старався для неї знайти найбільше літературної праці, все таки між ними зростала невидна духова прірва: просто обоє дивились тепер на світ різними очима. Він розпитував про її найновішу творчість, а Марії здалося, що робить це тільки з чемности і ради їхньої давньої дружби.

А тим часом у неї було готове оповідання „Галя”, кінчила свого „Кармелюка” і могла віддати до друку невеличку збірку казок для малих дітей. Там було оповідання „Ведмідь”, „Невільничка” та інші. Ще раз прочитала „Мотрю”. Ні, таки не вишле її нікуди: нецензурний твір, і ніхто не відважиться його друкувати.

Несподівано стрінула на вулиці шляхетного Жюля Верна. Давно вже не бачила його, читала тільки його фантастичні твори й чула від інших, що Верн посвятився тепер студіям фізики й хемії тільки на те, щоб далі писати свої чудернацькі фантазії.

— Жюль! — зраділа — що буде за сто років?

Він був елегантно одягнений, його бліде лице оздоблювала буйна зачіска й невеличка, виплекана борідка. Сиділи в каварні „Мадрид”, і Верн розповідав їй про нові винаходи, про чуда підземного пропащого світу та про те, що люди незабаром зможуть літати в повітрі. В тридцять четвертому році життя він здобув уже славу талановитого письменника, і його значення лежало не так у чис-

тій літературі, як у виховній вартості його творів.

Каварня „Мадрид” при бульварі Монтмарт була каварнею літераторів. Тут збиралися поети, малярі, актори й політики та провадили свої дискусії. М’які крісла й важкі заслони на дверях та вікнах відділювали залю від гамору великого міста. Каварня „Мадрид” була тихою оазою, де при чарках абсенту інтелектуалісти Парижу розв’язували літературні проблеми в той час, як життя дев’ятнадцятого століття плило назовні буденними потоками позірної одноманітності.

Розмовляли довго про літературу й письменників, а коли впало ім’я Жорж Санд, Марія пригадала собі, що колись бажала відвідати цю ославлену письменницю.

— Жорж Санд — говорив Верн — на старості років живе тільки минулим. Справжнє її ім’я Аврора Люціля Дюпен. Згідно з моєю думкою, вона створила в літературі особливу школу ідеалістів, сперту на обсервації та імагінації, а в житті була революціонеркою. Боролася за права жінки. Багато її сучасників ганять її за розтерзане й неморальне життя. Жорж Санд була приятелькою Шопена, Ліста, врешті і вашого знайомого Меріме.

— Знаю про це, — відповіла Марія — бо й досі не втихають сплітки і розмови про неї.

Марія дуже жаліла, що не застала в живих ще іншої жінки, мадам Беттін. Вона вславилася в житті двома скандалами. Раз, коли публічно на-

звала дружину Гете товстою кишкою, а другим разом, коли видала друком „Переписка Гете з дитиною.” Ця поява схвилювала колись цілий літературний світ. Критики викрили, що один із листів Беттіни до Гете був плягіятом. Беттін відписала прозою один із сонетів шістдесятилітнього поета. Беттін мовчала. Але зараз же по її смерті критики відкрили, що Гете вжив у своєму сонеті прекрасних поетичних порівнянь Беттін.

Химерна була це жінка. Одружилася з красунем шляхтичем, що звертав особливу увагу на товариські форми. Тоді Беттін почала вдавати зле виховану істоту, щось між богемісткою і сатиром. Ніхто не був певним, що дивачне вона встроїть. Імпровизувала пісні й поезії, одягалася в хлоп'ячий стрій. Закохала в себе старого Гете й Шумана, а Бетговен із далекого Відня писав для неї музику до її пісень. Коли шановний гофрат Гете побачив її перший раз, Беттін кинулася до нього, обцілувала, називала його „дорогий мій”, „ти” або „мій дідуню”. Такою залишилася до самої смерті. Під кінець життя хвалилася, що не знає числа своїх дітей і внуків, а воно справді було поважне.

Вийшли з каварні, й Марія захотіла пройтися бульварами. Це ж була весна, паризька весна з тендітною зеленню плантів і велетенськими деревами каштанів, на яких білили свічі білорожевих квітів. з Елісейського поля Шамп Елісе перейшли до Люксембурзького саду й довго дивилася на рай-

дужні водограї та гурти дітей, що їх бавили брилянтові краплини води.

Коли другого дня Марія увійшла до сальону Жорж Санд, завважила на столі свої твори. Старенька письменниця привітала її сердечно й живо.

— Не знаю, не розумію вашої мови, мадам, але бачу — пишете багато.

— Вино саме, чи із содовою водою? — запитала, ставлячи на столі солодкі печива. На її пальці горів фіялковою барвою великий аметист.

— Гарний! — сказала, завваживши погляд Марії, — з ним зв'язана стара легенда. Уявіть собі, кажуть, що цей камінь колись був вправлений у щит Карла П'ятого.

Санд почала оповідати про себе, влітаючи в розповідь запити про життя і творчість Марії. Взаємне тепло й інтимність лучили того пополудня дві жінки двох різних генерацій, і ця довірлива атмосфера стала нагодою для взаємних звірювань, щирих і відкритих: Санд розповідала просто й сердечно, і Марія мала враження, що Санд навмисне давала лекцію їй, молодій жінці, перед якою були можливості до зросту або до упадку.

Марія довідалась, що Санд була щирою і веселою дівчиною. Рано одружилася з чоловіком, якого полонили алькоголь і погоня за любовними пригодами. Молода жінка не бачила причини, чому має терпіти чоловікові, чому не може мати тієї самої свободи. Отже, кидає чоловіка п'яничку й переїж-

джає дō Парижу. Її літературні праці приносять їй успіх і славу. Санд починає вести чудернацьке життя. Одягається в штани, курить прилюдно цигари, говорить про себе, наче б була мужчиною — „я пішов, я зробив”, дискутує на теми політики та раз-у-раз має любовні історії.

— Проте найголовнішим моїм зайняттям — щиро розповідала старенька — була моя літературна праця. Я писала щонайменше вісім годин денно.

Вона вказала на шахву, де стояли її книжки.

— Це мої твори. Сто шість томів різних оповідань і романів! Очевидно, мене осуджували, і довкола мене створилась важка атмосфера з найнеймовірніших спліток. Проте вони мене не вражали. Відомо, що люди стараються завжди понижувати тих, що своїм інстинктом і вихованням стоять вище за них.

Перед дійсністю Санд ховається у модний романтизм. Одне, за що бореться в реальному світі, це визволення жінки з дотеперішніх конвенціональних вузлів, за її еманципацію і за право користуватися здобутками загального поступу.

— Мені не вдалося визволити жінку з цілої системи дурних пересудів. Можливо, моя революційна метода не була відповідна.

— Під чий впливом, мадам, — запитала Марія — ви стали борцем за права жінки?

— Впливом? — здивувалася Жорж Санд. — На мене ніхто не мав впливу. Зрозумій, дитино, коли б

існував хтось такий, тоді я жила б так, як він, була б частинкою його душі. А я думаю, що своє існування на цій землі треба пережити власною природою!

— До цього треба для нас, жінок, великої відваги!

— Я її маю, тобто не боюся себе самої. Ціле життя я шукала правди й завжди вірила в щось добре в людському серці. А ти, дитино, за чим шукаєш у житті?

— Шукаю волі, мадам!

— Волі! Ах, як це романтично! Чи ви думали над тим, що це таке воля?

— Це... це найшляхетніша прикмета людини — шукала слів Марія, заскочена цим питанням. — Це противенство примусові.

— О, не завжди, не завжди! Ось наша революція мала гасло: смерть або воля! І прийшлося декого примусити до волі. Парадокс, що? Часом цілі народи треба примусити, щоб стали вільними!

Марія здригнулася, згадавши власний нарід. Санд налила вина й попросила Марію скуштувати торта.

— А ще треба признати, що різні люди різно розуміють свободу. Ті, що живуть по містах, думають, що свобода — це звільнення від державних податкових законів. Ті, що живуть біля кордонів, хотіли б тільки, щоб не стало мита. Інші знову вважають, що найважливіше — це мати право вжи-

вати свою рідну мову. Селянин думає, що свобода дає йому змогу вільно розпоряджатися своєю землею. А знову мішух не хоче, щоб хтонебудь вмішувався в його життя. Письменник бажає писати те, що хоче, а пролетаріят вірить, що здобуде свободу, коли настане диктатура пролетаріату.

— Ха-ха-ха — засміялася зі своїх слів Санд — зважте, — диктатура! Бачите, до яких абсурдів доходить?

— А я — додала по хвилині — шукала ще свободи любови! Через те мене понижували й говорили про мене з глумом і люттю.

Марія цікаво слухала слів старенької письменниці. А Санд задумалася.

— Мені не простять мого життя! Може це й справедливо. Проте я не вчинила ніколи ніякої підлоти й нічого того, що є основним злом. А може впродовж свого життя я вчинила більше добра, як сама його зазнала від других? Навіть тоді, як жінки виборять собі свої права, ніхто мене з них не згадає. Хоч я — зразкова мати своїх багатьох синів і доньок та добра бабуня для великого гурта моїх прекрасних унуків!

Тоді розмова зійшла на її родину, а згодом і на її давніх друзів. Санд розмірилася.

— Шопен? Мюссе? Про них можу сказати тільки все добре.

Жорж Санд піклувалася повних десять років недужим Шопеном.

— Важкі це були роки, — згадувала — але я горда ними. Бо тільки те, що є проти вигоди, що здобуваємо з затисненими устами, що чесне й гідне, задержує свою вартість навіки! Меріме? Колись буйний юнак, не згадую його злим словом. А квінтесенція моїх трудів? Я хотіла діяти, як вільна людина, і бажала, щоб мене тільки так оцінювали. Я хотіла бути другом чоловіків і жінок. І сталася катастрофа! Я запровадила, сказати б, вояцький тон у товаристві; саме ради цієї свободи жінки. У висліді мене поклепували по плечах, не дослівно, правда, але так собі тоном поведінки. Проте дружби я все одно не осягнула. Чи ви курите, мадам?

— Ні — відповіла Марія, усміхаючись.

— А я курю цигари. Звичка молодости.

Жорж Санд відкрила касетку, відрізала кінець цигари й закурила.

— Колись я думала, — говорила далі, випускаючи великі клуби диму, — що рівноправність жінок — це просто математична проблема. Я помилялася: я бачила цілість у чоловікові або в жінці, а не в єдності чоловіка й жінки. Нині я роздумала і знаю, що у висліді такого думання вийшла в мене деградація любови до стану, коли вона є подією для одиниці, а не для двох людей. Я думала, що чоловіки — це рівнобіжна до жінок поява, а не взаємне доповнення. Я одягала штани й вживала грубих слів, щоб зрівнятися з чоловіками. Велика помилка! І так, пані Маріє, хай мое життя

стане досвідом для вас і для багатьох жінок. Найгірше, що може бути, це відкидати свою жіночість. Жінці треба заздати, навіть коли б вона була геніяльною. Я, на жаль, маю повний досвід з любов'ю і любощами. Коли б мені прийшлося ще раз жити, я вибрала б кращий шлях.

Коли прощалися, Марія згадала літературну діяльність Жорж Санд.

— Велике мистецтво — мовила з захопленням — це ваше вміння відтворювати ідилію села й природи.

Санд усміхнулася жартівливо:

— Хто знає, що таке мистецтво? Один із Гонкурів сказав раз в академії: те, чого не розуміє і не сприймає ні моя метреса, ні моя куховарка, саме і є мистецтвом!

Вдома Марія застала листа від Опанаса:

11 травня 1862.

Вийшов твій „Чорнокрил” і „Інститутка” в „Основі”.
Це твоя свіжа, відновлена слава!

в передпокої теплу накидку та стріпуючи в кут за-
сніжений капелюх.

— Що сталося? — з цікавістю спитала Марія.

— В Росії вийшов обіжник: забороняється
українська література! Якийсь Валуєв!

Марія охляла. Саме знесено кріпацтво. Вона
знала з листів, які рожеві надії леліяли там в Украї-
ні! Здавалося, сонце волі зійшло нарешті над змо-
реною країною. І ось новий, несподіваний удар!
Марія зразу з'ясувала собі нове лихо.

— Уся праця намарне, — промовила зів'яло. Си-
діла біля столика, нездібна промовити до гостя,
що стояв серед кімнати, вражений горем, що від-
билося на її обличчі.

— Даремна боротьба, — промовила тихо —
все надаремне. Пощо тиняюся по світі з своїми
мріями, з своїми думками!

Верн сів проти неї й склав руки на грудях.

— Не журіться, Маріє, — розважав її — нині
заборонили українське слово, а завтра може змі-
нитися. Різне буває на світі, й ніяка заборона не є
вічна. Адже ваші друзі знайдуть якийсь вихід.

Він з обуренням говорив про Росію, а коли
Марія заспокоїлася від першого враження, почав
розказувати.

— А ось приклад: Коли Араго, той, що відкрив
магнетизм, довідався про залізниці, то сказав по-
дразнено:

— „Ніколи! Ніколи дві рівнобіжні рейки не

змінять обличчя світу”. Бачите? Помиляються вчені, помиляються теж політики, й ніхто не знає, чи лихो не обернеться зчасом у добро, чи деспотизм не вигартує у вашій нації твердь і відпорність. Фізичний закон: „акція рівняється реакції” діє не тільки в мертвій матерії. Чим більший натиск на нарід, тим більше відпорних сил він породжує.

І він, потішаючи Марію, розповів їй історію з французької революції, що криє в собі чимало невідомих ще законів, які керують суспільним життям, диктаторами, революціями й воскресінням народів.

Слова Верна заспокоїли Марію. А він, завваживши це, вдоволено закурив цигару й мовив:

— Знаєте історію Люше? Ні? Не знаю, правдива вона, чи ні, розповідав мені її хтось при нагоді. Так послушайте. Дев'ятого термідора, тобто на сьогоднішній рахунок, двадцять сьомого липня 1794 року, у паризькому конвенті появився знову Робесп'єр. Кожний із депутатів знав, що це означає: гряде нова хвиля терору, нові смертні присуди. Ніхто не був тоді певен ні дня, ні ночі. Робесп'єр майже збожеволів. Кожного підозривав у зраді революції і вимагав жертв; гільйотина працювала день і ніч, паризький кат вимагав щораз то нових помічників. А вже в останній тиждень Робесп'єр вибирав свої жертви з-поміж членів конвенту. Можна, отже, уявити собі, який жах огорнув делегатів, коли Робесп'єр з'явився на трибуні промовців:

Верн замовк, сперся вигідно на спинку крісла й наново запалив погаслу цигару.

— Розповідали мені, що в протоколах того засідання — розказував далі — описано все дуже докладно. Я сам, щоправда, їх не бачив і не читав. Отож Робесп'єр блідий, як завжди, з фанатично палкимі очима, почав говорити про те, що нова небезпека гряде для республіки, цієї величної форми суспільного життя, яку він створив, знищивши королівський рід, цей гнилий і струпішілий світ недолугих монархів. Але ще нині заховалися злочинці, що присяглися проти нього, творця республіки. Є ще нині — кричав Робесп'єр — вороги народу, що підколюють майбутнє щастя нації. І тут у конвенті я викрив ганебних зрадників! Вони є тут на залі, і я не завагаюся назвати їх на ім'я! Чому ви так дивитеся на мене, Камбен, Буассі, Барра?

Камбон зірвався:

— Громадянине Робесп'єр! Без викрутів! Називайте відкрито імена підозрілих! Я, громадяни, виконую свою повинність докладно, я чесна людина!

Шалений крик і галас піднісся в залі. Робесп'єр жадав від предсідника, щоб заспокоїв делегатів, але крики зросли ще більше, коли він заявив:

— Президенте! Вбивники, злодії, оці Барасси, Камбони, Каліюти не дають мені говорити!

Тепер не було сумнівів: названі делегати ще сьогодні стануть під гільйотиною.

Запанувала тиша. Робесп'єр почав говорити в напруженій маривом смерти атмосфері:

— Бачу, громадяни, що жах перед заслуженою карою спаралізував язики злочинцям! Гільйотина жде, блискучий ніж упаде на карки зрадників! Я ставлю особливе внесення для охорони республіки!

Страшна тиша запанувала на залі. І нагло встає з місця оцей делегат Люше і говорить несамовито твердим, спокійним голосом:

Президент збентежився:

— Хто поставив внесення? Ви, громадянине?

Заля вибухла криком: Голосувати! Голосувати! Хай живе свобода!

Президент піддає внесення Люше під голосування. Нема нікого, хто не підніс би руки.

Хай живе свобода!

Президент подзвонив дзвінком:

— Внесення прийнято! Жандарми!

Оповідання Жюля Верна зробило велике враження на Марію.

— Історія часто залежить від випадків, яких ніхто не може врахувати! Наступного дня — кінчив Верн — в'язничний віз під'їхав туди, де стояла гільйотина. Ще заки ув'язнили Робесп'єра, він хотів поповнити самогубство. Розторощив собі тільки руку олив'яною кулею. Сидів на возі із зав'язаною головою і не дивився навіть на маси народу, що

викрикували й ганьбили його. Годину пізніше Робесп'єра не стало.

— А Люше? — запитала Марія.

— Бачите, ніхто не знає, що він робив опісля і як довго жив. Скромна була ця людина, що одним відважнім словом врятувала Францію від терору.

Верн прощався. Попросив вибачення, що приніс таку неприємну вістку, що забрав Марії стільки часу, й обіцяв незабаром навідатися знову.

Марія стояла біля вазонів із квітами. Несвідомо торкала пучечками пальців тендітні пелюстки викоханих в оранжерії рослин, але думками була далеко від столиці Франції, була там, де тепер її друзі так самі безрадно глядять у темне майбутнє. Один почерк царського міністра розніс у безвісті довголітні труди світлих патріотів. Читала твори молодих незнайомих їй письменників та діячів. Віднедавна друкували в „Основі” Житецького, Стороженка, Щоголева, Чубинського, Глібова. Всі вони тепер замовкнуть, або стануть писати по-московськи. Чи не знайдеться український Люше?

Поглянула на квіти. Ні, таки Росія і Україна не можуть існувати в одних кордонах. Як у вазон із рожами не можна посадити скромну резеду, — зів'яне. Червоний мак загибає біля холодної лілеї, а тендітна незабудька біля гордого, самозакоханого нарциза!

А проте: може ці московські заборони не зламають духа вільної людини? Адже було б дивно,

якби один клопоть урядового паперу знищив усю працю найшляхетніших людей! Чи жадова свобода не сильніша від Валуєва, від тюрем, заслання і терору?

Дістала листа від Опанаса. Згадував про те, як розгубилися всі від валуєвського циркуляру, але вже незабаром ще більше вперто працювали й далі працюють. Не можна друкувати сьогодні, будемо друкувати пізніше, не за рік чи два, тоді за двадцять, чи п'ятдесят! Сам Опанас закінчував збірку своїх приказок і має передати їх Симонову для друку. Вийде під псевдонімом „Номис”. Вийшов теж книжкою другий том „Народніх оповідань”, друкованих давніше в „Основі” й „Хаті”.

Другого дня відвідав Марію Нечаєв, що тільки-що приїхав до Парижу.

— Будь ласка, — казав — в мене часу мало, а я до вас із важною справою.

І він почав говорити про потребу підготувати революцію.

— Саме тепер, коли терор зростає, — говорив палко — прийшов час, найдогідніший час, повідомити народи, що є ще люди, яких ніхто не зламав, що існують революційні сили і проповідують свободу.

— Коли від молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить... — навела Марія поезію Тараса.

Тоді Нечаєв передав їй листа від революціонера Бакуніна й статтю, де той писав:

Україна польська, галицька з Малоросією, країна п'ятнадцяти мільйонів, що говорять однією мовою, буде не Польщею і не Росією, а сама собою!

Далі розповів Нечаєв, що він має способи перепачкувати в Україну революційні писання і таким способом підсилити надії й віру в майбутнє.

Два повні тижні писала Марія революційні проклямації, звернення до українського народу. Спочатку огорнув її сумнів. З історії вона знала, як часто бувало, що революція не принесла визволення, а тільки інше лихо, бувало, й гірше. Але чи такі міркування мали бути причиною відмовити революціонерам? Чи мала вона право позбавити нарід віри й надій у цій темній, московській ночі?

Нечаєв виїздив сам до Лондону, забрав туди Маріїні проклямації, щоб видрукувати їх тисячами на тонкому, шовковому папері й розкинути по містах і селах Ураїни.

У цей час Марія довідалася, що Валуєвський указ можна оминати, бо він не відноситься до наукових журналів, а тільки до книжок і брошур, що їх може читати простий нарід. Так пояснювали цей закон, і це міг бути вихід із тяжкої ситуації. Рідне слово могло далі поширюватися, хоч уряд заперечував його існування, а сам Валуєв навіть сказав: не било, нет і бить не может!

У нових числах „Основи” тепер друкувалися

політичні й ідеологічні статті. Було цікаво читати Куліша, що доказував самобутність українського народу й так писав про польсько-українську дійсність:

Обидві сторони можуть сходитися для розмов. Але коли вони переходять у справжнє життя, кожна з них му- сить піти у свій політичний табір і судитися зброєю!

При чому тепер поляки, — думала Марія — коли питанням є саме українсько-російські стосунки? Чи Куліш тільки маскується, коли говорить про Польщу? Чи вона добре розуміє його натяк? Житецький відкидав московський погляд, нібито українська мова в літературі не існує, і навпаки, доказував її впливи на московську. Костомарів пи- сав про існування двох незалежних народів, україн- ського й російського, а з тим двох відмінних куль- тур. Він обстоював одну слов'янську державу, де всі народи мають рівні права, але він писав:

„Нехай же ні поляки, ні росіяни не вважають за свої ті землі, що їх заселює український нарід”...

Ці статті сильно підбадьорили Марію. Вони тільки скріпили її думки, що від кількох років кристалізувалися в її голові. Думки сміливі, думки чудні; з ними вона крилася, щоб не осмішити себе. Але їй самій здавалися вони цілком природ- німи й логічними. Чому Україна не може бути само- стійною? Як Франція, як Італія? Чому може за сво- боду боротися Гарібальді? Чому німецькі студенти

можуть проповідувати об'єднання нації? Чи в нас не може бути свого Кавура і свого Гарібальді? Тепер пригадала собі Марія, що й братчиків підозрівали й засудили за ідею відновлення гетьманщини, отже, за думку про самостійну державу.

А як же інакше розуміти Тарасове:

„Вставайте, кайдани порвіте!”

Перебуваючи тепер у вільному світі та читаючи багато, Марія бачила, що всякі союзи народів завжди кінчаються гегемонією одного над другим. Приклад швейцарського союзу мав інші причини і її не переконував. Чи не дуже то наївні були федеративні ідеї Костомарова?

Проте впевнити себе і вповні відповісти на ці питання Марія все таки не могла.

— Маріє! — від дверей гукнув Тургенєв — приїхали з України твої земляки. Я їх не бачив, але переповіли мені інші, що вони раді нас, росіян, зубами розірвати!

Він кинув капелюх на крісло.

— Це щось для вас! А то ви тішились би ними.

Марія засміялася. Із слів Тургенєва можна було доміркуватися, що наставлення Марії до росіян не було вже таємницею. Та й справді, Марія не то, що не долюблювала кацапів, але й не крилася зі своїми думками про майбутнє її батьківщини. Слова Тургенєва її радували. Це було визволення від мовчанки, бо все таки досі було їй ніяково щиро й відкрито говорити про свої переконання. Врешті дізналася, що думав про неї Тургенєв.

— Ще ваші українці візьмуть вам за зле, — говорив далі — що ви дружите з москалями. А все ж і в кацапів можуть бути порядні люди!

Тургенєв бачив, що Марія стала розсіяна, що майже не чує його слів. Знав уже, що Марія побіжить до знайомих, щоб знайти цих земляків. Він підсміхнувся:

— Піду собі. А ви йдіть шукати їх!

І Марія шукала. Відвідала знайомих чехів і поляків, розпитувала, видала чимало гроша на фіякри, що возили її з однієї закутини Парижу в іншу, всюди, де тільки сподівалася знайти гостей із України. Даремне — не знайшла нікого.

Перед дощем повернулася додому. Втратила всі надії; можливо, що вістка була неправдива і що взагалі ніхто не приїхав. Прибита невдачею стояла при вікні й дивилася на порожні вулиці, на дощ, що безнадійно лив із олив'яного неба й зливав малі шиби її вікна. Бачила, як попід стіни пробігав чоловік, закриваючи від дощу обличчя полою чорної, змоклої пелерини. Торговець хлібом, що мав крамницю проти її мешкання, вийшов на поріг, глянув на хмари й заховався, закриваючи за собою двері. А чоловік у пелерині, розглянувся й проскочив вулицю. Тепер його не бачила; мабуть, пробігав біля її дому.

За хвилину Марія почула уривчастий голос дзвінка. Хтось ледве потягнув за ручку. Марія підбігла до дверей. Гість скинув перемочений капелюх і усміхнувся до неї.

— Михайло! — скрикнула Марія. Лобач-Жученко стояв перед нею. Трохи ніяково мовчав і приязно глядів на неї.

— Я так шукала — говорила Марія — і сама власне не знаю, чому. Так і відчувала близькість такого друга.

Жученко розглядав Маріїну кімнату, а вона дивилася на його добрі очі, на елегантно виплекану бороду, на бліде, шляхетне лице.

— Я приготую чаю, а ви розповідайте, — щebetала — що нового в Україні, що роблять друзі з Петербургу, але перш усього, бачили Опанаса?

Жученко підсміхнувся:

— Ви засипали мене своїми питаннями так, що просто не знаю, на що відповісти. Що розказувати...

— Усе, усе, що знаєте. Ви, Михайле, не можете зрозуміти, що це значить зустріти на чужині людину, що так недавно ще була там, дома!

Жученко розповідав.

Про те, як підупало після смерти Шевченка культурне життя, про занепад петербурзької громади й про те, що закрили „Основу”. Єдино радісною подією була вистава першої української опери Гулака-Артемовського.

— Дехто каже: після смерти Шевченка слід сидіти тихо, слід переспати лихо, — говорив Жученко — а я кажу: ні! Саме тепер настав такий час, що слід за латинською приповідкою продати туніку, щоб купити шпагу!

Кожна вістка про терор і нещастя в Україні викликала в Марії почуття фізичного болю. Вона схилила голову.

— Перед неволею ми цілком безрадні.

— Не так то вже безрадні, — відповів гідно.

— Діються справи, про які не можна говорити.

Є революціонери, що готові посвятити життя! А щодо вас, Маріє, то я бачу так: велична справа волі стала вашою другою вдачею. Ще більш! Від питань волі ви зробили залежним своє життя.

— Це ви так бачите, Михайле. Але в уяві інших я — трохи сфіксована жінка.

Обоє засміялися з цих слів, але Михайло не заперечував. Допізна затяглася дружня розмова. Жученко від'їжджав кудись далі, але обіцяв прийти ще завтра.

І другого дня Марії не було між її паризькими друзями. Пересиджувала з Жученком. Довгі години минали незаметно в розмовах із цією доброю людиною.

А коли від'їхав, Марія записала:

„Між чужими наймиліша забава може видатись найнуднішою, найбільші радощі незрозумілими — це вже звісно, як звісно й те, що часом ніякі принадні ігрища та радощі не зрівняються з тихою бесідою добрих знайомих людей, і жодні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства вірного друга.”

Цю записку Марія вложила до теки з написом „Маруся”.

Тоді, коли Марія шукала за приїжджими з України, познайомилась із багатьма новими людьми, між ними з чеським поетом Фріче, борцем за визволення свого народу з-під панування Австрії. Дружина поета прохала Марію зайти до них при нагоді, не забувати про їх скромну хату.

Коли від'їхав Жученко, Марія рішила відвідати родину Фріче. Справді, вони мешкали скромно. У старому домі із старими, спорохнявілими сходами, що їх ніхто не направляв яку сотню років, у невеличкій, темній кімнаті. Тісно було їм жити в одному покої, з малою дитиною серед старого бідного устаткування.

Мадам Фріче просила вибачення перед Марією, мовляв, поети зайві люди й їхні заробітки нікчемні. А ще й на еміграції. На батьківщині, у Празі жилося їм незле. Коли австрійський суд засудив її чоловіка на смерть, їм ледве чудом вдалося переїхати до Парижу.

Говорила спокійно, наче б їх доля була чимось зовсім звичайним, у її голосі відчувалася достойність, і Марія завважила, з якою гордістю вона говорить про свого чоловіка.

Проте особисті справи сім'ї Фріче були тільки дрібним відхилом від засадничої розмови про містецьку творчість. Мадам Фріче не жалілася на важке життя та непевне майбутнє. Її думки були вповні зайняті працею чоловіка.

Поет прийшов пізніше. Лагідний із виду й тендітний, здавалося, ніяк не міг бути визначним революціонером.

— Ваша доля, українці, така сама, як наша — говорив. — Різниця в тому, що багато чехів вірять у майбутнє з'єднаної слов'янської держави. Самозрозуміле, під прапором Росії.

Марія хотіла перервати, але поет не завважив її нетерплячого руху.

— Я стою в опозиції до цієї думки. Знаю, в яких умовах живуть українці, знаю поезії Шевченка. Автім, я задумую написати більшу поему, може історичну, з життя вашого народу. Багато у вас героїчних постатей.

Пані Фріче, готуючи перекуску, вмішалася до розмови:

— А що якби ти написав баладу з лицарських часів Києва? Дуже романтична й дуже героїчна доба.

Поет заперечив.

— Мало знаю ці давні часи. І в Україні відживають сьогодні покищо козацькі часи. Княжі відійшли вже заглибоко в минуле, щоб зрозуміти той світ раннього середньовіччя. Років потрібно, щоб ужитися в ці замрячені часи, щоб достатньо їх пізнати.

— В такому разі поцікавтеся Мазепою — завважила Марія. — Це постать обвіяна боротьбою за Україну. Часи гетьмана вельми чудні й романтичні.

— Справді, — погодився Фріче — це мені підходить. Тільки може краще написати це у формі трагедії?

Марія вийшла від Фріче з трьома книжками чеських народніх пісень. Наступні дні вона посвятила праці над перекладами. Скільки разів згодом

відвідувала родину Фріче, читала поетові свої переклади на українську мову, вислухувала його пояснення й завваг. Місяць пізніше вислала й Опанасові, щоб помістив їх у новому журналі „Десна”, який почав появлятися в Чернігові. Фріче творив вже свого „Мазепу”.

У той час Марія писала багато. Праця плила легко й скоро. Відчувала в собі багато творчої сили й велику поетичну уяву. Жила в спокійній атмосфері, сама природа впливала на неї гармонійно. Дні пили в радісному почуванні щастя, вдоволення з самої себе. І цей свій радісний стан зв'язувала чомусь із відвідинами Жученка. Це його лагідність, його віра й оптимізм настроїли її так погідно й творчо. Так повстали її „Чари”, „Пройдисвіт” і „Чумаки”.

„Чари”: Давня то давнина, а наче вчора діялося. Молоді літа — сказано: Що замолоду чуєш, або бачиш, до кінця тобі воно привиджується. Стара бабуся, було, розказує нам, дівчаткам, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, як то колись було на світі, які дива творилися колись то.”

„Пройдисвіт”:

Коваль Гарбуз покохав Марту. Ви, добрі люди, вже гадаєте, що коли од жінки почули, то й неправда? Ні, і жінки, лучається, правду говорять.

.
Покохав, сам не схаменувся, як та коли.

.
Ковалева любов сушила та в'ялила, розумній голові спокую не давала, а ревнивому серцю одпочинку. Коваль був розумний, як рабін, ревнивий, як паша турецький, а до

того і соромливий, як недосвідчена, невчена дівчина; палкий порох, простий, як мала дитина, а здержливий, як раб.

Почувши, що любов прийшла по його душу грішную, коваль похитав головою та почав обмірковувати, боронитися головою і розумом, — та, либонь, не такі це кігті, щоб випустили, як захочеш!

Ясно, як на сміх, ковалева любов усе глибше вкоренялася та все більше міцнішала. Нічого проти неї не помагало. Гнів душив його, коли він стрічав Рясниченка. Він знав, що це несправедливо, — він усе знав, але нічому не міг пособити його безрадний розум, нічого не примогла покласти його воля... Усе на світі немов отруєне було для коваля.

Зразу він було поклав не бачити Марти — хіба що коли не можна буде розминутися, ну, тоді нема ради, підійти — і ховався зустрічаючи її, та ще гірше стало од того ховання, зовсім недобре стало якось на світі. Та от одного разу, намучений усякими муками, коваль постановив інакше: поклав він на часті бачення й на зустрічі.

Та хіба ж коваль перший вийшов у бій, як лев, а загинув, як муха? Не він перший та не він, треба сподіватися, й останній буде."

Марія всміхнулася. Бачила перед собою Панька Олельковича Куліша, коваля слів, Куліша розумного, ревнивого, що теж покладався на с'як і так...

Марія писала.

І враз оці дні тихої праці й душевного задоволення провалилися, наче б їх і не було. Примарями окружили Марію злорадні вістки, віджили сплітки, людська злоба й заздрість. Починалася лявіна знущання і глуму, а перший камінь кинув Куліш. Він не знати, чому й пощо, написав:

... писали удвох — Опанас і Марія. Їх обох треба вважати одним писателем. Взагалі сумніваюся, чи вона пише...

Ці слова, як довідалася Марія, стали причиною палких дискусій серед літературних кругів. Поети й прозаїки, літератори й критики кинулися на нову тему. Аналізували її твори, знаходили докази для авторства Опанаса, відкидали її участь в оповіданнях взагалі, або боронили її завзято й вперто. Розгорілась велика дискусія. Ніхто не звертався до неї із запитом; ніхто не посмів звертатися. Зате питалися Опанаса. Опанас рішуче заперечив. Тільки посилав їй історичні матеріали, якщо вона заними зверталася до нього. Та тільки виправив один із її рукописів, але цих виправок вона не прийняла.

— А звідки знає, як писати? — питався Тишинський, свердлючи його малими й гострими очками.

— Талант і годі! — відрубав Опанас і попрощався.

І все ж ніхто не міг, як треба, розв'язати тієї надзвичайної теми. Усі розмови кінець-кінців потрапляли в порожнє. А над усім височів авторитет Куліша — він злорадно підсміхався.

Розв'язувалися гострі й злі язики та почали глумитися, знущатися. Чернігів кипів. Пішли нікчемні базікання, погналась містом злобна балаканина.

Тилиста Єфрема Іванівна сперла руки на клубах, висунувши лікті до переду й шипіла:

— З примхи помандрувала у світ!

— Чоловіка кинула напризволяще.

— Така вона!

Баби, що ніколи її не читали, ба й на очі не бачили, гуділи, як осиний рій.

Коли вулицею проходив Опанас, задуманий, у витертому одягу, Євдокія Порфірівна шептала до своїх сусідок:

— Бачите? Гуляє, хто зна де, а чоловік її беззахисний, нидіє у самоті!

— Я пам'ятаю, як вінчалися. Тоді був вітер. Ой, я знала, він щось навіє на молодих! Моя тітка Агапія Артемівна, хай їй царство небесне, теж вінчалася під вітер, я знаю!

Дивились услід Опанасові.

— А вона ні зварити, ні господарити. Волочиться...

А вже всі сплітки знала Пелагія Акакіївна. Вона через попухлі ноги ніколи не виходила з хати, а все ж знала про все й усіх, і в місті й по хуторах, та по дальших повітах. Сидить ось так сама в хаті й тільки:

— Іван? Знаю, знаю, він із цією... а вона, а... а він...

Одружишся з такою, ціле життя крілики годуватимеш. Кажуть, що нічого нема поганішого для неї, коли хтось скаже, що її кури гірші від сусідських. До смерти ворог, до смерти цього не забуде.

А сусіди казали, що раз її чоловік хотів кудись вийти. Почав одягатися.

— Ти куди? — запитала з крісла.

Він навіть не відповів. Повісив одяг на кілок і сів.

— Ви не знаєте Пелагії Акакіївни? Але вона вас знає. Вона знає все й про всіх.

І пішла слава про Марію.

— Неморальне життя провадить!

— Розкиданою життя живе!

І так у Чернігові, в Києві, в Петербурзі. Тоді не витерпів Тургенев і написав.

— Дайте Опанасові посаду, тоді не буде її грабувати!

Цей лист викликав нову хвилю обурення й злоби. Родина Опанаса, далека й близька, вирішила зложити гроші на поворот Марії. Жадали, щоб Опанас по-доброму, чи силою стягнув Марію додому. Але Марія тепер не хотіла вертатися. Коли стрінула Тургенєва, відразу запитала його гострим тоном:

— Будь ласка, не входіть у мої родинні справи! Хто вам дав право писати, що я висилаю гроші Опанасові? І звідки ви це знаєте?

Тургенєв зникнув, але відповів спокійно:

— Все вам поясню, Маріє. Може зайдемо до цукерні?

— Не хочу! Кажіть, хто вам казав?

— Ви знаєте, Маріє, що я стараюсь вам про гонорарі і... складаю на вашеkonto в банку. Ви навіть не цікавитесь станом своїх фінансів.

— Добре. І що далі?

— Я завважив, що вашеkonto вичерпується. В банку мене знають. І мені сказали, що ви пересилаєте щораз певні суми до Чернігова... урядовець...

— Дурак цей ваш урядовець — гнівно перебила Марія.

— А коли я тепер був у Петербурзі, то просто не міг здержатися, таке на вас виговорюють... І написав...

Що ж було робити Марії? Направити цієї справи не могла, прийшлося мовчати, як завжди. Нову посылку грошей за російські переклади Марія протратила. Здавалося, кожний франк у гаманці не дає їй споккою, доки його не видасть. Купувала все, що їй подобалося, чого тільки забажала. Богданкові купила дорогий одяг, до свого капелюха замовила найдорожчі струсині пера.

Тургенев мовчав, хитав головою, а до Петербургу написав:

„Двісті рублів гонорару пролетіло, як дим по небу голубому. Марія знову в нормальному положенні, тобто без гроша.

Дуже гарна жінка, але їсть гроші. Я стараюся вкорочувати її пориви, але вона може витратити мільйон у день!”

З рецензій, що їх перечитувала в журналах, тепер сміялася. Ніщо не могло її вивести із стану досади й нервового подразнення. Читала:

„Перестаріла. Найсильніша риса в неї — побут. А нового побуту не знає. Психологічно малювати не вміє.”

— Пощо писати? — думала з гіркотою — хто

читає мої твори? Невеликий гурт, по кілька людей, тут і там. Інші читають по-російськи.

І ще в Буковині виступив проти неї Федькович:

„Кожній із її повістей бракує моральної підвалини... мусить пробиватися вічний моральний закон, що добре встоюється, а лихе сходить на ганьбу. А якщо добре уляже поконане, все таки повинна перемогти бодай ідея вищого ладу у світі, моральні сили”...

Заспокоївшись, Марія почала думати, чи не вернуться їй в Україну. Справді там, по стількох роках і після знесення панщини, можливо, і є цей новий побут, якого вона не знає. І справді, може ідея свободи не так виведена, як цього потребує нова суспільність в Україні.

Спочатку рішила вичекати ще на присилку її рукописів від Опанаса, які вислала йому, щоб виправив історичні події. Це були оповідання „Кармелюк” і „Бондарівна”. Опісля, коли їх дістала, виявилось, що мусить ще зустрітись із французькими видавцями та погодити з ними пляни на майбутнє. А тут і Богданко почав шкільний рік і не варто було його переривати. Не можна теж їхати без грошей, врешті й на місці, дома треба було мати якусь готівку. Відомо ж, Опанас ледве проживав із своєї платні.

Він писав:

„Радію, що ти здорова й весела. Моє положення не відіграє ніякої ролі. Грошей не маю, живу більш для інших, як для себе. Пиши мені багато. Рукопис висилаю; зробив, що міг.

Не роби собі нічого із спліток. Справжня мораль не-

доторканна. Коли приїдете? Я дрижу від самої думки про небезпеку такої далекої подорожі.

Якби я міг пригорнути тебе до серця, яку снагу мав би до праці! Тут сплітають видумки про тебе й про мене. Нераз насміюся, а нераз і заплачу. Хтось сказав, що ти ходиш купатися на ріку в місці, де багато людей. Жіноцтво дейкало, що ти дуже споганіла та прибрала на вазі. Дуже обурювалися на тебе, що в Петербурзі назвали тебе ентузіясткою. Це страшне й незрозуміле слово було темою розмов впродовж тижнів. На мене споглядали з милосердям; ось це чоловік тієї ентузіястки. Що ж, чи не знаєш їх? А ви, Ганно Андріївна, бачили, а ви чули? Не вірте, я сама бачила, я сама чула! І так драгують нятяками й насмішками.”

В кімнаті було темно, служниця ще зрання розпалила піч та приправила цілий оберемок пахучого дерева. Вікна залив дощ, осінній вітер кидав струями води і шарпав голим віттям дерев.

Треба було купити ще одну шафу на книжки й архів. Бібліотека зросла знову, Марія придбала багато нових книжок, а десятки журналів, де друкувалися її твори, займали теж не мало простору. Місце на шафу було, а щоб на полицю стачило, то треба б примістити її біля вікна, або побіч фортепіану.

Проте Марія не могла рішитися. Останньо довідалась, що залізницею можна возити тепер теж більші вантажі, а це піддало їй думку перевезти бібліотеку в Україну, до Опанаса. Коли приїде, все буде мати завчасу на місці.

Тільки... коли вона поїде? Знову було б добре, щоб Богдан покінчив шкільний рік, та ще

зв'язували її непокінчені договори в справі перекладів.

Ледве, чи з далекого, малого містечка могла б успішно піддержувати всі свої особисті зв'язки, такі необхідні для її літературної праці.

А втім, вона й не дуже то уявляла собі, як власне живе Опанас. Його листи завжди були далекі від щоденних питань його побуту й ніколи не торкалися біжучих справ, буденних справ. Так знову з її повороту нічого не виходило.

Опанас того часу жив справді в убогій, хоч чималій хаті. Платня ледве вистачала на скромний прожиток. До такого стану він звик, не бажав собі нічого кращого, не мав ніяких більших потреб. Вільний від служби час він вповні посвячував своїм етнографічним працям. Позатим час від часу влаштовував театральні вистави для місцевих людей. Бувало, Опанаса охоплювала хвиля життєрадісної метушкої діяльності. Звичайно діялося таке з ним, коли діставав листа від Марії. Тоді відвідував знайомих, снував пляни про театр і оперу, а згодом звертав розмову на свою сім'ю.

Тоді говорив весело й діловито:

— Мушу подбати, щоб хата була приємна й люба. Коли приїдуть, хочу, щоб почували себе добре!

У такий час ходив по крамницях, скуповував непотрібні речі, прикрашував кімнати, як умів, ціл-

ком не зважаючи на те, що в листі не було й натяку на поворот.

Але це бувало рідко. Звичайно ходив похнюплений і зневірений. А ще більш опановувала його безнадійна знемога й смуток, коли почував себе ослабленим, і давні шлункові болі повторялися якимсь невхопним ритмом. Тоді не мав охоти до праці, блукав вулицями без мети, а стрічним знайомим розповідав:

— Вони повернуться, я знаю зовсім певно, що повернуться. А чого б тоді я наймав таке велике помешкання?

Іншим разом, коли його депресія сягала найвищої напруги, й знайомі співчутливо питалися про здоров'я, він сумовито хитав головою:

— Не їдуть!

Байдуже сприймав хвилюючі вістки про підготову повстання в Польщі та про заворушення в Україні. Мовилося, що на чолі таємних українських товариств стоять священники, що вісті кому слід розвозять чумаки та що за кордон виїхали тайні емісари.

Якось несподівано зустрів Лобача-Жученка, що заскочив несподівано до цього провінційного міста ніби то випадком та вспів сказати йому про тихі надії патріотів. Але рівночасно пояснив, що не слід думати про те, що хтонебудь на заході подасть помічну руку. Європейські держави мають свої політичні клопоти, свої господарські труднощі й зо-

всім не цікавляться подіями в Росії.

— Хіба — говорив Лобач — можна б сподіватися одних романтичних слів і співчуття. І це тільки від декого.

Зачувши про такі вістки, Опанас повернувся додому, до своїх тек і до своїх мрій. Від багатьох літ він збирав оцінки на твори Марії, складав їх у дбайливому порядку, як це звичайно робить людина вниклива й дослідницька. А нові похвали Марії носив довго у портфелі при собі й показував кожному:

„Своїми творами освітила темну закутину людської душі покиненого, нещасного кріпака. В її оповіданнях відчуває кожний її серце, що б'ється, буриться, любить і тужить та в стремлінні до великого бореться з власною жіночою егоцентрикою.”

Опанас читав, старався зрозуміти свою дружину; вона розумна у своєму мовчанні, там, де говорити зайво, вона велика в резигнації, там, де потрібна жертва.

Він читав далі:

„Марія Вовчок — це шматок українського неба...”

На пораду лікаря, Марія виїхала з початком зими в гори. В Парижі погода була холодна й пронизливо вогка. Марія почувала себе розстроєною і ослабленою. Відчувала, що врешті самота буде для неї найкращим ліком. Вибрала невеличку, підальпейську місцевість, далеке від світу село, проте із залізничною станцією, — й раділа, що на один місяць покине метушливе життя столиці.

Подорож відбулася без труднощів, і нове приміщення зразу дуже їй подобалося. З вікна її кімнати видно було потужні скелі гір, мертві й суворі, вкриті де-не-де білою габою снігу. Сонце сліпило очі, сніг був сипкий, і цілий день лунали сміхи дітей та тендітні дзвіночки легких, зручних саней. Десь з-поміж скель, де росли темнозелені ялиці й сосни, селяни звозили в доли дерево до тартаків, — єдиний їх заробіток узимі. Вліті краjali плугами убогий кам'яний ґрунт на хліб.

Настав вечір. Марія гляділа крізь вікно на далекий вид. У долах навіяло вже темносині мряки. Вони закрили інше село, що останніми своїми хатами виглядало з-поза заломів гір, ще якийсь час темнів далекий ліс, врешті мряки насунули й до її домику.

Марія засвітила лампу. Укладаючи свої речі, серед яких немало місця займали її рукописи й папери, згадала Італію з її вічною весною, мрячну Англію і рідний край із прекрасною, білою зимою. За роки своєї мандрівки пізнала народи Європи, спокійно й безпристрасно могла тепер оцінити свій нарід — із цього прекрасного далека. Відчувала тугу за своїми.

Згадала роки, прожиті з Опанасом по провінційних містах України і в Києві, усміхнулася до гурту своїх петербурзьких друзів. Але зараз же прийшли їй на думку всі прикросці, що їх зазнала від Куліша.

Не відчувала до нього жадної ворожости за ці його обмови-вигадки, за його напастливі заходи довкола неї. Насправді Марії стало жаль цієї незвичайної людини. В іншому народі він став би гордістю генерації; у нас чувало про нього хіба тих кількадесят громадян, що читали його видання та ще його особисті друзі та знайомі. Хіба тільки колись, за п'ятдесят чи сто років зрозуміють вагу його інтелекту, пізнають ціле його значення для народу. Та, мабуть, сам Куліш був свідомий своєї ваги, коли писав чи говорив про себе:

„За сто років моя праця дасть великий стиль українській літературі. Я не народництво, а синтеза історії. Не фолкльор, а держава. Етнографія і політика — дві різні тези.”

Сильніше забилося серце, коли згадала й зневаги, що їх наносив їй Куліш. Усміхнулася:

— *Tout comprendre c'est tout pardonner!* Все зро-

зуміти — це все пробачити, — думала. — Коли людина осягне цей духовий стан вищого, не буде в серці ні злоби, ні ненависти. Пануватиме тільки гармонія і спокій. Не завадить трохи роздумати, навіть про несамовитого Панька Олельковича. Тепер із лагідним серцем переглянути всіх інших, малих і великих обмовників, усіх тих заздрісних і злобних, з малими серцями, що, не маючи ніякої цілі в житті, вганяються за дрібними сенсаціями й видуманими новинами.

Марія повеселішала. Перед її очима стали сплетухи, ці з малих українських містечок люди дрібних зацікавлень і невеличких, простих душ. Ось Марія Петрівна; її життєва мета — блискуча підлога! Хай Бог боронить, щоб хтонебудь зайшов у кімнату просто з вулиці! Вона дивилась убивчим зором то на гостя, то на його взуття. Розказували, що її чоловік, дочекавшись одного разу, що Марія Петрівна виїхала на два-три дні, з глибоким вдоволенням струснув попіл із цигари на підлогу. Але домашній терор не дозволив йому довго втішатися свободою. За хвилину він сам зібрав попіл і вичистив воском збезчещене місце!

З цими картинами почала працювати Маріїна уява. Лежачи на каналі при притемненому світлі лампи, Марія бачила перед собою постаті українських поміщиків, характеристичні типи забутої доби, коли ще не доступали ніякі нові зміни й ніякі думки не запліднювали їх умів. Поволі наро-

джувалася ціла композиція оповідання. Марія вклітала постаті в дію, різбила окремі сцени, відтворювала картини побуту поміщицьких кругів.

Так постало поволі оповідання, що йому Марія дала пізніше назву „Тюлева баба”.

Марія писала своє веселе оповідання. Постаті брала з життя, так, як їх колись знала, як бачила й тепер, як згадувала здалека! Тільки прізвища змінила, й околицю, і теж причину цілої цієї історії.

То ж назвала бабуню Ганною Хведорівною, а її небожа Олексієм Петровичем. Ганна Хведорівна на цілий повіт славилася тим, що була чудовою господинею, й ніхто не вмів так варити й пекти, як вона. А головне — великодні баби!

„Ні в кого не бувало таких обідів, ні в кого таких пирогів, на іменини, як у Ганни Хведорівни. Хто не пам'ятає, коли її дочці сповнилося вісімнадцять літ, справляли уродини та пекли пирога!... Як подали цей пиріг, так дехто навіть злякався. Один гість (любитель і знавець) устав та сказав, склавши на грудях руки: Що ж це ви таке з нами дієте, Ганно Хведорівно? Дивлюся, несуть на блюді... я думав, це генеральського сина несуть”...

А ось небіж забажав одружитися. І все було б у найкращому порядку, якби не те, що добрі люди донесли Ганні Хведорівні:

— Молода пані такі баби пече що з нею ніхто в світі не може в рівень стати!

Від того часу Ганна Хведорівна не знала спокою. Посумніла, схудла, журиться. І як молоді не питають, не піклуються, ніяк не можуть узнати причини тієї зміни.

Із смутку зродилася нехить, з того пішли до-

гадки та поголос, а згодом взаємна ворожнеча. Часом мирилися, але тільки на словах, в душах ще гірше ворогували. А з тим і повіт поділився на два табори. Коли приїжджали гості, розмови переходили зразу на відому тему. А гості часто привозили придумані сплітки, і ворожнеча поглиблювалася, зростала.

На Великдень дружина Олексія Петровича спекла бабу. Але до цього треба було ще перебороти дуже злобні інтриги Ганни Хведорівни, які Марія ще не придумала, тільки накреслила їх зміст. А проте баба стояла на столі.

„а коло столу ходять Глафіра Іванівна та Олексій Петрович, покровні знято з канап та крісел, нове яночервоне обличчя так і лисніє на сонці, на столі коло баби всякі печива, усяка печена птиця, ковбаса, шинка, сири, печений баранець із митровою гілкою в зубах та баранець із масла з голубою хоруговкою, крашанки, сметанкові креми, мігдалові торти... Між усім тим розставлені букети з квіток та зелєй у високих фарфорових вазах, вина, наливки та горілка у пляшках та графинах, фрукти в кошиках, варення та цукерки на кришталевих тарілочках... а Глафіра Іванівна та Олексій Петрович ходять коло столу.

— Ти розумієш, Олесю, — говорила Глафіра Іванівна, — але все таки ти цього не досвідчив сам. Я досвідчила! Як посадила в піч, я впала навколішки і думала, що не переживу! Впала та й встати не могу!...

— Подивися, яка вийшла! Ні, зайди от із куточка й поглянь!”

Прийшли свята, а з ними приїхали гості.

„Заходили, дивилися із кутка, потім ішли — любувалися здалеку, з другого покою, потому знову з кутка.”

„Дами входили в гостинну й баби спочатку не примічали, а примітивши, ні здивування, ні великої радості не виявляли. Інші говорили Глафірі Іванівні: „А у вас, Глафіро Іванівна, прегарна баба” таким голосом, ніби баба бу-

ла найнікчемніша. Інші говорили: — Щиро признаюся, я не хазяйка, не могу себе принести в жертву кухні; я от читаю всякі книжки...”

„Інші тільки прищурювалися, інші тільки усміхалися. Вони сиділи та говорили про канвові мережки, згадували минулу зиму; либонь, вони й думати забули про тюлеву бабу. Але Глафіра Іванівна була весела та щаслива, знала, яка буря на душі у всіх дам під видимою байдужністю.”

Приїхали теж дідичі й почали розповідати новини. Теж про Ганну Хведорівну.

„Дами теж усілися, склали ручки, повитягали шийки та нашорошили вушка.”

Марія закрила теку. Загасила лампу й лягла на канапу. Крізь вікна влилося місячне світло, була повня. Нагі скелі стояли матовими площами й кидали романтичні тіні кудись у глиб заломів. Нескінчено далеким здавалося темногранатове небо. Зорі блищали так сильно, що Марія жмурила очі.

— Скільки літ живе вона тут на чужині? Петербург, Берлін, Дрезден, Італія, кілька років у Парижі. Який сенс так відриватися від рідного ґрунту і врешті решт жити чужою людиною в світі?

Правда, Марія має друзів у Парижі, перебуває з ними в час праці й дозвілля, але вкінці вони таки відходять у свої інтимні круги, займаються своїми родинами, своїм мистецтвом. Вона залишається їх другом, а проте якось поза межами їхнього суттєвого життя, поза французьким національним мистецтвом.

Насправді вона — самотна.

Шукала сенсу в гармонії життя, жагуче шукала

вольности, людей із внутрішньою свободою. Вона знайшла їх серед німців, чехів і французів, а проте завважила, що ці невід'ємні вартості людини мають інші виміри; вони не такі, як це вона собі уявляла. Що з того, що вона в Парижі вільна? Але в рідній вітчизні не знають цього, — а все ж чи не щасливіші в рідному оточенні від неї, чужинки в чужій столиці? Там живуть і твердо боряться люди, світлі умом і великі серцем. Вона — не з ними. Є різниця. Вони стоять на фронтах змагань, їм загрожує постійна небезпека. Вона пише те саме, але вражіння в неї, як у того воїна, що втік із поля бою.

„Я нещаслива, коли мушу думати про щоденні марноти й робити щось дрібне й неважне. Через те, мабуть, не надаюся бути зразковою дружиною. Ціле життя шукала свободи. На своєму шляху я зробила багато помилок і мала величезні хвилини. Нині я знайшла свою вартість.

Не така вона, як собі вимріяла. Хіба тільки почати подорож недалеко, а проте важку: у внутрішній світ своєї власної істоти”.

Чим довше Марія роздумувала, тим більше світла знаходила в своїй душі. Думка покинути Париж і вертатися в Україну ставала для неї дедалі прикладнішою. Там у крузі давніх друзів, в атмосфері спільноти цілого народу, вона зможе знайти справжнє завершення своїх мрій.

Радісно прийняла запрошення від Віярдо на

черговий літературний і товариський вечір. Цього дня почувалася чудово, все складалося для неї якнайкраще, не мала ніяких, навіть найменших, неуспіхів.

У новій сукні, у свіжій зачісці, з легким ароматом жасмину, увійшла до сальону; впровадила її дружньо пані Віярдо і відрекомендувала незнайомим ще, новим гостям. Товариство сиділо при малих столиках, обслуга розносила вино й закуски.

Марії припало місце біля старшої людини, з широким, добрячим та трохи твердим лицем, відтіненим широкою сивуватою вже бородою.

— Сталь — назвався той, а пані Віярдо додала:

— Письменник і видавець в одній особі.

Розмова із Сталем попливла жваво й цікаво. Він, як розповідав, знав усіх цінніших письменників Франції і був авторизованим видавцем творів Жорж Санд, Бальзака, а останньо підписав умову з Жюлем Верном.

— Я чував і про вас, чував — говорив сердечно, потягаючи ароматичний дим цигари. — Говорив мені про вас і Верн Меріме, і Тургенев. Дуже радий, що пізнав вас тепер особисто.

Марії здавалося, що проти неї сидить її давній друг, бо розмова плила в такій приязній атмосфері, яку тільки можуть створити двоє людей, що відразу розуміють себе безпосередньо.

На вечорі читали уривки з Віктора Гюго, а

опісля почалася дискусія та товариська гутірка. Став розповідав про свої пляни, випитував про праці Марії та про її задуми на майбутнє.

— Оце мене радує, mon enfant! — сказав приязно, батьківським тоном — ви пишете казки, ви будете мені потрібні. Я збираюсь видавати журнал для юнацтва і дітей. Дуже радо вміщуватиму ваші оповідання. Зайдіть завтра до мого бюро!

Тим часом у сальоні розгорілася дискусія над творчістю Гюґо. Сперечалися найсильніше молоді богемісти, темперамент полонив їх, і не чути було об'єктивного, зрівноваженого голосу. Месьє Віярдо з усмішкою спостерігав запальну молодь і говорив до своєї дружини:

— З них щось буде, моя дорога! Це, бачиш, підрастає нова літературна генерація.

Марія підійшла до дверей, що вели на балкон.

— Не цікавить вас, мадам, тема, що її тепер обговорюють? — запитав її композитор Едвард Мердке.

— Бачите, коли сьогодні починається дискусія на якийнебудь предмет, то завжди вона кінчається одним: що таке декадентизм? Чула я вже всі можливі аргументи за і проти і ледве чи тут може заблиснути якась нова думка.

Обоє вийшли на балкон, що потапав у коронах дерев вуличної алеї. Париж був темний. Де-не-де просочувалося тендітне світло з вікон, закритих дерев'яними віконницями. З далеких артерій

столиці доносився пошум коліс безчисленних фіякрів та тупіт кінських копит. Марія вдихала з приємністю свіже, нічне повітря.

— Я тепер у розгарі праці, мадам, — палко говорив композитор, відкидаючи до заду довге, буйне волосся — ось сиджу тут, здається, слухаю дискусій, а насправді я чую тільки мелодії свого нового етюдю. Послухайте, мадам! Цікавий мотив!

І він, легко порушуючи рукою, мурмурандо проспівав головний мотив мелодії своєї композиції.

— Це з провансальського фолкльору — пояснив композитор — я взяв головну тему. Я просто обожую народні пісні.

Марія, слухаючи його, пригадала українські пісні, що їх знала безліч, і похвалилася ними композиторові.

— Маю прекрасну думку, мадам, — вигукнув захоплено композитор — ви проспіваете мені свої пісні, я покладу музику і... ми видамо їх спільно — додав ділово. Коли Марія, здивувавшись такій швидкій переміні настрою, мовчала, він додав:

— Тепер у світі цікавляться новою тематикою. Згода?

Пів року пізніше Марія вислала Опанасові гарно оправлений альбом українських пісень, перший, що вийшов із друку. На обгортці стояло:

Музика Едварда Мердке
Слова зібрала Марко Вовюк.

Марія писала до Опанаса:

„Хай лунає рідна пісня у світі!
Два повні тижні я співала ці пісні композиторові, від одинадцятої до четвертої щодня!”

Була захоплена своїм успіхом. Ледве порозсилала друзям авторські примірники, коли з пошти прийшла посилка з Петербургу. Це Яковлів прислав їй третій том „Народних оповідань”. Якось, отже, можна було обійти валуєвський указ, можна було дещо друкувати!

Петербург 1864 р. — читала на заголовній сторінці. Цей рік приніс їй два успіхи: пісні й оповідання.

Два тижні пізніше прислали їй два числа журналів. Розглянула зміст і знайшла те, чого шукала. Журнали принесли теж рецензії на її оповідання. Скоро перегорнула листки:

„Сьогодні панщина не існує, і оповідання Марка Вовчка втратили свою актуальність. Існують нові умовини життя і нові вимоги до письменника. Кріпацька тематика стала анахронізмом.”

В іншому журналі читала:

„Бідні факти, недостаток пластичної уяви, часте повторювання тих самих барв.”

Марія навіть не глянула, які це журнали помістили ці оцінки. Рецензію писав російський критик Скабічевський.

Поволі поклала друки на стіл. Зложила руки й з затисненими пальцями проходжувалася по кімнаті.

— Це правда і правда — товклася по голові

вперта думка; мала стільки почуття самокритики, що признала Скабічевському правильність його оцінки. Сама відчувала, що в останніх її оповіданнях нема нічого нового. Вона повторює тільки засвоєні картини й постаті без ніякого видного поступу. Серце сильніше забилося, з острахом сприйняла свою власну критику: не було в неї нічого досконалішого, не зробила ніякого поступу.

Пригадала собі, що, пишучи свої твори, часто скреслювала все ті самі звороти, банальні картини й слабші репродукції своєї уяви. Однак, не знаходила нічого, чим могла б заступити скреслені місця. Після безплідної надуми вставляла знову скреслене, якимось легковажно вповаючи на свою славу.

А ще з острахом зауважувала, що її українські твори уподібнюються до російських писань. — Що там було спільне? — думала і скоро знаходила відповідь. — Перші позначки важкої недуги зазначувалися на її творах: неохайність її московських романів.

Прокляття писати для хліба! З ненавистю глянула в кутик шафи, де були зібрані її російські писання. З цього незамітного кутика вони, наче підступна недуга, почали підточувати її справжнє мистецтво. Трагедія письменника, що його нарід не має держави! Залишається або творити і згинувати з голоду, або стати ремісником для хліба!

Марію огорнула розпука. Спалела б усю цю московську писанину, але чи це допоможе? Почала

в думках шукати виходу з положення, як охоронити себе перед упадком, як рятувати талант.

Шукала когось, хто дав би розумну пораду. Що ж, французи її не розуміють, чужа для них ця проблема. А Тургенєв? Зразу закинула цю думку. Змінився він дуже за тих кілька останніх років! Свої свободолюбні ідеї закинув, полюбив вигідне й спокійне життя, не цікавили його ніякі реформи, багато часу витрачував на полювання. Може йому вистачало, що в Росії знесли кріпацьку систему, й він не завважував іншої системи поневолення, імперіяльної. А може змінив душу та став сибаритом, звичайним патріотом царської Росії.

Позатим Марія старалася оминати Тургенєва; з їхньої приязні не залишилося нічого; вона розвіялася, як дим. Правда, вони листувалися між собою, але це була тільки звичка— в Маріїній душі приязнь зотліла.

А сталося це тоді, коли вона довідалась, що Тургенєв тепер недолюблює малоросів, зараховуючи їх до ворогів Росії. Він врешті дійшов у своїй нехиті до того, що відважився сказати про Шевченка:

„Шевченко читав мало, а знав іще менше”.

Це був наклеп, і сам Тургенєв знав добре, що говорить неправду. Та, мабуть, для чогось йому було потрібне висміювати все українське.

Другого дня знайшла ще інші оцінки.

„Темні барви для гнобителів і яскраві для гноблених різкістю протесту перейшли все, що досі появилася. Опо-

відання втратили політичне значення, мають свої хиби, але відзначаються гуманним, демократичним духом”.

Прочитала ще таке:

Марко Вовчок, думалося, — друга Бічер Стоу, з її „Хатиною дядька Томи”. Її твори цінилися високо, політично були на часі, і український побут був невідомий. Нині вони перестарілі.

У душі Марії зродився нагло бунт. А може не так? Вона не мала на думці виключно кріпацтво! Ніколи! Ніколи! Вона ціле життя була проти неволі, проти всякої неволі. Усіма своїми почуваннями вона обстоювала волю. Не тільки селянську.

Марія розгубилася. Почала думати: не тільки селянську. А яку ще? Про волю говорив і Опанас, і петербурзькі українці. А проте ніхто не окреслив її докладно. В першому фронті стояла боротьба проти панщини. Що сталося за ті роки? Що змінилось в Україні?

Пригадала собі Лобача-Жученка, що недавно їздив у тайній місії. В багатім листуванні до неї ніхто не наголошував ніякої нової ідеї, ніколи не знайшла там натяку на щось нове.

Перекинула листи з останніх місяців. Кинула їх у кут кімнати й безрадно закрила лице долонями.

Плакала.

Що залишилося від тих великих надій, що покладали на неї, на Марка Вовчка? Яке розчарування для тих, що вірили: Марія — це наслідниця Квітки-Основ'яненка і Тараса!

Перевіряла себе. А все ж і вона була тим вої-

ном-берцем, що віддавав всі сили для покращання долі народу. Проте нині, коли вже від кріпацтва залишалася сумна пам'ять, вона осягнула свою частинну мету.

А що далі? Має відійти в забуття, споглядати на пройдений літературний шлях, як на завершене діло? Здається, що не залишається їй ніщо інше, як потішати себе: Марко Вовчок буде колись визнана в літературі, як один із вогнених стовпів, один із перших кроків новітньої української історії.

Марія бачила, що доба громадянського й політичного життя вимагає нового письменника. Вона застаріла. Вона відстала від тієї невловимої атмосфери, що огортає нарід, коли він іде далі й далі, прямує до свободи.

Вона визнала, що мусить поширити свій жанр, мусить вивчити інший стиль і на місце народницької тематики дати нову. А яку, вона ще не знала. Міські теми не мали рації існування. Місто було чуже, міста українського ще не було. Про місто треба б писати по-московськи, писати, як про центр московської адміністрації. Робітництво теж не було темою в Україні, бо його там майже не було.

А все ж Марія відчувала, що мусить знайти свою духову сферу, віднайти нові фронти боротьби, і саме вони повинні стати темою її творчости. Вона ж на те молода й повна сил, може дати ще багато цінного своєму народові.

Не мала нікого, з ким могла б поговорити, порадитися, висловити те, чим хвилювалася її душа. Відсунула, знеохочена, журнали: незабаром прийде Богданко, треба приготувати йому вечерю, треба вимусити на лиці усміх, знайти сили вдавати веселу й вдоволену.

Завважила, що тією самою поштою прийшли теж львівські друки й періодики. Перегорнула сторінки й знову натрапила на своє ім'я.

„Марко Вовчок довела, що Україна, навіть у найгіршій неволі, негнуто змагає до свободи. Цікаво, що її герої — жінки, коли, напр., у Тургенева самі чоловіки. Поза тим Тургенев пасивний. У його „Записках охотника“ селянин не бажає волі, боїться її, йому й так добре. Марко Вовчок зате — чистий, сильний протест!”

Після зворушень цього дня, Марія довго не могла писати. Після бурі думок вона заспокоїлася, але зате відчувала якусь внутрішню порожнечу. Була знеохочена до життя. Одноманітно минали тижні й місяці. З'їжджалися вже до міста мистці, що перебували літні місяці в горах або над морем; почалися наново літературні вечори й дискусії, але Марія нікуди не ходила й ніде не брала участі. Наче б її не було в Парижі. Почувала себе, як по важкій недузї, після якої людина тільки звільна приходить до сил.

Одного вечора в її голові постала думка написати історичне оповідання. Думка почала навідувати її все частіше й частіше, згодом Марія аж здивувалася: у неї зарисувалася нова тема, постали

нові яскраві постаті, пов'язалися нові події. З цих фрагментів зродилася нагло ціла конструкція нового твору. Вона приготувала папір і почала записувати.

Кілька місяців пізніше, коли в золоту осінь безшумно спадало листя, Марія пішла до Лувру, оглянула картинну галерію, перейшла поволі Елізейські Поля і завернула на вулицю де Ліль. Нікуди, здавалося, не поспішала, йшла наче на довгий прохід, наче вітала нове, довго небачене місто. Затрималася перед невеликим старовинним домом із малими вікнами й зеленими віконницями, якого стіни були вкриті листям повою. Там проживав відомий гравер Панмакер.

Непевним рухом потягнула ручку від дзвінка. Останній раз бачила Панмакера ще в Дрездені, від того часу не мала змоги зустрінутись із ним у Парижі. Пізнав її зразу й провів у свою робітню.

— Гарно у вас — промовила Марія, розглядаючи ясну, велику кімнату. Обстановка, хоч не дуже багата, та, як на робітню, достатня. Біля вікон стояв великий стіл, при якому працював гравер; далі щось у роді прийомного кутика з квітами на круглому столику й м'якими кріслами. На стінах висіли гравюри Панмакера й інших славних майстрів.

— Це Сталь? — запитала Марія й наблизилася до тонко виритого портрету.

— Так, це його портрет із його власноручним підписом. Це тільки частина моєї збірки визначних

гравюр і моїх праць, — пояснював Панмакер, бачачи, що Марія цікавиться розвішаними творами. — Багато їх у теках — і він показав на дубові, темні шафи.

— Дозвольте, мадам, почастивати вас? — Панмакер хотів покликати служницю, але Марія спинила його.

— Другим разом, маестро, в мене до вас невеличке діло.

— Я слухаю вас, мадам, розповідайте! Де ви бували з того часу, як ми з вами бачилися у Дрездені? Давно вже в Парижі?

— Давненько. Я виїхала скоро після вас. Відбула подорож по Італії, а тоді переїхала до Парижу і живу тут. А ось моя справа.

Марія мала готове оповідання. Хотіла перекласти його на французьку мову. Це була не то казка, не то уявна подія, що виникла на тлі боротьби українського народу за волю. Доля маленької дівчинки Марусі, що допомгла борцям за волю і згинула за неї.

Деякі фрагменти тієї казки Марія переклала на французьку мову й зачитала її захопленому Панмакерові, а решту доповіла. Мистець, слухаючи уважно і з великим зацікавленням, зарисовував собі ескізи для ілюстрацій. Навіть личко героїні вийшло в нього таке, як уявляла собі авторка.

— А як назвали ви своє оповідання?

— „Маруся”. Може зацікавиться цією темою
Сталь. Як ви думаєте?

— Думаю, що так, — жваво відповів Панмакер, не відриваючись від своїх ескізів. — Сталь сам із Альзасу, отож питання боротьби за волю йому не чуже. А ви захоплююче оповідаєте, Маріє. Я бачу вашу Марусю, наче живу, перед собою. Бачу цю маленьку героїню й відчуваю болюче трагедію вашого народу.

Коли Марія прощалася, Панмакер повів її до шафи, вийняв з неї мідеритний портрет і розвинув перед гостею.

— Пізнаєте?

— Ах, це ж Квітка-Основ'яненко.

— Це для вас на спомин нашої дружби. Як бачите, я теж маю невеличке відношення до ваших земляків.

Задоволена успіхом своїх відвідин, Марія поспішала додому. Кивнула на фіякра. Всілася вигідно, подала свою адресу й розмріяно гляділа на широку алею, кудю дрібним ходом рушили коні. Ще сьогодні мала піти до Віярдо, бо там збирався щотижневий мистецький вечір.

Проспер Меріме привітав Марію перший:

— Переклав я вашу „Козачку”, мадам, — заговорив — чимало натрудився біля цього оповідання. Віддати атмосферу ваших оповідань і умов життя у вашій батьківщині дуже важко!

До них приступив Сталь.

— Бачу, щось цікаве оповідаєте, приятелю, коли mon enfant така радісна. Що ж це таке?

— Ви ж знаєте, месье Сталь. Це про „Козачку”. Отож — звернувся Меріме знову до Марії — я читав її нашим дамам на цісарському дворі. Трагічна доля української жінки зжахнула ціле товариство.

— Уявляю собі — промимрив Сталь, глядячи рукою бороду.

— Переклад я присвятив імператриці Євгенії.

— Я ніколи не чекала, що моє оповідання слухатиме цісарева великої Франції! А що казали про нього двірські дами?

— Дуже зацікавилися вами, мадам. Постараюсь представити вас цісаревій. Та особливо випитували про вас приявні там польські пані. Графиня Пжедецька намагалася втягнути мене в польські круги. Була навіть незадоволена, що я читав твір української письменниці. Та я відповів графині:

— Щодо мене, моя графине, то я — козак! Як це вам подобається? Позатим, хто знає, чи не було б корисне видати цей твір по-французьки? Та це вже справа пана Сталя...

— Подивимось, подивимось — відповів задумано видавець.

— Коли вже мова про видання мого оповідання, то я воліла б бачити інше у французькій мові.

— Яке саме, мадам? — запитав Сталь.

— „Марусю”! Я сама переклала його, й воно видається мені зрозумілішим для чужинців...

— Я мусів би прочитати — відповів Сталь. — Напевно прийдеться дещо змінити. Смак французів, моя дитино, зовсім відмінний від українського.

Від того дня Марія з запалом узялася до праці. Ще раз переглянула „Марусю”, доповнила, змінила дещо і так само позмінювала французький текст. Проте з нього не була задоволена. Сама бачила, що цілість не бринить добре по-французьки, та що вона сама не зуміє зробити його досконалим та гідним друку.

„Те, що я розповім вам, діялося давним-давно на Україні, у глухій глуші і ще й досі по світі не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, упевняла, ніби в глуші є чимало чесних, великих діл, а вона була літня сильно, прожила чимало на білому світі, чимало дечого побачила, чимало дечого зазнала; оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із цими порослими у глуші квітками, ні з цими, що в глуші укріті, ділами. Віки йдуть, минають, оповідала вона, а все однаково пишні, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величні діла осолоджують і м'якшать серце людини.

Давним-давно стояв на Україні хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан. Із жінкою та дітьми.

Жила сім'я Чабанів у часах кривавих воєн, сумних і страшних подій, що настали після смерти Богдана Хмельницького. Одного дня зібралися на хуторі гості. Почалися розмови, тихі, майже шепоти.

Жіноцтво журливо прислухувалося до чоловічої розмови, а коли ця розмова втихала і звої диму почали повивати вусаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли, і в їхньому шепоті все чулося про всякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про поляглих у січі людей.

Одна бабуня сиділа, ніби скеля, ціла нерухома; тільки вряди-годи, коли всі змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва пішли. Сама вирижала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молода дівчина.

До цих розмов прислухувалися діти, між ними манісінька дівчинка з білявою голівкою, з великими лискучими очима, з червоними губками.

Нараз хтось постукав у віконце. Це був чужий гість. Хоч усі були цікаві довідатися, що діється у світі, але ніхто не хотів турбувати подорожнього.

Здалеку почувалися постріли, сусіди розійшлися по хатах, крім двох чоловіків — Андрія Крука й Семена Ворошила.

— А як тепер дібратися до Чигирина? — спитав подорожній, спускаючи голос, як звичайно мимохіть робить це чоловік непевного часу, знімаючи розмову про щось для себе важне.

— Труднувато, — одповів господар — скрізь польські ватаги.

Приятелі господаря мовчки випустили з уст по величезному звоєві диму, при тім злегка підвелися їхні густі брови, і все це разом досить красномовно промовляло про те, що думки в них зовсім однакові з думками господаря”.

Тут же ясно, — думала Марія, — що справа йшла проти поляків. Що йде якась таємнича дія проти одного ворога, але не сказано за що, не сказано, з якої партії були люди, бо існувала тоді теж партія московська. Марія знала, що ясне поставлення справи конче потрібне, але воно не пройде російської цензури.

По надумі вона все таки дописала до введення у дію:

Народ український розбився на „сторонництва”: хто тяг за великоросів, хто за поляків, хто за приятельство з татарами. Як сливе постійно, на жаль, це буває, до спільного діла домшались особисті справи, почалися сварки, суперечки й нарешті сталося, як мовить прислів'я: запрягли просто, а поїхали криво.

Чоловіки почали радити, що і як, бо шляхи були відрізані.

— Слухайте, товариші, — сказав подорожній — мені треба перебратися у Чигирин до Петра Дорошенка. Справа тут іде не про одну голову, а про всю Україну...

Вмовкли, діти поспалися, було тихо, гість розглянувся по кімнаті і раптом зустрівся з утопленими в нього очима, немов двома величезними алмазами, що горіли співчуттям та увагою. Очі ці сяли з темного неосвітленого кутка хати й тільки добре приглянувшись, січовик розглядив там ставну постать дівчинки, що так і застигла, наче заслухалася.

Це була Маруся, донечка господаря. Батько, довідавшись від дівчинки, що вона все чула, сказав:

— Слухай, дочко, про те, що ти чула, не кажи жадній живій душі, так наче б ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату, — одказала Маруся.

Несподівано почувлися голоси й тупіт кінської ватаги. Господар дав розпорядження сусідам, що вони мають казати, а сам вивів гостя задніми дверми. Звідтіля можна було хашами пробратися у степ. Ватага вдерлася до хати, вояки шукали саме подорожнього січовика.

А Маруся вибігла хильцем за подорожнім, ухопила його за руку і сказала, що покаже йому шлях до Чигирина.

— В степу стоїть батьків віз із сіном. Я все знаю, де і що. Запряжемо воли... лягай у сіно. Я повезу до Книшевого хутора... там річка... за річкою вже чигиринські села.

Рука об руку почали перебратися обережно у степ. Ішли так цілу ніч і тихо розмовляли.

— А чи знаєш, Марусе, що тепер скрізь по всіх усядах військо стоїть, скрізь вороги вештаються?

— Знаю — одказала Маруся.

..... що смерть нас спіткає?

— О, перш за все треба тобі у Чигирин достатися — промовила Маруся.

— Я не боюся ворога, а тільки боюся недолі!

Запрягли воза, січовик зарився у сіно, а Маруся повожала волами... Натрапили на польську заставу, пережили страхіття, але таки дісталися до Книшевого хутора. Січовик кудись зник, господар порався біля господарства, але коли залишився сам із Марусею, на її очах стала на-

раз немов чарівна переміна, чи краще переображення: пан Книш переродився. Замість лукаво простодушного, добродушно заклопотаного господаревого обличчя, перед нею блискотіли гострі, пронизливі, немов гострий кінджал, очі, усі м'які зморшки зникли, усі риси якось інакше вияснилися — не жартівливе безжурне було тепер це обличчя — навіть ростом став вищий, у плечах ширший, рамена зробилися міцніші.

Пан Книш запровадив Марусю у підземелля, де вона стрінула січовика. Він був готовий до дороги. Тепер мав іти, як сліпий старець-бандурист, а його провідником мала бути Маруся.

Січовик перебрався в проношений, убогий селянський одяг, приправив собі сиву бороду, дістав від пана Книша бандуру й торбу та готувався в дорогу. А пан Книш питав про новини, про вісті.

— Та що, — одказав Книш — роптає люд... тогобічному давно не вірить і цьогобічному вже віри не йме... Время не пригоже... З одного боку москалі, з другого ляхи...

Мандрували так обое, а під вечір зайшли до табору московського війська. І бандурист почав грати.

Що то була за пісня, розібрати було тяжко; не то грізний гімн, не то болісний стогін. Все принишкло, слухаючи, усіх чарував бандурист.

Якийсь лиходій офіцер, гарний як мальовання, самозадоволений, бравий, з військовою манірою й військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, знати, з нудьги, не маючи роботи, аж почувши спів бандуриста, спинився, тоді перестав пускати дим колісцями, далі забув про люльку, втеряв військовий вираз на обличчі та у всій поставі. Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадалося йому. Слухаючи, офіцер ніби питав себе самого, про чимало дечого такого, про що раніш не було й гадки питатися. Можна було напевно сказати, що в цю хвилину він не гукнув би вже:

Плі!

Якийсь старий воїн, що нагадував своїм коміром та рубцями посіченого тіла тару, мідну статую грубої роботи,

із початку понуро, але нерухомо слухав співу, потому одійшов далі, потому зник за наметом, ліг у траві, укритися шинелею і по його загартованому обличчі потекли рясні, гарячі сльози...

Так зайшли у Чигирин до гетьмана. Це був Петро Дорошенко, що в той час рад-не-рад мусів був підлягати Москві. Гетьман увійшов до світлиці й спитав бандуриста:

— А якої пісні заспіваш нам, ласкавий бандуристе?

— Хіба своєї, пане гетьмане, бо не сиджу на чужому возі й не переспівую за хазяйську ласку!

— Звідкіля Бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запоріжжя — одказав січовик. — Запоріжці велили низенько уклонитися пану гетьману.

— Спасибіг, — промовив гетьман — милости просимо до моєї світлиці.

Маруся не чула розмови. Маленька, втомлена дорогою, здрімалася. А гетьман говорив:

— Чи правив би сліпий, як би стежку бачив! А час минає! Час минає. Згоди нема, підмоги нема!

.

А ми ж присягли, пане гетьмане, голову нашу нести, куди треба, за рідний край.

Від гетьмана обое помандрували до Дніпра. Там, згідно з умовленням, стрінули й пана Книша і гостей Марусиного батька. Плили тепер безпечно човном. Січовик же беріг на грудях листа гетьманського. Прибули так до Гадяча, а з тим і до тогочасного гетьмана. В місті стрічають дивних людей.

— А що то у вас за пани бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох: такі вельможні і горді, сама пиха! Очі так навскоси і зашморгом, носи догори, губа спідня на сяжін уперед...

— Це московські пани, гості пана гетьмана — пояснив молодий гетьманський козак.

Стрінули священника, отця Михаїла, і почали розмову.

Довідавшись, що бандурист пройшов із Марусею чи не цілу Україну, спитав:

— А які жита?

— Такі жита, що хоч зеленим жати, то можна — одказав бандурист...

Гетьман сидів проти царського боярина.

Він раптово глянув на царського боярина, немов жадаючи вичитати на його обличчі, чи не закралося яке підозріння йому в душу.

Та боярин побачив бандуриста з дівчиною провідницею.

Сдухали гри й співу гетьман із сім'єю та московський боярин. Він спитав:

— А чи знаєш ти, любий чоловіче, як співається вірша про розбійника придорожнього?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого — одказав бандурист, — про Поповича знаю, і про невольника знаю, і про вдову.

— Ти навчися про розбійника, хороша вірша! — перебив московський боярин.

Коли боярин, добре розпитавши бандуриста, виходив із кімнати, сказав ще до Марусі:

— На тобі шажка, купи собі медяника.

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого ти не береш? Ти жива, чи кам'яна? Га?

Дівчина сиділа увесь час тихо та непорушно, що її справді можна б узяти за кам'яну, якби не її ясні очі та не живий рум'янець, що яскраво спалахнув на засмалених щічках.

На порозі боярин оглянувся на пана гетьмана і ясно догледів на його обличчі той вираз, що буває у людини, яка нарешті увільнилася від петлі.

Пішли далі степами, селами. Біля однієї оселі січовик залишив Марусю в лісі, а сам пішов кудись. Довго його не було. Чути було якись постріли. І знову все втихло. По хвилині прийшов січовик. Був блідий і втомлений. Він промовив:

— Я виведу тебе на шлях... іди цією дорогою усе

просто. Просто гаєм, поки не дійдеш до міста. За тим містечком буде другий гай і стежка... Стрінеться тобі чоловік, скаже: помагай Біг, Марусю! Ти оддай йому цю хустку і одкажи: Боже поможи! Чуєш? Пам'ятатимеш, Марусю?

Січовик був ранений. Залишився у лісі разом із іншим козаком, що звідкись появився, а Марія пішла дорогою.

Коли доходила до умовленого гаю, побачила й почула, що ніби хтось женеться за нею.

Хотіла сховатися, але не встигла. Почувся стріл і її червона хустка зачервоніла на шляху.

Коли все втихло, із гаю, з того, що за містком, вийшов якийсь селянин із сокирою і в'язкою суччя за плечима.

.
Ні, вже не оживеш дитино!

.
Про те він зняв червону хустку і поніс її з собою. Давним-давно це діялося, але й досі ще невеличка могила поблизу тих країв зветься „Дівоча”.

Кажуть теж, що могилу цю висипав сам своїми руками якийсь запрожець.

.
Цими днями дістала листа від Опанаса:

„Вірю, що скоро прийдеш. Не хочю померти самотньо”.

Марія відписала:

„Прохаю тебе, май довір'я, ти знаєш, що я роблю, а я знаю, чим ти живеш. Мені важко, дуже важко. Коли я відчуваю прірву між нами обоїма, мені нічого не вдається. Поможи мені нести цей тягар мистецтва! Моя праця — це вислід туги за вітчизною. І за тобою, далеким моїм чоловіком. Без тебе я ніщо, тільки ти виповняєш зміст мого життя. Усі мої успіхи завдячую тобі. Будь добрий для мене!”

Після двох тижнів передала „Марусю” видавцеві. А згодом Сталь повідомив Марію білетом, що французький переклад виправлений та що твір готовий до друку.

Марія прибігла до Сталя.

— Можна друкувати? — спитала, вітаючи Сталя.

— Хоч би завтра! Сідайте, мадам!

Сиділи одно проти одного. Марія задумалась. В бюрі було тихо, тільки крізь скляні двері було видно урядовців, що поралися біля книг і бухгалтерії видавництва.

— Які ж ваші умови, моя дитино? — серйозно спитав Сталь.

Марія переглянула французький рукопис, що його підсунув їй видавець. Вона перегортала сторінки, вглиблювалася у фрагменти змісту, врешті промовила:

— Мої умови? Перше, бачу велику працю, яку ви вклали в переклад. Тому хай „Маруся” вийде за вашим і моїм прізвищем. Друге, я ще хотіла б прочитати... А інші справи залишаю вам...

Сталь усміхнувся:

— Хочу друкувати „Марусю” в „Магазен де едукасион е де рекреасіон”. А з гонорару напевне будете вдоволені!

— Я маю ще повість „Слизька путь”, саме викінчую.

— Давай, доню, давай усе, що маєш, видрукую по-французьки. Але якою мовою маєш написане?

— По-українськи.

— Гм! Ось у чому трудність. З російської мови маємо в Парижі багато перекладачів, але україн-

ської ніхто не знає. І вашу „Козачку” Меріме переклав із російської.

— Це Тургенєв.

— Знаю. Це він перекладає ваші українські твори. Але Тургенєв не може перекладати з українського на французьке.

Сталь задумався.

— Хіба пишть ваші романи по-російськи.

— Ще поговоримо про це, — відповіла Марія — а покищо дозвольте, що я заберу французький рукопис. Хочу його прочитати. — Марія завагалася. — Це тому, що „Маруся” єдине моє українське оповідання, що появиться французькою мовою. Хочу переглянути — додала прохаюче, з примхливим відтінком у голосі.

Вийшла з рукописом Сталья. Обіцяла собі перевірити будову оповідання, його стиль, передумати кожний зворот, кожне слово.

Затримала візника, щоб скоріше бути вдома, скоріше почати працю. І коли б хтось сказав Марії, що її „Маруся” появиться друком аж за п'ять років, вона б у це ніколи не повірила...

Вдома застала пошту з України.

Гулак Артемовський написав похвальні вірші цареві. Гребінка перекладає Пушкіна, щоб поширити московську культуру в Малоросії.

Куліш написав: Залишіть Байронів у спокою. Українська мова надається тільки для домашнього вжитку. Наші люди їди з Мазепою...

Марії охляли руки, лист виховзнувся на землю.

Наші людоїди... Мазепа, Шевченко, і хто ще?
... Марко Вовчок?

Безсило осунулася на крісло. Не знала й не розуміла, що діється в далекій вітчизні. Що сталося з Кулішем? З його безмежною любов'ю до України? Чи це данина реалітетам життя?

Гребінка, Куліш, Артемовський і багато інших покинули ідеї Тараса, пристосувалися до дійсності. І чи в такому світі не стала вона забутим романтиком, з усіма цими ідеями боротьби за волю? З фантомом незрозумілої свободи? Перестаріла!

Мабуть, мав рацію Белінський, коли писав двадцять років тому:

Малороси хоробрі, але не знають, що далі: розіб'ють ворога, дадуть зразки геройства і розійдуться... пити горілку.

І Герцен став не той, що давніше. Тепер писав, як справжній імперіяліст:

Дай Бог, щоб рускі взяли Париж! Пора кінчити цю гнилу Європу!

Це той самий Герцен, що колись писав:

Ми не знаємо нічого більше недоладного, як ті китобразні держави, що їм важко рухатися від росту.

Це той Герцен, що колись ставив питання, що робити, як Україна не хоче бути ні польською, ні російською. І сам відповів, що в такому разі слід визнати її вільною й незалежною державою.

Так, усе міняється...

А вона нині перестаріла, її твори справжній анахронізм.

Шепотіла безкровними устами:

— Неактуальні теми, відстала від життя!

Усі ці безжалісні слова критиків стояли перед її очима, як жахливий закид, душили її і ламали.

— Відстала! Анахронізм!

Поволі встала й підійшла до столу. Перед нею лежало львівське „Слово”, давнє число, яке чомусь вишукала в архіві і поклала на стіл. Не могла зібрати думок, не знала для чого було їй потрібне львівське „Слово”. Її зір упав на поезію знайомого їй Олександра Кониського. Марія читала:

Ніхто за правду не озветься, ніхто духово не живе,

Один із себе сам сміється, другий на сміх себе дає.

Один одному дорікає, один одного продає.

На батька руки син здіймає, а катові почот дає.

Нема любови, немає віри, нема надії ні в кого,

Усі духово скаменіли, усі цураються свого!

Ніхто за волею не плаче, душа ні в кого не болить,

Сліз матері ніхто не бачить, усі заснули, все мовчить...

Марія закрила поволі газету. Це було ч. 75 з 1862 р. Довго дивилася на рукопис „Марусі”, бай- дуже перегорнула листки паперу. Відкрила шафу з архівом і поклала туди свою останню працю.

У той час усі заговорили про модний напрям у літературі — натуралізм. Правда, його об'яви можна було завважити й раніш, але вони губилися серед різних стилів, напрямків і ідей, що вказували тільки на шукання в мистецтві нових, непроходжених шляхів.

На одному з вечорів у подружжя Віярдо відбулася гаряча дискусія на цю тему.

— Якби не Золя, натуралізм нині не мав би тієї сили — говорив Меріме, обертаючи в пальцях золотий ланцюжок від годинника.

— Не розумію цього напрямку, або, інакше, ніяк його не сприймаю — відповіла Марія. — В натуралізмі не бачу майбутнього. Аж дивно, що нинішня молодь захоплюється цим стилем.

— Реакція на романтизм, пані Маріє, — відповів Меріме. — Усе має бути подане практично, реально, так, як воно є, як діється у природі. Життя людини це, згідно з останніми досягами науки, хемічний процес, що його можна відтворити в скляній реторті.

— Знаю, читала про це в Дарвіна, Спенсера, Гакслея, по журналах. Кажуть, усе для людини! Але ж мистецтво не ужитковий предмет!

— Може їх правда, — вмішався Віярдо — зважте, що натуралізм найкраще підходить для поширення серед маси. А маса це клич нового технічного часу. Ростуть фабрики, а з тим до голосу приходять робітники. До обслуги машин не можна вживати анальфabetів. А раз маса читатиме, треба їй дати книжки, зрозумілі для неї.

— Живемо на планеті, що чомусь обертається, — засміявся Верн — і ми з нею обертаємося. А з тим чергуються стилі, уподобання, ідеї. І так, коли романтики вчили, що людина є паном світу, а принаймні своєї долі, то тепер ми всі хоч-не-хоч переконаємось, що існує якийсь фатум, може призначення, а може щось іще химерніше керує нашим життям на землі. І цей фаталізм треба вхопити за роги: Мистецтво має піти в маси, бо мистецтво — природа, мистецтво зв'язане з реальною людиною, мистецтво має бути для людини позитивним.

— Все, що є виразом потреби людського життя, не має нічого спільного з мистецтвом — пробувала боронити себе і свій романтичний світогляд Марія — не надається до використання, мистецтво не ужиткова річ. Кому потрібні, напр., різьби на вежі Нотр Дам, або картини по музеях. Я думаю, що натуралізм — це песимістична відповідь на питання життя.

— А все ж, а все ж ми не знаємо, куди йтиме людство у майбутніх десятиліттях. Зважте: соціалізм, якийсь комунізм...

— Все одно! — гарячилася Марія — повість не залізниця, сонет не парова машина, роман не печеня. Одне — предмети вжитку, друге — цінності духу.

Меріме засміявся і галаєтно поцілував Марію в руку.

— Я пожартував, мадам, обороняючи натуралістів. І я знову і знову стверджую: коли все збідніє, ви, жінки, залишитеся величні.

Оцей натуралізм — думала Марія, їдучи по-возом додому — це вияв глибокого реалізму в усіх ділянках життя. Чи не тому змінили свої погляди українські діячі? Не стало і там романтизму, отже, минулися бунтівнічі ідеї, усе пристосувалося до умов. Імперія, що хоче захопити світ, мусить відгородити себе від інших і в себе вдома, хоч би насильно, плекати оцей реалізм, чи натуралізм!

Цими днями Марії щастило. Майже щоденно поштар приносив цікаве листування і літературні новини. Брадували її переклади з „Народних оповідань” на сербську, хорватську й німецьку мови. Особливо була задоволена своїм оповіданням „Фатер Андрі”, що появилося у гарному журналі „Ді Лібелле”.

В наступних днях Марія роздумувала над змінами, що заходили неспостережно день по днів:

тільки оглянувшись на останні роки, можна було побачити великі перемини життя. Насамперед зникли старосвітські диліжанси. Хто нині хотів би ними подорожувати? Прийшло нове освітлення газом, щоденники й журнали почали сильніше опановувати життя людини. Зате літературні періодики відсунулися у світ інтелектуалістів. На очах у Марії тратили своє значення товариські сальони із вдумливими розмовами, із цвітистим стилем товариського життя, з виміною думок. Не стало тієї атмосфери, що наповнювала приємністю вияви граціозного еспрі і стилю, що доживав свої останні десятиліття.

Хочби подружжя Віярдо! Чимраз рідше сходилися гості, місце сальонів, як місце виміни новин і поглядів, заступили газети.

Переглянула два найбільші щоденники. Тільки в підвалі знайшла сліди грації вислову й рештки минулого елегантного стилю. Отож те, що є виявом людського духу, те слово, що стоїть на сторозі історії народу, що створює взаємне порозуміння, що опановує розбіжності в середині націй, — нині знайшлося тільки в підвалі. Усе інше зайняли реалії буденщини.

Марія почала уважно приглядатися до статей у підвалі, що дістали назву фейлетонів. Чим більше їх читала, тим більше їй подобалися. Мусіла признати, що це був єдиний спосіб перенести блискучі рококові розмови із сальонів на широке тло

численних читачів. Це було щось подібне до гово-
реного слова: легкий початок, що не зразу приво-
дить до основної теми, опісля дрібні відхилення,
тендітні парадокси, гра слів, трохи жарту і гу-
мору, всуміш із повагою та іронією. Щоб кожного
зацікавити, щоб писати для всіх. У фейлетоні все
можна, крім нецікавого й одноманітного.

Порівняла свої враження з друкованими у Льво-
ві „Листами з Парижу”. Бачила тепер велику різ-
ницю і нині написала б їх інакше.

Сторінки газет: багато місця присвячено науці.
А наука знову й знову має успіхи, тільки тому, що
досліджує те, що може охопити зміслами. Майже
нема нічого, чого не можна бачити, чути, доти-
кати. Наука ділить усе на категорії й роди, щоб
скоріше й докладніше прослідити матерію: людей
на раси, на чоловіків і жінок, на здорових і хворих.
Доля людини, її інтимне, особисте життя, літера-
турні питання вини й кари стали поза наукою, поза
стилем новочасного життя.

А все ж сонце світить на здорових і немічних,
на щасливих і нещасливих, однаково на всіх спадає
дощ і сніг.

Парадокс, звідки родиться трагедія.

Пробігла очима політичні статті. І тут реалізм,
матеріальна потуга, сила гроша й кількості людей.
Усе інше — воля народів, ідеали людства розтаяли
нині в романтичній минувшині, як гарний сон.

Знову трагізм у політиці. Розщеплення на реальні й нереальні цінності. Марія з'ясовує собі важке положення її народу, що стоїть між дійсністю сходу й заходу. Трагізм в'язня, що мріє тільки про волю, а йому вмовляють, що так добре, як є, що він має бути в'язнем, що все інше — мрія й уява.

Це невеличка трагедія її, однієї людини: праця для уявної величі народу, і праця реальна для чужого, ради хліба.

І, мабуть, до цього самого додумався Куліш, Гребінка, Гулак і інші; хто сьогодні має душу, що могла б ціле життя боротися з „вітряками”? Бути комічною постаттю, посміховищем для всіх, людиною ненормальною! Не легко бути Дон Кіхотом дев'ятнадцятого століття!

Марія пригадала собі, що десь у Аристотеля читала: люди не рівні. Одні народи родилися на рабів, інші на пануючих. І може здаватися, що український нарід належить до тієї рабської групи людей... А все ж Аристотель мав перед очима тисячеліття історії, коли записував свою думку. Відомо ж бо, що існують епохи руху, динаміки й шаленого поступу; вони діють на нарід, як важка криза на хворого. Тоді відроджуються молоді сили, і людина перетворюється з раба у вільну істоту.

Що є причиною зриву? Може насичення свідомости минулою історичною потужністю, і так може думав Тарас, коли відроджував любов до козаць-

ких перемог? Може слід вказати народові на його хиби й помилки? І цього пробував і Тарас, і Куліш. Але нарід не любить, коли вказувати йому на джерела його хвороби. Він поводитьсь так, як той недужий, що боїться лікаря.

Одної соняшної неділі Марія вийшла на вежу Нотр Дам, щоб приглянутися до кам'яних химер. Дивачні витвори уяви мистця дивились кам'яними очима на місто. Роззявили роти, висолопили язики й так завмерли у камені, наче потвори з прапочатків людських переказів і легенд.

Проходячи площею, стрінула Жюля. Задуманий крокував у своїй характеристичній пелерині і високому капелюсі та ледве в останній хвилині спостеріг Марію.

Зайшли до цукерні й сіли при вікні. Марія звирилася Вернові зі своїми думками. Верн замовив каву й солодке печиво та сказав:

— Добре, порозмовляймо трохи на актуальні темі.

Марія пильно слухала цього розумного письменника, що до своїх фантастичних оповідань не прикладав великої ваги і своїх глибоких думок не вкладав в уста героїв.

— Людина опановує матерію, — говорив він. — Напр., ми вповні використовуємо дерево, як матеріял. Воно ogrіває нам хати, ми зробили з нього стілець, ліжко. Тепер прийшла черга на метал.

Твердий, дзвінкий метал. Які великі можливості перед нами!

— З металами?

— Ясно. Зробити з заліза вісь і меч ще замало. А перед нами ще не використані сили пари, електрики, магнетизму, грому. Грім! Адже ж ще старі греки мріяли про це у своїх мітах. Іде нам про те тепер, пані Маріє, щоб людина не стояла безрадною перед матерією і силами, що їх все таки може поставити собі на службу. Таке завдання нашої доби!

— А що станеться, коли матерія опанує людину? Це парадокс, але можливий!

— На сторожі стоїть мистецтво. Слово, або, як хочете, творча думка, або серце.

— Людина — додав по хвилині — має великі можливості. Нині земля-планета змаліла до величини шкільного глобуса. А при цьому людина стане паном світу!

.... — Це ж чистий цезаризм! — обурилася Марія. — Коли візьмемо під увагу, що до голосу приходять маса, тоді у висліді гратиме ролю не якість, а кількість.

— Можливо.

— Спостерігайте, Жюль, далші висновки. Тоді до сили прийде держава, де населення найчисленніше. Напр., Росія. А тоді прийде ще гірша неволя. Ні, дорогий Жюль, для мене все таки існує ще глобус зоряного неба.

— Чому, думаєте, було б так зле, коли б на чолі стала Росія? Є народи, що йдуть вперед, зростають, а є й такі, що залишаються позаду. Перші творять історію, другі є матеріалом, об'єктом.

— Тому, що Москва зуміла, правда, здобути численні народи, а проте залишилася духово вбогою. Її зріст цілком не торкає душі. А може навіть навпаки, саме тому, що не вміє засвоїти собі духових набутоків і не має своїх, саме може тому є матеріальною потугою. Її система — гнобити всіх і вся. Росія має школи, має адміністрацію, має війсьсько. Але духових цінностей вона не може зрозуміти, ні поглиблювати, ні їх продовжувати на майбутнє. Це типова матеріальна система рабства й терору.

— Може ваша правда, Маріє. Хто знає, чи ми не завернули в епоху великих сатрапів і Джінгісханів... — Верн задумався. — Наша земля — мовив далі — один тільки нескінчено малий пункт у просторах вселенної. Там не важні ні континенти, ні імперії, ні тисячі рабів. Ні ви, Маріє, ні я. Там усе вічне.

— Бачите, Жюль, щось, що треба мати перед очима, щоб поставити людину на її справжнє місце.

— Так, але ми можемо це досягнути аж тоді, коли спізнаємо до найменших подробиць велич вселенної, що оточує нас. Те, що колись належало до чудес, нині стало цілком звичайним явищем. Я не інженер, як знаєте, я фантаст. Але дам вам такий

приклад... Нині цукор — відомі всім білі кришталі докладно означеного хемічного складу. Просто дванадцять атомів вуглецю, двадцять два водню і одинадцять кисню. А в давнині цукор був символом краси й дружби. Любий гість, коли заходив до хати, діставав цукор, молодих новоженців приймали цукром. Свята індійська книга каже до них:

„Вас коронуємо цукровою трошею, сплетеною короною, щоб ви розсівали любов і самі були люб'язні. Пий, дівчино, сок із цукру, щоб розгоріла любов і щоб ти була, як цукор і мед.”

— Прекрасно! — захопилася Марія.

— І поетично — додав Верн. — Коли минемо епоху спізнання матерії, знову перейдемо до сфери духу. Візьміть, Маріє, цукру до кави, — зажартував, подаючи їй срібну чашу з цукром, — а до того стану маємо ще багато часу. Покищо живемо в тисяча вісімсот шістдесят сьомому році!

Другого дня Марія писала довшого листа до Опанаса. Розпитувала його про події в Україні, про причини фатального звороту у світогляді духової еліти та звірювалася перед ним у всіх своїх сумнівах та спостереженнях.

Коли кінчила листа, почула дзвінок. Це був поштар із листом до Марії. Письмо було незнайоме, глянула на зворот. Писав до неї Олександр Кониський. Відкрила листа й читала:

„Опанас помер у чернігівській лікарні. Усі папери й архів знищив. Залишилося тільки те, що видрукував у збірнику приказок Номиса та одна казка”.

VI. ПОВОРОТ

28.

В кімнаті лягали легкі тіні вечора, що ставали чимраз то густіші, десь у стіні цвірчив цвіркун.

Вражали її ці чудні для неї голоси села, що нагадували давно призабуте дитинство. Цього дня чула, як стукав у дерево невидний дятлик. Рахувала й не злічила. — Довго буде жити, — сказала вголос, але довкола нікого не було. Ліс, дятель і пташина у верхів'ях дерев.

Коли б хтонебудь спитав Марію, чи вона щаслива, без надуми відповіла б, що так. Живе у своїй вітчизні. Коли помер Опанас, вона усвідомила собі, що не стало останнього живого променя, який лучив її з Україною. Переконувала себе, що житиме в українському селі не менше цікаво, як у Парижі, що саме село дасть їй нові імпульси до літературної праці, що спокійно зможе жити тут, не втрачати зв'язків ні з Парижем, ні з Петербургом. Нині є скоро пошта, є телеграми, це не те, що давніше — роздумувала і в цих мислях знаходила багато логічного.

Приготовляючи нафтову лампу, усміхнулася до чудесної дійсності: вона живе біля Канева, в українському селі, недалеко могили її Тараса. Сім років чужини відплили в безвість, тепер вона далеко від гамору великих міст, але зате так близько до духових центрів вітчизни. Творився новий, слабкий центр у Києві, все ще промінював Петербург із Кулішем, Костомаровим та іншими. Але покищо її ніщо не цікавило. Хотіла на початок вrostи в рідний ґрунт, вжитися наново в природу і в цю закутину київського повіту.

Коли приїхала до Києва, привітав її хорал дзвонів святої Софії. Старовина дрімала на Софійській дільниці, прадавні сни тягли вулицями, у своїх сутінках мріяв Київ про те, що минуло, і про те, що гряде. Марія стояла непорушно в дивній екстазі. Ось тисячелітнє місто, де історія велично й криваво різьбила свої сліди. Тут саме древні легендарні герої ставили перші рубані сволоки, тут постали перші фундаменти під історію й долю народу. Цією площею басували у золотокованій збруї княжі комоні, майстри викладали золотою бляхою церковні дахи, важко досідали коней залізом вкриті лицарі.

Покірно вступала Марія в пороги храму. Зо стін суворо гляділи вицвілі образи херувимів, кинені на стіни старовинними майстрами пензля, що їх імена загубили безжурні нащадки. Марія скла-

дала мольби і в цій атмосфері вічного почувала себе дрібною порошинкою, непомітною і самотною.

Із собору перейшла на Володимирську Гору. Могутньо височів святий Володимир із хрестом. Довкола квіти, морелеві сади й сонцерадісні соняшники, а навколо світ пташин і гамір веселого ляскоту.

Київ — два світи. Один, світ духу й невидимих володінь, може вливався він у нових людей, що в малих кімнатках творили новий світанок історії. Недарма ж бо розбуджувались до життя забуті постаті історії, недарма ж молоді вчені витрачали десятиліття, досліджуючи те, що здавалося пропавшим навіки і що загинуло в пам'яті розгублених нащадків.

З Києва вернулася у свій вибраний світ. Ось село, завітчане й тихе; дорогою тягнуть звільна круторогі, садки вкриті білим цвітом вишень, у ставку гегають гуси. І так здавалося, з чим тут іти назустріч добі, що починає нещадно усувати традицію і спокій природи.

Ні, таки тут для неї буде щасливе життя. У Києві, куди їздила віддати Богдася до інституту, бачила теж і цей другий світ: гамірні торговища, доми без стилю, байдужу юрбу, а над нею пристави, царські чиновники й двоголовий... Була вдячна Лобачеві, що піднайшов їй цю хатину і це село, так чуло відчуваючи те, що вона собі вимріяла на чужині.

Світло лампи лягло на вицвілий від віків пам'ятник у плюшовій обгортці. У ньому зберігала Марія підписи своїх друзів і знайомих. Були тут поезії й сентенції, вияви хвилимих почувань і засушені квіти, усе те, що нині стало вже забутими символами чогось далекого і мертвого. Перегорнула листки пам'ятника. Петербург, Дрезден, Італія, Франція, ось імена Лазаревського, Куліша, Тургенева, Віярдо, Жорж Санд, знову Тургенев. Цей пам'ятник наче її життя — і не її.

Коли тепер думала про свого колишнього друга Тургенева, бачила його виразніше, як тоді, коли був їй таким близьким. Тепер відстав і ледве час від часу чула про нього. Згадала його слова, що їх виповів тоді, як потайки приїхали до Парижу її земляки. Ці слова ще залишилися в її пам'яті:

„То б то ви раділи, приїхали ті, що ненавидять Росію”...

Нині була певна, що він знає про них, але навмисне не хотів виявити їх адреси. Нині спокійно могла роздумувати, чому Тургенев так заопікувався нею, коли до всіх „малоросів” відносився з призи́рством, або й байдуже. Марія бачила колись „Рускій Вестнік” з оповіданням „Рудін”, де він злобно висмівав українців:

„грає, грає, воропає...”

Коли приходив їй на думку Тургенев, десь на дні душі поставало в неї почуття, неприємне і

прикре. Ніколи не могла позбутися думки, що Тургенев цікавився нею цілком із особистих інтересів, коректою її російських писань і перекладами „Народних оповідань”.

Не хотіла думати про це, його ім'я розчарувало її трохи наївне розуміння приязні й широти. Закрила сторінку з останнім підписом Тургенева, наче б закрила один фрагмент свого життя.

І ще один Герцен, що тепер закликав покінчити з Європою. Кого закликав? Ясно — московську імперію!

Жила самотньо, упорядковувала папери, записки й рукописи, і, на диво своїй живій вдачі, не тужила за людьми. Далеким гомоном відбилася тільки палка дискусія між націоналом Грінченком і соціялістами, особливо з Драгомановим. Не цікавилася в цих місяцях нічим, бажала тільки дійти до належної гармонії своєї істоти з прекрасним оточенням.

Відвідував її тільки декілька разів у місяць Лобач-Жученко. Після одних таких відвідин Марія записала свої жартівливі міркування:

„Коли жінка живе щасливо, має власну хату і вдоволення з праці, то такого стану не люблять чоловіки. Вони зразу бажать прилучитися до домашнього щастя інших”.

Це він привітав її, коли приїхала на залізничу станцію, недалеко від її місця поселення. Був обсмалений сонцем, гарний і ставний, з чорною, ви-

плеканою бородою. Радісно гляділи на неї його живі, темні очі. Стояв так у солом'яному брилі, а сонце кидало крізь плетену соломку широких берегів легкі відсвіти на його обличчя. Якось незручно тримав у руці китицю польових квітів. І саме те, що це не були міські, плекані квіти, вразило радісно Марію. Лобач глядів на неї й мовчав, але в його погляді було сказане те, чого ніхто ніколи не висловив би найкращими словами.

Час минав, і Марія взялася до праці. На скору руку викінчила російську повість „Тепле гніздечко” та негайно вислала поштою у Петербург. Мала тепер запевнений гонорар; її грошові засоби почали небезпечно вичерпуватися. Тепер рішила почати працю над „Марусею”. Але заки взялася до неї, поїхала до Чернігова. Від залізниці подалася просто на кладовище і там залишилася до вечора. Прикрасила могилку квітами, замовила пам'ятний хрест та вночі вернулася додому. Довгий час не могла заспокоїтися, удень не виходила, щоб не зустрічати людей, по ночах плакала. Примари минулого огортали її смутком і неохотою до життя. В цих днях приходило їй на думку, що краще було б їй лежати тепер, як її Опанас, на чернігівському кладовищі.

Життя сильніше від тіней минулого. А проте слід її переживань залишився в оповіданні „Маруся”, у його трагічному закінченні.

Врешті український рукопис вислала Яковлеву до Петербургу.

Лобач-Жученкові казала:

— Багато праці було над „Марусею”. За той час я змогла б написати три російські романи. Не знаю, чи ви мене зрозумієте, але хочу писати по-українськи бездоганно, й завжди переживаю те, що пишу! А може не так, може б удалося ще краще сказати!

— Розумію — відповів Лобач — це страх перед досконалим.

Цим разом він був розсіяний і подразнений. Марія з-під вій слідувала за його обличчям: що сталося з Михайлом? Здавалося їй, що він ховає якусь таємницю перед нею.

— Ви, мабуть, хочете мені щось сказати? — заговорила — і, здається, це вам незручно.

— Не хочу надокучувати — непевно промовив Лобач.

— Кажіть скоро, — засміялася Марія — бо мушу йти готувати підвечірок.

— Тоді вже готуйте! — зідхнув Лобач.

Опісля таки не витримав.

— Куліш сьогодні проти вас, Маріє. Довідався, що ви повернулись і зразу написав нападливу статтю.

— Мене це вже не болить. Щось надрукував?

— Так. Але він кожному щось причіпив.

Найновіша оцінка письменників була найгостріша з усіх, що їх Куліш досі писав.

У Шевченка мало такого, що кругом гарне. Свого часу покажу медалю на обидва боки,

... у інших ні душі, ні розуму. Кониський — копійка без своєї іскри. Стороженко без науки, сивий дід, старий гриб. Чужбинський — мізеренький стихотворець. Максимович — професор нікчемний, історик-брехун. С. і Г. Карпенки — такі ж нікчемні, як усяка інша дрібнота. Ярмаркові літератори, що хапали панів за поли й продавали їм свої книжки. Костомаров, його твори без смаку і поезії теж. Метлинський, його вірші — горох у шкуряному решеті.

— Нема що казати, — пожвавлено перебила Марія — у Пантелеймона не забракне сили ляяти інших. А про мене?

— Читати?

— Читайте. Як досі, товариство чесне!

Лобач відкашельнув, промовчав хвилинку, врешті прочитав:

Марко Вовчок почала писати дуже гарно, а щодалі, то все слабше. Перші твори я виправляв. Потім — годі писати по-українськи і по-російськи.

— Що ж, — промовила Марія — Куліш виправив мої перші оповідання, то правда. І справді, годі писати по-українськи і по-московськи. Теж правда.

Лобач скипів:

— А він сам? Теж пише обома мовами, а тепер то вже тільки кацапською!

— Не хвилюйтеся, Михайле! — спокійно мовила Марія — і що пише далі?

Лобач змовчав і читав:

Марко Вовчок почала жити розкиданою жизнью. України вже не студіювала, науки порядної в Європі не набралася, через те вичерпалася до самої гущі, до баговиння.

— Це дуже сильно! — сказала тихо Марія і її голос задрижав.

А тепер мусить заробляти на хліб перекладами в російських журналах із чужих мов, а свого нічого не втне.

— Знаєте, Маріє, — перервав читання Лобач — якби я його мав тепер під руками! Це його писання — найгірша злоба і лють.

Марія змовчала.

— А як ви могли вивчати Україну в Парижі? Він вивчає історію в Петербурзі, але за кордоном, коли їздить на гулянки, тоді й йому годі вивчати!

— Він просто не знає, що я написала за цей час.

— Або не хоче знати. Ви друкуєте останньо і в Яковлева, і у Львові, а не в нього. Ви просто вирвалися з-під його сумнівної опіки. І це саме його виводить із рівноваги. Він ваш ворог!

Марія підняла зір на дубову шафу, де за склом стояли усі її видання, а внизу цілі шереги паперових тек із студіями, записками й рукописами.

Оце ж пані Маркович добуялася до того, що стала притчею во язицях і покиванням глави в людей. Я їй же пророкував, я всяко остерігав, чого я не робив! Звели її з ума хвалінням, розбалували у столиці провінціялку і тим зробили з неї європейську потаскуху!

Ось і все! — закінчив Лобач — Куліш сам собі

видав свідоцтво, як людина, як товариш по перу. Ці особисті напади на все вповні викінчили його.

Марія зложила руки й нерухомо гляділа поперед себе. Лобач замовк. Стало тихо так, що кімнату вільно заповнили голоси природи й села. Вітер шелестів у коронах яблунь, скрипів ліниво далекий віз, хтось протяжно кликав жінку: Оле-е-но, а ходи но сюди, Оле-е-е-но!

Аж Лобач перервав тихо:

— А ви, Маріє, киньте роздумувати над собою! Кулішевим писанням не журіться! Це він повторює тільки те, що цокотіли немирівські й чернігівські перекупки та ваші сусіди!

— Ах, ці любі, дорогі сусіди! — засміялася Марія. — Вони, здається, ніколи не мають діла. Завжди хтось стоїть у дверях, або виглядає з вікна. І так знають, коли я вийшла і як була одягнена, і коли вернулася. Заглядають у вікно, що я роблю: займаюся домашнім господарством, чи ні; усі знають, краще, як я сама, а вістка росте, пучнявіє, прибирає потворні форми, дедалі поширюється по місті. Так людина стає славною. Любі, кохані сусіди!

Лобач сміявся.

— Залишіть ці дрібні справи. Ось краще, Маріє, подумали б ви над собою, зробили б рішучий крок уперед!

Марія здивувалася:

— Який крок?

— А ось я жду на вас, чи не буде вже з десять років? Аж самому мені дивно! — і в його голосі справді можна було відчутися здивування, але теж і нотку якоїсь внутрішньої печалі.

— А! Оце й є крок, про який ви говорили?

— Це саме!

— Я ще не подумала! — весело мовила Марія. — Це годі так зразу, так несподівано. Треба подумати!

Марія вмовкла. Вона любила його товариство, саме тому, що Лобач у всіх, навіть найсердечніших, найбільш душевних питаннях умів зберегти погоду духу та якусь молодечу жвавість. Просто, трагедії для нього не існували.

— Ви хоч поспішіться з цим думанням... зважте десять років!

І він для більшого ефекту випрямив пальці обох своїх рук.

— Маю обов'язки — наче до себе Марія — Богданко в Києві в гімназії, я працюю, пишу...

— Я це все знаю. Вашого Богданка я сам порадив післати туди, та ще й сам примістив його в інституті. А що ви пишете — теж мені ніяка новина. Знаю й те, що за українські писання не дістаєте й зламаної копійки, а гроші назагал вам уже вичерпуються. Це все знаю, але ж це не є ніяке оправдання для вас!

Він підвівся.

— Дякую за гостину, Маріє, я пригадав собі, що мушу вже їхати. Думайте скоро, я незабаром знову вас відвідаю!

Марія знала, що ціле життя бореться зі своєю долею. Слова Лобача не заскочили її, вона могла давно сподіватися такого наслідку її щирої дружби. Пригадала собі, що не раз у своїх мріях бачила його біля себе, розмовляла з ним, звірювалася в своїх душевних переживаннях.

Але сьогодні, коли його слова наблизили її до дійсності, вона схвилювалася. Хотіла цілим серцем, щоб хтось справді полюбив її, але від любови тікала. Воліла свої тихі мрії, а врешті й сама не знала, чому вона заглиблювалася у самотність, коли до неї наближалася любов, чому, замість оправдуватися, воліла мовчати.

Із своїх почувань і переживань нікому не звірювалася, не відкривала нікому таємниці свого серця. Думала, що ніхто з чужих не зглибить її душі й судитиме своїм розумом і своїм серцем. У висліді вона зустріне байдужність, або сторонність. Вона мовчала, а це дехто відчував, як образу для себе.

Два роки минуло, відколи Марія покинула Париж. Тепер, коли проходила вулицями столиці Франції, завважувала, як багато змінилося за цей відносно короткий час. Інші одяги, інша мода. Пелерини зникли з вулиць міста, тільки старші віком доношували цю особливість Франції. Ще зуави одягалися у ті самі барвисті вояцькі однострої.

У книгарнях появилось дуже багато нових і цікавих книжок, про які Марія нічого не знала. Купила декілька нових творів і казала післати їх до свого готелю.

Марія радо порівнювала все, що бачила й що її вражало, із своєю вітчизною. Там, хоч би в її оточенні, у канівському повіті, і за десять років ніяких змін не буде. І в Києві те саме. Нація у безрухомому триванні, дрімлива, як верби над річками, як і ті річки, повільні, ліниві і болотисті. Це не Дніпрові дикі пороги, що викохали генерації буйних козаків, не дикі, суворі степи, що приваблювали колишніх ухадників сторожким, небезпечним життям.

По полудні прийшов до Марії Жюль Верн; дістав листа від неї й зразу прибув до готелю.

В каварні Жюль замовив портвайн.

— Справді, в останніх часах появилось багато нових творів. Але варто прочитати Гегеля. Його філософія про абсолютну, об'єктивну правду здобуває розголос.

— Знаю. Уже читала.

— Але за те напевно не знаєте, що Гегель має визначного противника, що зважився схрестити шпаги з шановним філософом. Кіркегард, чували?

— Ні, ще не вспіла.

— Отож то. Аж тепер відкрили цього данського філософа й зачитуються ним.

Марія радо слухала тих цікавих новин. Жюль умів розповідати.

— Досі ми мали цілком тривалу уяву про світ. Усе було в найкращому порядку. Кожна причина давала, наприклад, той самий вислід. Або еволюція, прогрес, були непорушною правдою. Гегель доказував усе те логічно, просто з математичною послідовністю. Єдність нашого мислення і існування докладно визначена. Тому, знаючи перебіг подій, можна витягнути логічні внески про їх наслідки. Тобто докладнісінько визначити майбутнє.

— Іншими словами, — весело докинула Марія — сьогодні ограблюють світ від таємниць того, що прийде.

Верн потакує кивнув головою.

— І раптом у цьому спокійному, суто науковому світі пролунав голос остороги й сумніву. Десять років тому Кіркегард грізно підніс голос остороги:

— „Не забуваймо, що природа була хаосом і такий стан може повторитися!”

А далі писав:

„Більшість завжди помиляється!

Правда лежить у руках меншости”.

Марія задумалася. І в Росії існує непорушна логіка порядку імперії, перенесена на суспільне життя. „Не било, нет і бить не может!” Ця логіка спричинила те, що не стало людей, готових до боротьби, усі погодилися, що треба піддатися дійсності. Бо які ж вигляди на зміну? З одного боку імперія, з другого квола думка. І ніхто на цілій земній кулі не бажає собі ніяких змін. Має існувати порядок, рівновага і торгівля. Що робити? Змагання до автономії? До шкіл? Як шкоти, баски чи баварці?

— А все ж — сказала Марія, продовжуючи свої думки словами — ця філософія Кіркегарда матиме своє значення. Вона кидає визов суспільному ладоні, що все таки далеко неідеальний.

— Визов кидає Маркс!

— Визов соціяльний. Але я думаю, що Марксова ідея, перенесена в життя, скоро заломиться. Він сказав: „Бога не визнаю, бо він не є справою

практичною". Цим підписав собі присуд політичної смерти!

Марія приїхала до Парижу на коротко. Підписала договір із Сталем на видання „Марусі” та на кілька нових перекладів на російську мову. Відвідала Віярдо й інших знайомих та поспішила назад на батьківщину.

Заходив вечір. З-над Дніпра потягли мряки, звільна розповзались по левадах і полях, а згодом підступили під село. Марія заслонила вікна. Почувала себе затишно й воліла роздумувати в темноті кімнатки, у невеличкій хатині, так близько до дорогої їй могили Тараса.

На диво, писання Куліша не схвилювали її глибоко. Була певна свого шляху. У його меті, величною досконалістю майорів дух Шевченка. І саме Марія задумала сповнити своє вимріяне завдання, створити над людською недолею небо любови, наповнити його музикою своїх особистих мрій, створити тугу й віру у майбутню вільну людину.

А проте, вона сама не знала, чи зуміє виконати свою обітницю. Роздумувала над собою на могилі Тараса й відходила звідтіль, сповнена душевного спокою.

— Прошай, милий батьку, благородніший зо всіх, усіх, брате!

Марія виявляла у своїх творах людські переживання і пояснювала їх: ось такі мої герої, покорені й поневолені, нищені й обезсилені. А все ж

які сильні вони своєю потужною вірою в людину добру й справедливу, із своїм неземським мітом про вільне шляхетне майбутнє. Коли так, хай вона й зостається вихолощеною душею, хай залишиться пониженою земляками й самітньою із своїми нездійсненими бажаннями. Щоб тільки її творчість знайшла шлях до людських сердець і впала цілющою краплиною на розболілі людські душі.

— Я розумію твою любов до людей, — говорив Лобач, — вона є блаженством для тих, кого огорне. Але для людей поза нею є курйозом, часто смішним, часом іритуючим, хоч цей курйоз завжди вартий людської пошани.

У серпні, одного дощового дня, Марія дістала вістку, що в Петербурзі зайшла затримка з її перекладами та що видавництво бажало б постійно радитись щодо перекладів із нею. Полагоджувати такі справи поштою — кошовно та наражує видавців на болючу витрату часу.

А втім, і засоби кінчилися. З чого жити та ще й оплачувати Богдасеву науку в Києві? Глянула в другу кімнату, де синок сидів за книжками. Він виріс на гарного хлопця та цікавився наукою і літературою, а це давало матері велике внутрішнє вдоволення та сповняло гордими надіями. Сказала якось про це Лобачеві. А він, подумавши, відповів із притиском:

— Єдиний вихід такий: Хоч як прикро, але сидіти вам на селі не можливо. Мусите їхати до

Петербургу й усе. Врешті, й мої справи вимагають частіше бувати в царській столиці.

Вирішили отож поїхати разом, залишаючи Маріїну хату до часу, коли знайдеться купець.

— Я й не думаю продавати, — говорила Марія — я їду туди на короткий час і моє місце осідку є саме тут, біля Тараса.

.

Перше враження Марії було пригноблене. Сірі брили будинків, важкі, незугарні кам'яниці, суворі вулиці — не мали нічого спільного з красою і естетикою інших міст, що їх у своєму житті бачила. Давні знайомі показалися якимись нецікавими й маломовними. Куліш виїхав саме на свій хутір, український гурток властиво перестав існувати, й Марія відчула, що вона тут чужа й зайва. Ще ніколи не почувала себе такою самотньою, як у цій столиці царської імперії.

Вразлива на нові течії, зразу завважила, що свободолюбні ідеї притихли, на ці теми з засади ніхто не говорив, а діячі спротиву перейшли у підпілля. З часом довідалася, що все таки існують гуртки молоді різних напрямків та поглядів, але все це можна було зібрати в одну групу, що має тільки різні відтінки, зв'язані з практичною дією. Спільним усім був шлях соціалізму, без різниці національності, єдність пригноблених і боротьба проти віри, традиції і царських законів.

Інші йшли ще далі. Для них не існують ніякі круги, касти, нації, партії, ніяка влада, ніяка держава. Їх ціль — повний хаос і анархія. Це анархісти; вони думали завести свій лад, чи нелад, шляхом революції, засобами бомб і револьверів.

А побіч зростав комунізм — ідея гурту, колективу, маси й рівності. І ніяких ідей! Не існує ні Бог, ні душа, ні нація. Існує тільки матерія, що її власне треба опанувати й підкорити собі. Диктатура й терор пролетаріату.

— Можливо, московська душа саме й надається до такого світогляду. Мені ж просто трудно зрозуміти таку суспільну теорію. І чому це має бути кращий світ? Адже в ньому існуватиме терор, людина буде змушена державою розплистися в одноманітній масі нумерованих людей-автоматів. Це світ безнадійного смутку, безмежного трагізму!

— Кожна, навіть найкраща, теорія стає злом, коли її переводитиме в життя москаль — відповідь Лобач. — Вдача цього народу така, що він заплаче над недолею іншої людини, проливатиме сльози над фразами про свободу, гуманність і справедливість. Але коли зажадаєш від нього свободи й справедливості, він уб'є тебе без ніяких вагань. Тоді ти — його ворог!

— Це певного роду душевне роздвоєння, — докинула Марія — яке може розв'язати сам московський нарід.

— Він його розв'язує — твердо відповів Лобач — у користь Росії, з царем, чи без царя.

— Пушкін колись мало не розцілювався з емігрантом Міцкевичем, а проте в час польського повстання цілком широко накинувся на західні народи, що обурювалися розправою Росії з повстанцями:

„Лишіть, це суперечка слов'ян поміж собою,
домашня, давня суперечка. Питання, що його
не розв'яжете ви.”

І врешті в шалі патріотизму забув цілком про гуманні кличі і вигукнув до європейців:

„Грізні ви на словах, а спробуйте на ділі.”
„... То посилайте ж, казнодії, —
Своїх озлоблених синів, —
Є місце їм в полях Росії,
Не між чужих для них гробів!”

— Це правда, — докинула Марія — це ж його слова, коли повстання поляків здушили російські полки:

„Побідо! Година солодка сердцю!”

— А позатим, москаль задивлений у себе, захоплюються собою. Та ще вимагає, щоб інші ним захоплювалися! А коли хто не схоче, стає його важким ворогом!

Розмова з Лобачем затягнулася допізна. Ще й після вечері кінчали цю болючу для них тему.

— Це, Маріє, один напрям. Але є ще інший. Не має він своєї назви, це українська молодь. Вони називають себе різно. Часом вольтеріянці, часом народники. Слабий це рух, ледве помітний у хвилях

марксистської діалектики. Оця молодь, сповнена ідеалами свого народу, його традиціями і вірою, йде в народ і проповідує його відвічні цінності.

— Я йду з ними! Це нові українці, бадьорі, зухвалі, сміливі. Майбутнє клонитиметься перед ними!

Лобач від'їхав на Україну, а Марія почала вживатися в нові умовини. Справді, вона мусіла залишитися тут, щоб могла жити з перекладів. Вона часто мусіла бувати у видавництвах, переводити коректу та ще відвідувати друкарні.

Полагодивши сяк-так свої справи, Марія відновила свої давні знайомства та відвідала тих, що з ними листувалася з-за кордону. Але українське життя майже зовсім занепало. Смерть Шевченка викликала застій і тишу, і цього ніяк не можна було побороти. Просто, не стало людини, без якої усякий рух і поступ був майже немислимий. Щонайменше так здавалося в ці перші роки після смерти поета. До цього всі були знеохочені циркулярем Валугева; з ним треба було якось погодитися й вибороти собі сякі-такі права. Мабуть, у зв'язку з цією забороною Яковлів не хотів наражуватися на нагінку з боку влади і зволікав із друкуванням оповідання Марії, а зокрема її „Марусі”. Він оправдувався, що друкувати літературні твори заборонено, а під наукові цього ніяк не можна підтягнути. Але рукопису не звертав, у надії, що може все таки вдасться щось зробити.

Колишні ентузіясти української справи знеохотились, постарілись, а то й розбрелись по широкій імперії. Кожний увійшов у жолобець, що його вижолобило життя, а з тим закинув усякі бунтарські думки й вчинки. Доба Шевченка невпинно відходила в минуле. Царська адміністрація робила своє.

Марія перелистковувала свої нові оповідання. Дещо було ще незакінчене, дещо треба було змінити.

„Невільничка”, „Кармелюк”, „Дев'ять братів...”

Хто видрукує? Хто читатиме?

Треба було серйозно думати, як жити, звідки здобути гроші на Богданкову науку. Гроші, що ще привезла із собою, поволі, але невблаганно вичерпувалися. Треба було писати нові російські переклади та нові романи, взяти задаток на роботу, якої ще не починала.

Почувала себе самотньою й безборонною. Як радо віддала б усі ці журби про нещасний гріш у чийсь інші руки!

Не мала виходу. Петербурзькі видавництва готували контракти на переклади, й вона мусіла жити в столиці Росії. Мусіла отож переселитися на стало до Петербургу, закинувши всі думки й мрії про Київ і Канів.

Київ. Там, правда, діяв невеличкий гурт українських діячів, але всі вони зі своєї суспільної і наукової діяльності не жили, мали інші посади. А

хто зможе дати працю Марії, в школі, в уряді чи деінде. Вона жінка, а до цього без жодних кваліфікацій.

Марія вирішила виїхати на кілька днів у канівський повіт, полагодити особисті справи, зв'язані з переселенням, і на постійне перенестися до Петербургу.

— Так! — думала, їдучи залізницею до Києва, — скінчилися мрії, почалося життя!

Із Києва їхала сільським возом. Рання осінь заплела цього ранку сиві нитки, що розтягалися по придорожній зелені, у краплях ранньої роси. Свіжий запах землі, багатого українського чорнозему, ще більше засмутив Марію. Вона покидає цю прекрасну землю, віддає її за шматок петербурзького хліба. Яка доля української письменниці!

Марія торкнула візника і вказала рукою поперед себе. Там біля дороги працював гурт людей. Розкопували землю, пересівали через дротяні сита, а усіма роботами керувала людина в літній полотнянці та солом'яному брилі.

Затримала воза і зіскочила на землю. Вона зразу збагнула, що тут переводять археологічні розкопи.

Чоловік у білому побачив, що віз зупинився й подорожня зближається до нього. Покинув робітників і підійшов до дороги, пильно поглядаючи

на цікаву жінку, що наближалася до нього. Скинув бриля й шанобливо поклонився незнайомій.

— Добрийдень! — звиталася Марія — бачу, що переводите наукові досліді.

— Та, копаємось у землі, а ви, бачу, цікавитесь цим? — запитав, здивований досить незвичайною, вільною поведінкою вродливої пані. — Ви може студіюєте?

— Та ні, я тільки цікавлюсь, усім цікавлюсь — відповіла Марія, усміхнувшись до молодого, засмаленого сонцем, з темним вусиком мужчини, що виглядав не то студентом, не то молодим ученим і вичікуюче дивився на неї, немов би хотів збагнути, хто вона така.

— Чи можна придивитись до вашої роботи?

— Чому ж ні? Дуже радо, я археолог і перебуваю тут у знайомого дідича, — зрадів дослідник і захоплено повів її туди, де працювали робітники.

— Я догадувався, що на цьому місці мусіло бути колись передісторичне городище. Мої сподівання сповнилися. Гляньте, прошу!

Вони підійшли до дикої яблуні, що розкинула широке гілля на межі двох широких ланів. У тіні цієї яблуні дослідник порозкладав знайдені речі. Тут були відламки кам'яних стріл, останки ганчарської робітні, черепки мальовані охрою.

— Ця наука ще молода, — мовив дослідник — немає ще вироблених метод праці, ні достатньої

системи дослідів. Віднайдені речі віддаємо до музею, а зимою розсліджуємо. З різних позначок означуємо добу, коли городище було заселене.

— Яка це мусить бути цікава праця! — вигукнула Марія, підносячи з землі майже непошкоджений горщик — який прекрасний узір на цьому, здавалось би, простому горщику! А скільки років має цей черепок?

— Біля п'яти тисяч, пані, — відповів археолог — хоч докладно сказати ще не можу. Наша земля — додав вказуючи рукою на неосяжний обрій — зберігає для нас незліченні скарби нашого минулого...

— Нашу передісторію — докинула задумано Марія.

— Назв'їм це так, хоч я думаю інакше. До недавна наша історія починалася від козацтва, та ще фрагментарно від київських князів. Сьогодні ми вивчили княжу добу, і для історика вона вже добре відома. Та нарід і далі поза козацтво не сягає. Чомусь князі для нього — це щось дуже далеко, щось із сфери легенд.

— Я цікавлюсь народнім мистецтвом слова — заговорила Марія, кладучи обережно горщик на землю — і мушу вам признатися, що в старовинних переказах і казках є частина нашої княжої історії.

— Княжої і ще старішої за княжу, — відповів археолог — але я поклав собі скромне життєве за-

вдання: пересунути знання про наш нарід на тисячі років далі вглиб минулого.

— Вона мусіла існувати ця неписана наша історія. Адже не могла появитися цілком нагло могутня княжа держава... так думаю я. І тому вперто досліджую цю таємничу давнину.

Марія забарилася. Слід було прощатися. Подала руку дослідникові й пішли разом до дороги.

— Володимир Антонович — відрекомендувався, прощаючись.

— Марко Вовчок — шепнула Марія археологові, що задуманий дивився вслід від'їжджаючому взові.

— Марко Вовчок, Марко Вовчок! Та ж це наша велика письменниця! Ось вона яка! Цікавиться праісторією, всім цікавиться... он воно як... — хотів побігти, сказати щонебудь, виявити радість, пошану до неї, але було запізно. Письменниця оглядалась, махнула привітно рукою, а він стояв серед дороги з непокритою головою, з брилем у руках.

Марія примкнула очі. Її ще читають, її знають, її цінять...

Їхала рівним, гладким Поділлям. Земля, — роздумувала— що заздро вкриває останки минулого. Черепки, креміль, могили. І нічого більше. Все, що було на поверхні, розсипалося, розвіялося з вітром. Струпішілі, биті громами, змивані водами і спалені, численні речі не залишили нічого на спомин по

собі. Наче б не було українського середньовіччя. Які сумні й мізерні останки Золотих Воріт! І може томū такі любі, такі дорогі кожному!

Згадувала Німеччину. На кожному горбі стоять там руїни бургів, обвіяні вітрами й романтично зарослі глodom і дикою рожею. Вони так вросли в природу, що без них не було б цієї суворой багатой краси. Це ж бо родові гнізда раубріттерів, що по сьогодні зберігають сліди трагічних і кривавих поракунків та братерських боїв. Там у підвалах каралися маркграфи, важко побрязкуючи кованими важкими ланцюгами. Понурі романтичні руїни.

Марія розглянулася.

А все ж і тут на цій простороні колишнього степу проходили бої вільних і гордих предків. Тут невидна історія, записана в пам'яті народу, розповідає про пишні походи й гордовитих лицарів цієї прекрасной землі. Про їх труди й горе, про любов і страждання.

Повертаючись до Петербургу, вступила до Орла. Батько був уже давно в неживих, а мати не хотіла переїжджати в Петербург. Воліла залишитися на підміській літницьі, доживаючи віку з пенсії по чоловікові. Білозерських на хуторі не було, виїхали закордон, так що Марія, побувши з матір'ю кілька днів, поїхала далі на Петербург.

Поселилася в невеличкому домі, недалеко від Богдасевої школи. Прикрасила кімнати й не огля-

нулася, як минали місяці. Помагала синові в науці, виховувала його на серйозну людину, втаємничувала в літературну працю.

Зустріч із археологом довго залишилася в пам'яті. Там, на її батьківщині, йде праця, що їй посвячують із ентузіазмом свої молоді роки невідомі люди. Кожна їх хвилина приносить користь народів. А вона? Самітна в сірих бльоках безісторичного міста, пише томи для розваги московської псевдоінтелігенції.

Товариство не було для неї цікаве. Не знаходила там граційної розповіді й легкого жарту, захоплення й тонкої іронії. Це були люди з обмеженим кругом зацікавлення, з малою амплітудою своїх виявів, з малими, плоскими почуваннями. Розмови були банальні, й Марія навіть не скривала своєї байдужості. Вкінці перестала й бувати в товариствах; вона знала, що люди не люблять тих, які ними не цікавляться.

Якось зустріла на вулиці Куліша. Він поздоровив її і пішов геть. Не був заскочений цією зустріччю; очевидно, знав, що вона живе в Петербурзі. Деякий час після цього дістала запрошення на вечірню гутірку в „Основі”. Привіталася з усіма давніми знайомими; були там теж нові люди. Проте колишнього ентузіазму і живих дискусій не знайшла. Всі робили враження людей отяжілих, втомлених та без охоти боротися з труднощами.

— Повинна прийти молода зміна, — говорив Білозерський — а її не видно по наших обрях. Студенти придуть, пошепочуть, переглянуть запошнені книжки і тікають до свого світу.

— Опісля стають урядовцями і все пропало, — кинув хтось із гурту.

Поладнавши умови свого життя, Марія виїхала до Парижу. Треба було підписати зі Сталем нові договори в справі перекладів Віктора Гюґо і Гектора Мальро. Сталь привітав Марію квітами і був незвичайно врадуваний її приїздом. Марія привезла теж рукопис „Марусі“, і Сталь обіцяв, переглянувши його, друкувати в підвалі газети „Ле Тан“, а може й окремою книжкою.

В Парижі зустрінула Тургенева. Письменник постарівся, обважнів. Розмова не клеїлася, як давніше; по довгих роках розлуки, двоє друзів не знали просто, що з собою робити і про що розмовляти.

Коли прощалися, обоє відчули, що стали далекими одно до одного.

— Дякую, Маріє, що дозволили мені на приязнь! — сказав Тургенєв і знімав бороду і мовчки глядів на жінку.

Вона простягнула до нього долоню:

— Останемось друзями — відповіла, а в її голосі дрижали сльози. Вона знала, що це їх остання зустріч.

Вернулася скоро до Петербургу. Богданко кінчив гімназію, і за тиждень починалися виклади на

університеті. Син сповняв її гордістю. Він цікавився літературою і редакторськими справами, й Марія не раз зверталася до нього за порадами.

— А якби так, мамо, ти сама друкувала свої переклади й повісті? Можливо, ми могли б краще жити.

Богданкова думка подобалась Марії. Останніми часами писала багато. У львівській „Правді” появилася її „Невільничка”, а хорватський журнал „Вснос” передрукував її „Два сини” і „Чари”. Це була одна сторінка її творчості. З неї не мала ніяких доходів, друкувала ці оповідання даром. Зате „Записки причетника”, роман у російській мові, давав їй постійний дохід, звідки можна було навіть дещо заощадити.

Даремне шукала за рецензіями. Про неї тепер мовчали, хоч її твори продавалися в немалих накладах. Розвідуючи в друкарні про умови друку та інші питання, зв’язані з виданнями, Марія зустріла молодого блілого чоловіка, що сидів при столі й виправляв якийсь рукопис. У розмові з власником друкарні вони познайомились. Це був модерний російський критик Дмитро Пісарев.

Марія пригадувала його статті. Він був фанатик реалізму, і молодь захоплювалась його стилем й новими поглядами на нову російську й світову літературу. З його блискучою критикою рахувалися навіть досвідчені й ославлені вже письменники.

— Пані Марко Вовчок? — він глянув на неї своїми гарними, трохи сумовитими очима. — Давно хотів з вами познайомитися.

Марія подала руку і хвиля зворушення вдарила їй в обличчя. Почувала, що її рука тремтить у долоні Пісарєва. Він завважив це тремтіння й зрозумів. На його блідому обличчі виступили рожеві плями.

— Пройдемося трохи по парку? — і не отримавши відповіді, повів її з друкарні вулицями міста. Йшли пішки, не завважуючи ні вулиць, ні прохожих байдужих людей.

Вони були, — наче б знали багато років. Дмитро говорив лагідним голосом, давав Марії змогу опанувати себе й прийти до душевної рівноваги. Чимраз певнішим голосом вона розповідала про Париж та його літературне життя, про свої праці в Петербурзі, а він слухав уважно, поглядаючи час від часу на неї. Коли їхні очі зустрічались, Марію заливав рум'янець.

Марію бентежило те, що вона почувала себе наче інститутка. Спостерігала вроду Пісарєва і його лагідну вдачу з якоюсь внутрішньою насолодою і радістю.

— А властиво ми собі родичі — мовив Пісарєв і почав пояснювати їхнє споріднення. Почали із запалом пригадувати собі спільних свояків і врешті виявилось, що Дмитро був кузенком її мами.

— Приємно мені пізнати сьогодні ще одного малороса! — засміялася Марія на прощання.

— На половину це так і є — відповів Пісарев і прохав дозволу зайти до неї.

Почали зустрічатися частіше. Зблизило їх їхнє посвоячення, але ще більше те, що в Пісареві Марія знайшла людину культурну, близьку й приятну. Пісарев прочитував їй російські романи, що лежали в рукописах.

Врешті рішилася Марія на давно загадане діло: видавати власний журнал, що міг би приносити постійний прибуток. Мріяла про те, щоб позбутися журби про завтрішній день, щоб мати певне й незалежне від нікого джерело заробітку.

Свій журнал назвала „Переводи лучших іностранных писателей” і в перших числах помістила свої й чужі переклади з Верна, Віктора Гюго, Шатріяна й інших.

Зразу мусіла боротися з труднощами. Важко було організувати продаж, до цього не ставало грошей. Довги в друкарні зростали з місяця в місяць, а виходу з такого стану Марія не бачила.

Після кількох чисел появились перші оцінки. Визначні критики розгромили журнал. Головним закидом були докази, що переклади недокладні. Головно йшло тут про один чужий переклад, що його Марія не перевірила. Поволі дозрівала думка закинути видавання, що було насправді повною невдачею.

— Не знаєте, моя дорога, російської мови, недбало пишете — кидав Пісарев, коли говорили про журнал.

— Це ж не література, це заробіток, — боронилася Марія — йде про те, щоб продати...

Коли йшли на прохід, вона йшла в такт його кроків. Темними вечорами він брав її під руку. Тоді звичайно мовчали.

На одній зустрічі дала йому львівську „Правду” з її останнім оповіданням „Невільничка”. Це була її остання гордість.

— Прекрасне оповідання — сказав Пісарев по кількох днях, — але, коли б я писав рецензію, я не похвалив би вас. Ви ще далі непоправний романтик. А тепер покрив усе реалістичний стиль, і до нього треба, Маріє, достосуватися. Інакше відстанете від модерного руху, від літературного процесу.

— Я це знаю, але не можу писати інакше. Не можу і годі! А за десять років, як реалізм минеться, і ви відстанете! Чого ж тоді нам журитись?

Марія була цього дня у веселому, грайливому настрої.

— Я взагалі не знаю, пощо ми дружимо. Гляньте, Дмитре, на себе і на мене. Ось тут у дзеркалі!

Вони стояли близько одно коло одного, він обгорнув рукою її стан, і так вони дивились на свої відбитки у великому срібному склі, на свої свавільні, розбавлені обличчя.

— Ось ви — вона вказала на нього — реаліст, а я романтик. Ви — торкнула його грудей — не зважаєте на серце. Берете все розумом, а я живу ідеалами. Для вас майбутнє не існує, живете теперішнім, а я тільки мріями...

— А ви — перервав Пісарев — усе берете по-важно, а я все жартую. Ви слаба тендітна жінка, а я сильний і агресивний.

Марія почула сильніший натиск його рамена і танцювальним кроком перебігла на середину кімнати.

— Я українка, — засміялася — а ви хто-зна-що, ні кацап, ні малорос.

— А все ж таки — вигукнув він — люди кажуть, що ми поберемось!

Після цих несподіваних слів Марія замовкла, якби зрозуміла правду його слів і водночас якусь трагічність хвилини. Вона споважніла, й він це завважив. Мовчав. Марія злякалася: Вона все ще вірила, що з ним в'яже її тільки дружба, дружба двох осіб, що мають спільні зацікавлення. А оце перший раз стало перед нею жартом висловлене питання. Люди кажуть — одружимося...

Коли Пісарев відійшов, Марія осунулась безсило на канапу. Тепер вона, передумуючи над собою, завважила, що це так, що вона постійно думає про Дмитра, що хоче йому подобатись. Ті слова мали особливу грацію, аж їй самій було дивно, з

яким багатством вона вмiє чарувати своїми розповідями. Бачила цілком реально, що Пісарев не був надзвичайний духом, але зате очаровував її своїми ясними мислями й чистими, шляхетними почуваннями. Радо розмовляла з ним довгими годинами, а він відвідував її чимраз частіше. Старалась оволодіти своїми почуваннями, та чи можна захватись перед самим собою? Не помогли роздумування над власними почуттями. Вона хотіла освідомити собі, що саме з нею діється. Чи це тільки перелетне зацікавлення Дмитром, чи... чи може глибока пристрась? Чи це дружба, а чи може любов?

Бувало, ховалася перед ним, не відкривала дверей, коли чула знайомий, трикратний дзвінок. Цілими днями примушувала себе не бачити його. В такий час бачила його ще реальніше в думках, в ідеальних картинах.

Пісарев писав до неї, благав про зустріч, вистоявав перед закритими дверима, проходжувався довгими годинами перед її домом.

Зближався великий мистецький балъ столиці. Пісарев умовився з Марією, що там зустрінуться обоє.

Балъ давно вже почався, а Марії не було. Дмитро проходжувався неспокійно, збентежений її неприязністю, і щораз кидав оком на парадні сходи, виложені червоним сукном. Саме музики закінчили

модну кадриль, і пари розлились по залі. Пісарев глянув у карнет — наступний танець? Шукав, нервово поглядаючи на входіві сходи. Вальс.

У цю хвилину появилася Марія. Золоті кучері спливали в модних хвилях зачіски, легко піднесла пальцями широку, багату сукню, сходила обережно сходами вниз.

Пісарев завмер. Чаруюча постать Марії звернула увагу цілої залі. Втаємничені з усміхом поглядали на відомого критика столиці. За хвилину Дмитро впровадив Марію на залю, музика почала пригравати до танцю. Лагідні тони віденського вальсу заповнили залю танцюючими парами. Пісарев глянув в Маріїні очі, і вона легко поклала руку на його плече.

Обое були схвильовані, не могли й не хотіли розсівати настрою розмовою. Дивились собі в очі. Ні, тепер вона не буде ховатись перед ним, щоденно мусить його бачити, зустрічатись із ним.

Він шептав їй:

— Лякаєшся людей? Таємниця залишиться між намй. Це наше життя. Я тільки для тебе живу.

Марія притулилася до нього й слухала, ледве переводячи дух.

— Ти самітна і я засуджений на самоту. Чому мучимосся?

Вийшли на балькон прохолодитися. Марія

щільно загорнулася у шовкову накидку. Тугий мороз гостро черкнув її розпалене личко. Пісарев за- кашляв.

— Вернімся у залю. Тут мороз — промовила Марія.

— Ще хвилинку — треба прохолодитись.

Над ранком Пісарев відвіз Марію додому. Цієї ж ночі він важко застудився. Марія приходила до нього, піклувалася недужим, купувала ліки. Не відступала ні кроку від його ліжка, збентежена й налякана його хворобою. Лікар ствердив запалення легенів та звернув увагу на слабе серце Дмитра.

— Коли подужає, мусить дуже оберігатися, — перестеріг Марію — ніяких фізичних зусиль, ніяких сильних зворушень!

На весну Дмитро вже міг працювати в редакції і, хоч був ще ослаблений, уже почував себе добре. Щоденно відвідував Марію й залишався з нею до ночі. Коли спізнявся, з неспокоєм чекала на нього, невдоволена, що відтягають його справи видавців, друкарні й критичних праць. Відчувала велику радість, коли були разом. Обое майже відгадували свої думки, розуміли себе без слів, доповнювали себе цілими своїми істотами.

Він не раз натякав, що його лякають можливі поголоски про них обох, але приходив до неї далі. Не раз стояли мовчазно перед питанням: а що далі? Але недовго займала їх ця думка. Хай минають години й дні, у щасті, любові, в забутті.

Вшануймо цю щасливу дружбу двох істот, щасливих у відданості і шляхетній ніжності. В такий час обтяжує кожне товариство і кожна третя людина; існує тільки одна ясна точка, що освітлює їх: це ніжна атмосфера любови.

Минав час у незнищенному щасті, чергувалися сентиментальні настрої з буйною веселістю; літом рішили їхати над море.

— А повернемося, Маріє, влаштуємо весілля — сміявся щиро Дмитро.

Марія закрила йому уста долонею. Любов не радо стрічається з дійсністю й призначенням.

Вибрали курорт Дуббельск біля Риги. Коли Марія готувала валізи, прийшло їй на думку останнє російське оповідання „Записки причетника”.

Закрила валізу цілим тягарем свого тіла, а кучер волосся зсунувся їй на чоло. Пісарев встав і притиснув віко валізи.

— Втомилася! — промовила Марія, зарум'янена від зусиль — прийшло мені на думку, чому ти властиво не написав досі ніякої критики на мої „Записки”?

— А тому, що нічого похвального в ній не могло бути, — засміявся Дмитро — напиши український роман, в цій мові ти сильніша.

— Добре! погодилася з запалом Марія — в новому році зачну писати, а до того часу мушу закінчити всі біжучі справи!

Мали чудову літню погоду. Грілися на сонці, закопувалися у гарячий пісок, плигали в море. Легка бриза обливала їх плечі тисячами перлистих крапель, зелень надморських берегів вітала їх на далеких проходах уздовж моря.

Ранком Марія вийшла з пансіону, коли проти себе завважила якусь знайому постать, що скорим кроком ішла дорогою від моря. Не було майже нікого у той вчасний для вигодолюбних гостей час, тільки де-не-де хлюпалися в морі рибальські човни.

Постать наблизилася до будинку, де стояла Марія, не дивлячись на курортні будинки, ні не звертаючи уваги на ославлену красу околиці.

— Михайле! — вигукнула радісно Марія і підбігла до чудного мандрівника. Це був Лобач. Він радісно витягнув до неї руки, та на його обличчі відбилосся якесь заклопотанне питання. Марія й собі зніяковіла. Значить, він знає, він чув уже, йому розповіли. Хотіла сказати щось, але стояла проти нього, не маючи змоги видобути із себе ні одного слова. Та Лобач не завважив її збентеження. Він був зайнятий, очевидно, якимись далекими від неї справами.

— Маріє, я тут під іншим прізвищем. За мною шукає охрана. Краще для тебе не признаватися, що мене знаєш. Я залишаюся тут декілька днів, а опісля побачимось, — швидко говорив і негайно попрощався. Ще кинув на ходу:

— У Петербурзі, як тільки буде можливо, відидаю тебе — і зник у сусідньому пансіоні.

Марія промовчала перед Дмитром, що бачила Лобача. Сонце припікало цього дня, і звільна почали насовуватись над море хмари.

— Йде буря, — сказав Дмитро — я відчуваю її. А може б ми попливали? По полудні ледве чи зможемо купатися.

Марія кинула на нього стурбований погляд.

— Ти сьогодні зле виглядаєш — додала журливо — і справді буде дощ — додала, розглянувшись довкола.

Небо потемніло, море злилося з хмарами й в далині смуги спадали в море. Бриза ставала сильнішою і вода похолодніла.

— Я не маю охоти йти у воду — промовила Марія.

— Поплаваю тоді сам — відповів Дмитро — а опісля нап'ємося в їдальні чаю.

Марія сперлася на лікті й слідкувала за Дмитром. Він увійшов у воду і згодом плив, дуже розгортаючи руками темні хвилі. Він плавав добре й скоро перегнав усіх інших купальників. Хвилі закривали вид і тільки від часу до часу дозволяли бачити його; виносили його вгору, вкривали білими хребтами й знову кидали на верхи. Марія лягла на пісок і закрила очі. Було приємно лежати в теплому піску й нічого не думати.

Нагло почула холод. Піднеслася. Море посіріло. Останні купальники збиралися додому. Марія одягнулася й глянула на море. Хотіла дати знак Дмитрові, щоб вертався. Долонею прислонила очі й розшукували хвилі, що тепер стали менші, але зате живіші й суворо сірі.

Дмитро плив до берега. Був далеко, ледве було видно його голову. Мала темна точка, загублена у безкрайому морі, появлялася й зникала, прямуючи вперто до берега. Марія не лякалася. Не перший раз Дмитро відплив так далеко, а ось і тепер видно, що віддаль його до берега помітно змаліла.

Зібрала його одяг і перейшла ближче до моря. І нараз з моря донісся розпучливий крик. Марія скам'яніла. Дмитро зник під хвилями. Згодом появилася його голова і рука піднесена вгору, але за хвилину знову зник у хвилях.

Марія скрикнула. Запізнені купальники оглянулися, заворушилися.

— Скоро човен! Давайте човен!

Почали бити в алярмову бляху, хтось бігав, човен виплив на море. Марія не тямила себе. Бігала вздовж берега, ламала руки.

— Дмитре! Дмитре!

Не знала, не була свідома, що з нею діється. Боялася глянути на море, де рибальські човни гойдалися на хвилях і допливали до місця, де востаннє бачили Дмитра. Добрі люди завели її в пансіон.

Не пам'ятала тих страшних годин. Тільки ввечорі прийшов лікар. Приготував її до страшної вістки: по годині знайшли тіло. Удар серця.

Нещастя знаходить на добру людину у найщасливішу хвилину її життя. Хто ж наслав лихо на неї? За що доля присудила пережити таку трагедію? Марія стогнала тихою скаргою, не чула чийогось заспокоювання, не знала, що хтось поклав цілющі долоні на її чоло. Михайло пересидів біля неї до ранку.

Дмитра не було.

Ще мала ілюзії, вмовляла в себе, що це тільки страшний сон, не могла примиритися із дійсністю.

Усе мало таку послідовність — її щастя було його, а його щастя її. Ніхто не покличе її до себе, ніхто не поспішить до неї з розрадою, з душевним піклуванням.

Вона — все віддала для нього.

Без нього не було життя.

.

Тільки байдужі й ті, що мають кам'яні серця, входять у чужу душу й розголошують знайдене. Вони не розуміють любовних поглядів, бо самі нездібні любити.

Вони не розуміють відданости, бо самі не знають любови.

Лобач перебував тепер постійно в Петербурзі. Довго жив під прибраним ім'ям; згодом справа загубилася в актах і коли розвідав, що небезпеки для нього нема, почав жити легально. Все ж таки, хоч і перебував у непевнім положенні, не забував Марії, піклувався нею, допомагав у перших місяцях важких переживань, шанував її біль по втраті дорогої їй людини.

Намóвляв Марію, щоб виїхала закордон, і переконував, що її приявність у Парижі конечна. Вистарався грошові засоби, й Марія виїхала до столиці Франції.

Ця подорож привела її до рівноваги. Зацікавилась наново літературними питаннями, і так звільна поверталася до нормального стану. Ще в Петербурзі почала наново писати нові твори.

В цей час Марія дістала вістку від Сталя, що її „Маруся” появляється фейлетонами в „Ле Тан”. Прийшли теж перші французькі оцінки:

„Маруся” — історія дитини-мучениці, української Жанни д'Арк. Вона жертвує собою і вмірає за рідний край. Читаючи, малі французи дізнаються, як треба любити Фран-

цію. Читайте діти, плачте, як мога найбільше! Не ховайте сліз, бо в час тривоги ці сльози, що йдуть із ваших очей, породять у предківській землі найсильнішу зброю!

А проте ні в Петербурзі, ні в Україні не знали, що „Маруся” появилася друком у французькій мові. Петербурзька громада розсіялася під нагінкою на українську мову, під натиском і загостреним наглядом. Куліш переїхав кудись чи до Варшави, чи на свій волинський хутір, інші переселилися аж на Кавказ, а ті, що залишилися, ходили самотніми тіннями по місті. Нікому не було охоти поцікавитися творчістю Марка Вовчка. А вона мовчала. Чула, що в Києві нова генерація України, хтось розповідав, що це тільки студентські буйні голови, інші вірили у велику майбутність українського руху. Але Марія не знала цієї нової генерації, а молодь не знала її творів, цікавилася більш політикою, як літературою.

Писала тепер тільки по-російськи. Саме вийшов друком її новий роман „Тепле гніздечко” й приніс їй дальші грошові успіхи. Провалились кудись її сердечні мрії, вона сама дивувалась, що і на неї діє закон мистецтва: коли письменник досягне вершка свого вияву в якійсь матерії, негайно його покидає. Так і вона кинула кріпацьку тематику. До ширших полотен, до співу про іншу волю ще не була готова.

Врешті, пощо писати? Хто друкуватиме? І про що? Усе пережите в Україні стало нецікавим. А

сучасне життя? Марія з острахом зауважила, що цього нового сучасного життя вона не знає.

Питання її творчої доби, кріпацтво, вона розв'язала якнайкраще. Тут було сказано все до кінця, а в мистецтві — завершені теми нікого більше не запліднюють. Що ж можна тут сказати більше?

У хвилинах депресії Марія шукала у споминах дорогого їй Тараса. Порівнювала свою творчість до поезій Шевченка завжди, коли її огортала духова криза.

Поезія Тараса оспівує вольності народу і виявляє їх, як найвищий осяг, і тому вона варта боротьби з неласкавою дійсністю і бестіяльською потугою імперії. Але це поезія. Проза нині — це реалізм, це опис конкретних подій, на мрії нині нема місця. Де знайти це, що потрібне тепер?

Реалізм! Дехто знаходив потрібне в сфері еротики, дехто у глибинах справжньої любови, де двоє людей звільнюються від своєї самотности і творять нове відчуття світу.

Марія не могла задовольнитися такою самою тематикою. Вона шукала розв'язки питань народу, вічних питань душі, вона хотіла бути силою, що вростає у серця поколінь і стає полум'яним світлом майбутнього.

Розмовляла на ці теми з різними знайомими, звірилася з ними теж перед Кравчинським. Цей відомий підпільник довго намовляв її відвідати його

гурток. Лобач тільки усміхався, Марія сиділа на фотелі й відповідала:

— Але мене ваші російські нігілісти зовсім не цікавлять.

Кравчинський, завжди спокійний і тихий, перевів зільна свій зір на Марію.

— Що значить мої російські? Тут не важне, чи вони українці, чи москалі. Ми працюємо для людства. А що ви хочете, щоб у Петербурзі були французькі чи українські революціонери?

Згодом Кравчинський признався, що він є визначним членом анархістичної організації і відомий під псевдом Степняк.

Марія була заскочена. Степняк мав славу відважного терориста-боевика, що за ним даремне шукала поліція. А проте Степняк поводився сміливо та не скривався з думкою, що задумує виїхати за кордон, щоб серед італійських соціалістів ще краще навчитися терористичного діла.

— Пощо багато говорити! — намовляв Кравчинський — найкраще було б, якби ви відвідали сходуни одного із наших центрів. Ви побачили б, з яким завзяттям, ще більше, з якою ненавистю ставиться молодь до царського режиму.

Марія погодилася з тим, що піде туди разом із Лобачем.

За кілька днів Кравчинський з'явився у Марії в означену годину вечора. Вийшли втрьох, пройшли крутими кварталами, щоб, як казав Кравчин-

ський, затерти сліди, взяли візника й поїхали над Неву, опісля знову йшли пішки.

— Я найрадше вернулася б додому! — промовила Марія — хоч ця подорож із вами все таки доволі романтична.

Кравчинський аж пристав:

— Для вас це романтично? А для мене це серйозна боротьба за людство. Стільки я вам вияснював, а ви ще далі не розумієте!

Він знову загорнувся у свій довгий плащ і замовк. Якби глянув на Марію, був би ще лихіший. Марія не могла вдержати поваги і з доброго настрою легко торкнула рамена Лобача. Далі вже мовчала, затримуючи потрібну повагу, таку важливу для Кравчинського. Врешті зайшли в темне приміщення десь на передмісті столиці й там, по виміні клички, ввійшла до кімнати.

Ніхто не питався, хто вони, й приявні продовжували свої сходини. Була це переважно молодь, розхристана й балаклива, а дискусія йшла про якусь подробицю з теорії марксизму. Промовці розпалювалися, товкли колодками револьверів по столі, щоб надати своїм словам більшої революційної сили й нестямно курили цигари й цигарки.

Марія ледве всиділа в закритій закуреній кімнаті. З приємністю вийшла на свіже повітря. Утрюх поїхали до її мешкання. Кравчинський звернувся до Марії:

— Ми боремося не за Росію, а за зміну системи володіння в цілому світі. Ми звертаємось до всіх народів, а з тим і до українського. Поможіть нам! Бо хто байдужий до нас, той уже тією своєю поставою спомагає режим.

Марія парила чай, Лобач поставив самовара на стіл.

— А чим же я можу вам допомогти? — запитала, уставляючи перед гостями склянки на чай.

— Напишіть нам українські проклямації! Ми їх видрукуємо в десятках тисяч!

Почалася наново дискусія на тему доцільности анархізму. Лобач, що краще знав різні умови різних середовищ столиці, говорив частіше, як Марія.

— Усі підпільні організації мають одну поважну недугу, — казав Лобач — це те, що вони постійно міняють людей. Ось ці молоді люди, що ми їх бачили, вони до року забудуть організацію, закинуть свої анархістичні ідеали й самі будуть із них насміхатись. Я знаю чимало людей, що сьогодні говорять про організацію, як про молоді шуми, про фантазії недосвідчених юнаків.

Кравчинський мусів був признати, що дійсно елемент в організації пливкий і мало хто залишається в ній на довше.

— Я думаю, — прилучилася до дискусії Марія — що найглибша ідея, якої ніяк не хоче зрозуміти наш дев'ятнадцятий вік, це гін до свободи.

— Дозвольте, не протестуйте, — говорила далі

спокійно, завваживши, що ці слова викликають спротив Кравчинського, — отож, у російських революційних організаціях я не бачу ніякого змагання до волі. Або інакше, вони всі в імені свободи виступають проти царату, але зараз же за собою тягнуть нову диктатуру. Я так і бачу в майбутньому іншого тирана, може й гіршого, як теперішній. У всіх масових рухах, у механічній потузі, у зведенні людей до безособової маси, я бачу жахливу небезпеку. Вам же цілком непотрібне хоч би мале людське серце з його болем, з надією і вірою.

— Так! Воно нам ні потрібне, ні цікаве — вперто, наче б наперекір Марії, признав Кравчинський.

— І ще скажу вам, — продовжувала Марія — ви всі живете у внутрішньому неспокої. Вас опанував страх. Бо ви знаєте, що існує ще інший світ, ви викреслили зі своєї теорії, не хочете його бачити, закриваєте очі й вуха, а він стукає до ваших сердець. Він каже: я існую, мене не можна знищити пустими словами!

— Так воно є, — говорила далі Марія — ви у своєму максимумі бачите цілий світ і до своєї теорії хочете нагнути все інше. А коли не піде, тоді зробите насильно. Власна ваша вина є так само для вас нічим, як і чужі терпіння. І тут саме ваша, марксистів, слаба сторона. Якщо ви колись здобудете владу, все одно не встоїтеся, навіть із терором і диктатурою.

— Серце є цілком зайве серед нашої партії, — перервав Кравчинський — у нашій системі воно, як проблема, не може існувати. Пощо приписувати кусникові м'яса функції, яких воно не має. Це є прогрес і реалізм майбутнього!

— Це дуже простацький реалізм і грубе назадництво! — гостро відповіла Марія.

— А Дарвін?

— При чому тут наука, коли ви воюєте псевдонауковими аргументами! Теорія Дарвіна важна так довго, доки не переступимо теперішньої межі знання. І з ростом науки і його вчення стане перестарілим. Отже, такий спосіб дискусії мене ані не вдовольє, ані не цікавить. І це не я говорю вам особисто, — продовжувала Марія — це є відповідь на цілий напрям думання, що охоплює деякі круги суспільства.

— І охопить усі!

— Ні, коли хочете знати, то охопить і вже охоплює тих недовчених, тих, що не вміють ясно й просто думати.

— Держава майбутнього подбає про все. Кожному, хоче він того, чи ні, буде визначене якесь місце, корисне для всіх. Талант, душа, мрії без значення. Усе математика!

— Що ви можете говорити про математику! — згiрдливо сказала Марія. — Ви знаєте математику? Хіба табличку множення!

— Це інші будуть знати. І вони накажуть кожному сувору службу владі!

Врешті Лобачеві вдалося перевести розмову на інші теми, але вона не клеїлася. Кравчинський попрощався, з ним вийшов і Лобач.

Як ці затруєні доктриною люди — думала на самоті Марія — не завважують страшної диктатури, що самі їй готують шлях до влади. Вона формуватиме нового раба, вглядаючи в найближчі закутини душі, вимотуючи всі нерви, вбиваючи все людське. Залишаться тільки фізіологічні функції, регульовані наче в машині цими вождями божевільної доцільности.

Цим усім ідеям та їхнім носіям не доставало ласки Божої!

Який парадокс! Провідні люди підземної Росії — українці! Їх пориває фанатизм всеоб'ємної ідеї, вони йдуть на заслання, на смерть, в'язниці, в ім'я руху, що поневолить жахливо їх власних нащадків.

— А може? — думала Марія — я не маю рації? Може справді мої думки відсталі й назадницькі? Хто ж нині думає ще так, як Шевченко? Немає навіть стільки, щоб порахувати на пальцях обох рук. Навіть Куліш і його круг хитаються і чимраз більше схиляються до цареславства. І що ж, може правда і є по стороні тих тисяч умів, що не так помиляються, як десяток молодих людей?

Марія усміхнулася. Ось і вона думає категорією числа, кількості, маси. І вона підпадає під гіпнотичний вплив доби. І її отруєє звільна, день по дневі, крапля по краплі настирлива діалектика російського марксизму.

Побувала у Франції, поладнала справи перекладів.

О, зайве серце! Яка твоя доля в майбутньому?

Коли поверталася з Парижу, вступила на кілька годин до Львова. Для поспіху взяла фіякра і поїхала до редакції „Праці”, що містилася в малій комірчині в старій кам’яниці історичного міста. Розглянулася. Малий стіл і крісло — це була ціла обстановка кімнати. Нові числа журналу лежали по під стінами, готові до висилки.

Двоє молодих людей дуже зніяковіли, побачивши жінку в редакції. Прохали сідати, подали стілець, але розмову вели стоячи.

Марія показала їм статтю в паризькому „Ля Патрі”, що її мусіла перекласти, бо французької мови не знали:

„Європейський нарід, забутий історією, — це українці. Москва вдержалася перший раз в Європі, коли здобула Україну”.

Хлопці раділи, як діти. Були горді, що про їхній нарід пишуть у Парижі. А Марія тільки дивувалась: як можна в таких умовах видавати журнал, мати взагалі охоту до праці, надію на прийдешні гаразди! Вона жаліла їх, а з тим була горда з тієї життєздатности нової молоді. Все таки роз-

мова не клеїлася, вони були збентежені несподіваною гостею, а вона їхньою убогістю.

Бажала ще відвідати Омеляна Огоновського, що працював над історією української літератури. Учений священик жив недалеко й привітав Марію дуже приязно у своїй науковій робітні.

— Українська література від своїх початків самостійна і нічого спільного з російською не має! — твердо говорив отець Огоновський.

— Я знаю, що проти мене вирушить науковий світ із усіма своїми найтяжчими аргументами! Але я обстою свою думку!

Він розпитував Марію про її працю, про пляни на майбутнє, а вона звірялася йому зі своїх сумнівів, з безнадійного стану в літературному житті.

Огоновський вислухав спокійно її слова.

— Це правда, що навіть визначні люди стають прихильниками марксизму. Але зважте, що навіть дуже світлі люди, коли вони не доходять до ґрунту нових правд, виявляють тільки розум дитини. Їх пориває тоді не роздумування, а почування.

— Я вже це завважила, — докинула Марія, — що люди, опановані пристрастю, дуже довірливі.

— І фанатичні. А про те воно не було б такою небезпекою, не було б загрозливе для історії, якби не було демагогів, що грають на почуваннях тих дітей і використовують їх для своїх темних цілей. Зловлені в сіті таких грачів перестають розуміти, де правда, а де брехня.

Марія прощалася, спішилася прибути на час до поїзду. Сходила додолу по витоптаних, дубових сходах, і на плянтах стрінув її милий, таємничий пошум каштанів. Радісне почування охопило її істоту: тут не було байдужих людей і байдужого часу.

З її друзів тільки Михайло Лобач постійно заходив до неї, коли тільки перебував у Петербурзі. Йому Марія звирювала усі свої невдачі й неспіхи, душевний розлад і міркування над своїм світоглядом.

Товариство „Просвіта” у Львові випустило саме друком ще одним виданням повну збірку її творів. Хоч гонорар був невеликий, але Марія була вдоволена. Про неї не забули.

Лобач слухав уважно її слів та її душевної сповіді й розклав руки.

— Я окреслив би ваш стан так: вас, Маріє, опановує вже туга за упорядкованим життям! Ви чуєте, що ваші сили вичерпуються в постійній боротьбі за хліб. І за ваше літературне обличчя. Це змагання на два фронти! Важке змагання і воно вам не під силу.

Марія роздумувала слова Лобача. Він говорив правду. Він знайшов суть її душевного стану. Він знав її краще, як вона сама.

Цієї ночі сиділи обое довго біля столу. Вже догоряла нафтова лампа, коли Михайло попрощався. Стиснула йому руку, а він глянув глибоко в її очі.

— Я знав, Маріє, те, чого ви самі від років не завважували. Але я пізнавав, що ви завжди прибираєте своє приміщення, — він дружньо засміявся — коли я приходжу!

— Не соромте мене, Михайле! — відповіла жартом Марія.

Взимі повінчалися. Михайло мав невеличкий хутір, що приносив достатній дохід, щоб спокійно, хоч не завжди вигідно жити. З весною переїхали на хутір біля Києва, а згодом Марію викликав до Парижу видавець Сталь.

Із Франції написала листа Михайлові:

„Сталь так зрадив, що прибіг, як божевільний, і заплакав, коли мене побачив. Він перебув у мене до четвертої години, але про справи перекладу не було змоги говорити. Скільки я не починала, він казав: *Au diable les affaires!* Дайте мені на вас подивитись!”

Запечатала листа й усміхнулася до себе. Ціле щастя, що Бальзак так приємно пише про старших жінок!

З незайманою силою вглитувала усі нові течії заходу. І тут відчувався якийсь таємничий неспокій. Газети були повні звідомлень про нові здобутки науки, а в товариствах тільки й говорили про успіхи Фройда, про таємничі атоми, що дають невидне світло. Воно безболісно проходить крізь людське тіло, і медицина матиме нові можливості розвою. На технічній виставі, що була сенсацією світу, бачила рурки, що світили дивним світлом.

Їх винайшли рівночасно два вчені: український професор із Праги Пулюй і англієць Крукс. Бачила там перші фотографії Рентгена, читала про жертви серед учених, що їх попарило невидне проміння. Новою сенсацією було відкриття Беккерелля, який за-примітив інше проміння, що його постійно висилають деякі хемічні первні. Не менш цікавою була вістка, що в Лондоні й Парижі відчитали таємне письмо народу маїв. Нові горизонти відкривалися перед людиною від такого великого поступу науки.

А з тим машини, що їх будували для фабрик, збільшили безробіття і нужду мільйонів робітників. Марія стрічала вже нові слова, що появились в пресі, в промовах, у розмовах: пролетаріят, соціяльна революція, диктатура.

Мистці розгубилися. Романтики давно вже перейшли до історії. Про них можна було тільки знайти згадку в енциклопедіях, як про колишню ідеалістичну філософію, що шукає противенства духу й матерії, вічності й часу, душі й тіла. Ці елементи романтики хотіли перемогти й створити цілість. Виявилось, що життя пішло іншим шляхом, і романтики залишилися, як покинута ганчірка, зужита й зайва.

І так, думала Марія, з її молодечих мрій залишився тільки вітер, що дме вулицями нових міст. Навіть приятнь, що колись її друг назвав тур-

геневською любов'ю, перейшла на сторінки романів, як „амітьє амурез”.

.

На залізничій станції у Києві ждав на неї Михайло. Мала поробити різні закупи, але Марія приїхала на самий жидівський судний день, Йом Кіпур. Тож поїхали далі.

Виїхали кіньми за місто. Довкола пломенів соняшник, квіт українського народу. Символ могутнього сонця, сильний, величний, як нарід, що замешкує цю родючу землю!

Марія приглядалася, як і завжди, до побуту кийвської землі. Особливо радували її базарні дні. Тоді дорогами й вулицями йшли з геганням цілі стада гусей, на возах дерлися когути, повітря було напоєне запахом стиглих овочів, сіна й чорнозему.

Торкнула Михайла, казала затримати коні. З боку біля нагромаджених міхів і бочок голив базарний голяр. Підстригав і голив охочих, безперервно балакав і розповідав. Мабуть, і це належало до його ремесла. Звивався біля стриженого, чи голеного, приглядався пильно до свого діла, захоплювався своїм твором. А сам мав чудернацьку зачіску, за вухом держався невідступний великий гребінь.

— Надзвичайна картина — захоплено мовила Марія до Михайла.

Здаля видніла лісова смуга. Переїхали поля, і Марія пішла левадою до лісу. Голосно звучали з усіх сторін концерти комах, жучків, високо вгорі співали птахи.

І така раптова тиша в лісі! Марія усвідомила собі тепер, чому так хотіла піти сюди, у цей величний спокій. Її огорнуло враження повної опіки й безпеки. Глянула вгору. Так воно вже є, що в верхах природа мовчазна. Як у самотніх шпильях гір. Але тиша в лісі дає найсильніше враження літа й його зрілості. Йдемо в ліс, коли душа прагне бути сама з собою.

Коли доїжджали до хутора, небо вкрилося темносинім серпанком ночі. З-поміж садів вийшов червоний місяць.

VII. ДО МЕТИ

31.

Минали тижні, коли Марія навіть не глянула на свої теки. Поштою прислали їй зо Львова оповідання „Сестра”, у виданні „Просвіти”, й прохали нових оповідань. Але Марія не мала настрою до творчої праці. Її цілком охопило бажання знати, куди йде розвій подій, що принесе завтрашній день. Читала багато німецьких і французьких, літературних і суспільних журналів, що виписав для неї Михайло, й ці друки приносили імена нових письменників і поетів, наснажених чимось новим і незнаним.

Це маршувала переможно нова доба. У хаосі й шукання цих років Марія поволі виробляла собі погляд на нові вірування й нові світогляди. Нині на місце почувань вступив розум, і ним людина зрівноважує свою слабкість. Усе стає доцільним, мрії й хвилювання людська істота відкинула до старого лахміття. Раціоналізм понад усе, суть кожної доброї справи — доцільна організація. На перше місце вибивається погоня за грошем, тобто

за вигодами. Культурні здобутки засоромлено ховаються по темних кутках музеїв. Люди читають скоро й скоро забувають прочитане.

— Я бачу, — говорила Марія до чоловіка — як розум кує на нас нові кайдани великої сили.

Михайло, осмалений сонцем, глядів на Марію з внутрішньою гордістю. Так, справді міг бути вдоволений собою. Це він дав своїй Марії почуття безпеки й безтурботного життя. Вона могла працювати в літературній ділянці, могла перекладати, їздити до Парижу й Петербургу.

А проте Марія не могла відірватися від хутора, з неї було досить Парижу в журналах, газетах та книжках.

— Кажеш, — відповів Михайло, — що це руїна духу. Справді, техніка й суспільні зміни відірвали людину від землі й від традиції, що її ти так дуже ціниш. Нині люди не можуть знайти належних життєвих форм, і тому таке глибоке невдоволення. Напевно, Маріє, твій Богданко буде бачити цей новий світ цілком зрозумілим, приємним і цікавим!

— Можливо, але таке наше невдоволення викликає нещирість до людей. Ми тікаємо від майбутнього і від минулого та залишаємося без ґрунту.

— А мене цікавить, — тягнув далі Михайло — як усі ці зміни відіб'ються на нашому народі. У нас ще земля є базою народу, село — його традиційний витвір. А тим часом на наших очах здобуває перевагу позанаціональний пролетаріят.

Тобто, досі, хто мав землю, був її сіллю, вона була символом вічного. Тому село зберегло традицію, перекази, культуру. А ось іде робітник. Відірваний від свого коріння, непевний майбутнього, бо нині фабрика працює, а завтра ні, вона не його власність. Це йде наїзд маси без учора й без завтра.

— Я не бачу причини, чому робітник мусить бути без традиції, без національних почувань. Робітник у Франції є французом, так як французами є інтелігенти. Те саме в інших країнах Європи. Чому саме в Росії має зникнути любов до батьківщини?

— Боюся, — говорила далі задумано — що тут маємо до діла з демагогами, що про них згадував мені у Львові отець Огоновський.

— Все це виясниться з часом, — погідно відповів Михайло — це є шукання на досвітку нової доби. Згодом вона увійде в своє річище. Ми мусимо тільки зрозуміти, що наша планета обертається тепер в іншому ритмі, і тут нема ніякої дискусії. Так є, і кінець.

Він устав і вийшов до своїх господарських робіт. Марія з любов'ю дивилась за чоловіком. Ішов подвір'ям у білій розкритій сорочці в заочених рукавах, здоровий і міцний, обсмалений українським сонцем.

Марія знайшла те, чого шукала ціле життя. Людину добру, щирю, ясну, яку може любити цілою своєю істотою.

У тих роках зростає в потугу підземна Росія. Саме відбувся великий процес 193-х. У містах відчувалася напружена атмосфера. Йшли арешти винних і невинних, царська система боронилася, Росія дрижала. Віра Зосуличівна стріляла на вулиці в Трептова, а в Петербурзі Степняк убив шефа жандармів Мезенцева.

— Багато українців серед терористів — говорив Михайло, перечитуючи свіжі газети.

— І це безумовна втрата для нашої субстанції — відповіла Марія.

— В Одесі вуличні стріли до жандармів — читав далі Михайло.

— Знову наші. Пригадуються Чайківці в Одесі, в Києві, Орлі з сімдесят другого року. Скільки їх заслано, скільки загинуло...

— Це вислід пропаганди Герцена й Бакуніна. Тоді багато молоді студіювало закордоном і там вони запізналися з емігрантськими політичними творами.

— В суті речі клич непоганий — братерство всіх людей — мовив Михайло, скидаючи окуляри.

— А все ж я не вірю тим, що ці ідеї проповідують. Прийдуть до влади й будуть робити те саме.

— Хто зна, хто зна? Як би не було, колись діяв пропагандист, нині діє терорист!

З дня на день міцнішав терор революціонерів, а з тим і царських жандармів. Засланням і арештам не було кінця. За тим слідували бунти у в'язницях

Києва й Харкова, а революціонери заприсяглись помститись.

Ліберали вірили, що турецька війна принесе полегші. Їхні надії не сповнилися, і ліберали на-в'язали політичні стосунки з терористами. Симпатії населення були по стороні революції. Поча-лися вбивства шпигунів, боротьба прибирала жор-стоких форм.

Літом вибухло повстання селян у чигирин-ському повіті. Його завчасу здушили жандарми й арештували тисячі людей. Підготовляв повстання Стефанович. Він кинув клич, що повстання є проти дворян і царя. Його зловили, але недовго сидів у в'язниці. Активний і меткий, він зумів вирватися і зникнути з політичного об'єру.

Цього року засуджено в Києві революціонерів Осінського, Чубарова, Давиденка і студента Дмит-ра Лизогуба, багатія з Чернігова, що роздав усе майно на революційну роботу.

Марія і Михайло добре пригадували постать цього фанатика: високий, худий, із довгою, руся-вою бородою.

Врешті приголомшила всіх вістка: терористи виконали атентат на самого царя!

Тепер стало небезпечно для Марії жити в Україні. Хтось передав вістку, що жандарми знають про її революційні проклямації. Це схвилювало Михайла.

— Осінні роботи скінчені, й ми, Маріє, виїдемо звідцїля!

— Куди? — здивувалася Марія.

— На хутір мого брата. На Кавказ!

А Кавказ був тоді місцем, де можна було жити спокійно, де не діяли ще жандарми, і ніхто ніким не цікавився.

Забрали з собою усі потрібні речі й одного дня покинули хутір.

Брат Володимир прийняв їх радісно й приязно. Відступив окрему хату з просторими світлицями і цілком пристосовану до життя хоч би й зараз.

— Меблі я купив учора, так що турбуватись вам тут нічим!

Усе до подробиць було на місці. Видно було що люб'язна братерська рука подбала про найбільшу вигоду для приїжджих.

Марія мала нові враження й раділа. Хутір був добре загосподарений, і люди чесні та ввічливі. На `обрїї синїли могутні верхи, одягнені в білі снігові накриття.

— Прометей! — заговорила до чоловіка — тут десь закували Прометей!

По хвилюваннях в Україні тут панував спокій. Тільки зрідка доходило друковане слово; царська цензура упрощувала собі роботу тим, що половину посилок взагалі не доставляла пошти.

Марія наново поринула в книжки. Далекими здавалися їй вістки, що натуралістичні драми Гавпт-

мана висвистали німецькі студенти. Працювала тепер над етнографічними матеріалами, готувала словник української археології. В таємниці перед чоловіком почала писати велику українську повість із гайдамацької революції.

Одного разу відкрила на скроні перший сивий волос і першу зморшку. Зніяковіла. Це ж були ознаки років, що їх не стримати нікому, й подій, що їх забрав час. Цього дня приїхав Богдась. Звітався з мамою якось розгублено, розповідав про свої пляни, хотів стати видавцем або журналістом. Згадував теж про дівчину, товаришку з університету. Заповів, що приїхав на коротко, справи й наука не дозволяють залишатися довше.

Марія зрозуміла. Пів серця синового ще має вона, друга половина належить кому іншому. Коли прощалися, вона знала: Богдась відчужився від неї, і хто зна, коли його побачить...

Приїхав із Києва Михайло. Всюди в імперії панувала мертвеччина та кладовище. Цар здавив революційний терор. Цар був сильніший.

Гостювали гості з поблизького міста й говорили до неї:

— Думати про вічні речі? Смійтеся! Які застарілі пересуди! Ви кажете, що ми родимося з тією тугою? Можливо, але вона провалюється у безвість, як дитячі мрії! В добі розуму ніхто не досягне заворожених скарбів. Є стільки добрих

речей на світі, що їх можна вкласти в рот і в кишеню!

Товстий хуторянин-сусід засміявся і плескав себе по череві:

— Моя ідея — шлунок! Мій пан — шлунок. А все інше мене не цікавить.

Марія жажнулася. Зміст її життя — це світ, що його вихотала в собі. Гарний світ, із вільними й щасливими українськими людьми, без недолі й темноти, світ друзів і братів.

Читала „Біси” Достоевського. Які вони сучасні!

„Ми не потребуємо освіти, маємо досить науки! Те, що треба впровадити, — це послух. Передусім обнизити рівень освіти, науки, знищити таланти. Геть талановитих! Цицеронові відрізати язика, Коперникові виколоти очі, Шекспіра укаменувати! Усі невільники, рівні в неволі, з виїмком еліти. Безмежний послух, і тому рай на землі. А передусім величавий мундир, однострій!”

Страшну візію створила людина, що так добре знала московську душу!

Поволі з’являлися нові газети й книжки в Україні. Вони несли нову зброю: науку, економію, освіту. Появилися нові поети, нові письменники.

Сиділа в саду. На яблунях дозрівали овочі. Читала останню пошту. Враз стрепенулася. Натрапила на статтю Пантелеймона Куліша.

„Коли ми спочивали, Москва працювала. Пробуркалися, і ось новий світ настав... Ми не бунтувалися проти московського царя, ані проти царських людей. Шевченко рвався проти царів із перепою, він бідолаха був неук!”

Марія обурилася. Це ж просто безчестення про-

рока! Читала далі й чимраз більше ніяковіла. Вона цілком розгубилася. Колись вірила, що тільки треба навчити село читати. Тоді воно само встоїться проти ворога. А Куліш писав:

... село опісля само піде до російщини. Галичина із священиками і своїм стилем — це пережиток могилянських часів!

Прочитала всю пошту. Московську думку тепер обстоювали всі: Куліш, Костомаров, Мордонець, Головацький, Могильницький. Хто ж залишився? Пішло без сліду...

Куліш робив на неї враження людини, що йде на поліційний участок і сама доносить на себе.

Цей Куліш, визначний своєю оригінальною думкою, нині загинув у тьмі голосів, що славословлять Росію!

Знайшла відгомін і про себе:

„Проминуло кріпацтво, і Марко Вовчок неактуальний. Але стане знову, коли неволя по багатьох роках прийде в іншій формі. Йде про долю, а не про сам факт кріпацтва. Нещастя має завжди різні форми, але залишається завжди тим самим. Не звертаймо уваги на статичну дійсність, а на долю народу й це саме є вічним у Марка Вовчка.

.....
Марко Вовчок пише без прикрас. Не ховає голови в пісок. Має відвагу протиставитись злу — і тому може будувати новий світ.

За ту відвагу, а не за побутовий опис у тодішньому стилі, це визов ворогові. Марко Вовчок велика!

.....
Одна з найцікавіших жінок нашої романтичної доби,

з душею і серцем, як у Шевченка, віддалася з усією силою боротьбі!

Твори Марка Вовчка розхитали Росію!

Ці відгомони підбадьорили Марію. Вона взялася з новим запалом до праці, до свого великого українського твору.

В Росії далі було мертво. Революційні організації були розбиті, нових членів не легко було притягнути до небезпечного діла. Врешті кожний бачив, що суть справи, тобто усунути в Росії диктаторську систему ніякою революцією не можна. Пригадувала, що писав Л. Толстой 1865 року:

„Російські революціонери не проти деспотизму, а тільки проти земельної власности”

Незабаром доля приготувала для неї новий удар. В „Очерку української літератури” відзначили творчість Марії, але при цьому написали:

„описуючи кріпацький побут, Марко Вовчок можливо наслідувала Тургенева.”

Ці слова „можливо” дали початок злобним і терпким заввагам, ніби цілком невинним, але в суті речі дуже болючим для Марії. Здавалося, що комусь особливо залежало, щоб знищити її літературну славу. І пішло в народ друковане слово:

„Як кажуть, до одруження не була на Україні.

.

Сумнівно, хто писав ці оповідання. Сумніви може розвіяти сам Марко Вовчок.

.

Таємне псевдо мовчить!”

Зашуміло довкола Марії.

„може бути, здається, як кажуть, сумнівно... Мовчить! Мовчить!”

І тоді вдарив Куліш:

„Чи Марко Вовчок писала сама? Таємницю забрав у могилу Опанас Маркович.”

Цими місяцями Куліш „спалив старих богів”, зламав українське перо, і з ненависною злорадістю писав:

„Шевченко? Гяна муза!”

Михайло з Марією довго розмовляли про становище Куліша.

— Як можна!? Шевченко ж перший по правді зумів заповнити порожній простір української душі мистецькими образами історії, поширити горизонти традиційних поглядів, даючи мистецьке відчуження поезії.

— Я сама — докинула Марія — аж із широких горизонтів світової літератури бачила, як Тарас зумів заокруглити історичні фрагменти в одну гармонійну цілість!

Із далекого закордону відізався Драгоманов. Його чомусь то обурювало здавна те, що Марія писала українські революційні відозви. Не російські, а українські. Ходили вістки про його лист до Івана Франка:

„В мене есть навіть бунтарські проклямації, що їх Марко Вовчок і Ко. писали для Бакуніна і Нечаєва. Есть у мене дещо про відносини України до Герцена і тов.

(та на лихо про М. В., що ще живе) та про перші спроби за кордоном революційного видання українського, українських проклямацій.”

Куліш писав двадцять п'ять років тому в „Основі”, з нагоди оцінки її творів:

„Наша надія...

Молоде орля...

Намісник Шевченка, що зріс на чужій науці.”

Тепер Олена Пчілка, молода письменниця і запальна патріотка, читаючи найновіші відзови про Марію, написала комусь:

„Нахабна кацапка, що вкрала почесний вінець прекрасного українського автора Марковича.”

Ніхто врешті не знав нічого певного про авторство Марії. Професор Огоновський, і цей навіть звернувся до Куліша з запитом, що діється довкола Марка Вовчка. А Куліш свідомий, що його пояснення Огоновський використовує в „Історії літератури”, відписав:

„Ті оповідання писали вдвох Марія і Опанас Марковичі, так що в історії літератури їх двох мусимо вважати за одного автора.”

До Марії доходили чутки про всю цю гру довкола неї. Тепер уже не тільки, що вона перестарілася, що ніхто її не хоче читати, а ще й не вона автор, не вона творець „Народніх оповідань”. І що вона — московка.

А про те — ні! Недаром людина родиться на своїй рідній землі. Критика може довести її до літературної смерті, може назавжди вбити її твор-

чість. Але те, що написане, що було друковане, того не викреслить ніхто з історії української творчості!

Вона зовсім не хвилювалася тим, що заперечують її авторство, або що її зв'язують із Опанасом. Хай буде і так! Існує Марко Вовчок, і зовсім байдуже, хто за цим псевдонімом криється.

Доля б'є людину, можна впасти під її ударами і більше не піднятися. Але Марія не здається. Разом із Михайлом вона вертається в Україну і оселиться в своїм дімку в канівському повіті.

Вона, що віддавала своє життя на службу рідній культурі, не заломиться, йтиме вгору, до верхів'я духу!

Михайло огорнув її своїм тугим раменом.

— Ти мусиш писати, Маріє. Виконувати свою сизифову працю. Бути невтомним героєм, що двигляє свою скелю вгору.

Марія мовчала. Вона була цілком свідомою, що пише без успіху. Що нині не має ні відбору, ні відголосу.

Ця свідомість була її трагедією. Михайло переконував її, не брати собі до серця усього того, що довкола неї діється.

— Об'яви „Fin de siegle”, Маріє! — говорив — Нині суспільність хоче скандалів, сенсації й сміху. Ти сама добре знаєш, яка розв'язність літературних законів настала, відколи не стало романтиків. Усе хитається, усе падає й ніхто не перечить, не ви-

голошує протесту. Не зважай на те все. Перемога мусить бути твоєю!

Перемога! Усе буде добре... Марія пише.

„Київська Старина” містить її оповідання „Чортова пригода”. Марія нав’язує наново зв’язки з видавництвами у Львові, Києві, Петербурзі. Короткі оповідання не дають їй вдоволення, вона працює над своєю українською повістю.

Останньо Марія прочитала філософський твір Буркгардта. Її сильно вразив песимізм, а може й візія цього глибокого мислителя.

— Чи справді немає більше оптимістів на світі? — питала свого чоловіка одного весняного вечора.

Вона розгорнула Ніцше й читала голосно несамовиту візію:

„Земля стала малою, і по ній ходить остання людина, що робить усе малим. Її рід незнищений, як рід земної блохи. Остання людина житиме найдовше.

— Ми знайшли щастя — кажуть останні люди й радіють. Від часу до часу трохи отруї: це дає приємності.

Ніякого пастиря — все череда.

Кожний бажає того самого, кожний рівний, а хто почувається іншим — іде в божевільню”.

— Проте все ж таки тугою Заходу є свобода — сказав Михайло. — Москва мусить відділитися від Європи. Бо вона не розуміє особовости, лякається ясної свідомости. Москва може існувати, тільки заглибившись у своїй темній і безсвідомій нівеляції. Таким я бачу майбутнє московської імперії.

— А якби москалі стали на духову п'ятакформу Європи?

— Тоді втратили б свій ґрунт деспотизму, а в наслідках прийшов би розвал і хаос.

— А яке наше місце у цій грі?

— Повторім за Гегелем: Європа здобуває світ! Що ще не здобуто, не має ніякої вартости. Або буде незабаром опановане. Тут ясно окреслено, що нам робити: ми мусимо вийти з орбіти здобичі для когоневбудь. І для Москви! Нині нам не можна дрімати!

— А як Москва перебере від Європи знання техніки?

— Тоді оберне її проти вільного світу. На цей час ми мусимо бути готові.

Марія не покидала села, навіть не їздила до Києва. Зате в неї були всі періодики, що видавалися українською мовою, й ті, що друкувалися по-російськи, але тематикою були рідні. Її книгозбірня зросла непомірно. З її записок і етнографічних студій можна було б зложити цілі томи.

З Києва привіз Михайло найновішу сенсацію: подробиці листування Куліша з галицьким діячем Барвінським. Куліш сам розповідав цю історію, уїдаючись на галицьких народників, які й досі ще не зрозуміли, що Росія має бути прибіжищем і до-роговказом для українського народу.

„Написав я Барвінському листа, вже по-російськи, розуміється. Нема чого гратися далі в український романтизм.

Справи були незвичайно важні, але відповіді я не дістав. Написав другого листа й третього. Тоді Барвінський відповів:

— Відповідь дістанете тільки на українські листи!”

Довго возився Куліш з тією ляконічною відповіддю Барвінського, показував її усім у редакції, лютував за образу й лаявся.

А Марія, заслаба, щоб устоятися серед земляків, жадних царських медалів, занадто відчужена від молоді, щоб розуміти ідеї тієї горстки, що бажала створити нове українське відродження, зламана ворожнечею і непорозуміннями, заховалася в тиші села серед своїх книжок і своїх мрій. Це була втеча від людей, програ жінки, що не зуміла тепер устоятися між боротьбою і улегливістю, між своєю особовістю і натиском нової й чужої їй доби.

Вона полюбила спокій. Вслухувалася в ніжний пошум вітру, у відголоси комах на леваді, в тишу зоряного неба.

Її Богдан був на посаді редактора саратовського щоденника. Писав до матері й прохав її, щоб далі продовжувала літературну працю. Давно вже не читав нового твору Марка Вовчка.

„Не маю охоти писати, тобто друкуватися. Працювати то я працюю, а як помру, то хай друкують інші.”

А все таки вибрала з давніших праць переклади з польської мови Пруса, Юноші й інших та вислала їх синові.

І враз у тишу її хатини вдерлася хвилююча

вістка: українських селян переселяють у томську губернію. Про ці події говорив цілий Богуслав і всі селяни Хохітви, вони прийшли теж і до Марії, хотіли знати, у чому річ.

Під враженням цієї вістки Марія почала більше оповідання „Чужина”. Накреслила зміст, опрацювала з половину твору, але не закінчила його. Продовжувала збирати далі свій словник.

Михайло щораз то рідше виїздив із села, зате часто переконував Марію, що краще було б переселитись на Кавказ, до брата Якова. Важко стало йому їздити до Києва й бувало цілими місяцями не покидав Хохітви. Був доброю людиною, і ціла околиця зверталася до нього за порадами. Шанували того високого пана з сивою бородою, з буйним ще волоссям та добрячими очима.

— Не люблю, Михайле, — говорила Марія — коли хто питає мене про минуле, але полюбила я спогади, а навіть свої розчарування, що їх не поскупило мені життя.

Її очі посіріли, але все ще мали гарний колишній блиск.

— Мабуть, старіємось потрохи, Маріє, — усміхався Михайло. Гладив ласкаво її по голові й дивився розмріяно у далі подільських ланів. Може тільки відпочивав, може тільки згадував Немирів, а може Париж...

Тільки далекі відгомони важливих подій доходили тепер до неї. Але цікавилася дуже живо всім,

що торкалося літературного життя. Зворушила її радісна вістка про те, що Віктор Гюго проголосив на конгресі літератури протест проти заборони українського слова в Росії.

Цими роками відійшли у вічність давні друзі — Меріме, Тургенев і може ще дехто, та про них не мала вістки. Про все те довідалась доволі пізно. Не могла вийти з дива, що в Німеччині, де нарід страшно гордився своєю наукою, серед народу поетів прогомонів суворий голос філософа:

„Горе тим, що співчувають!”

Михайло привіз із Києва емігрантські друки, що довший час ходили по людях. Були доволі знищені із давньої дати. Там прочитала глибокодумну статтю Драгоманова з таким висновком:

„Коли хто хоче оздобляти патріотизм конче історичними святощами, то мусить признати, що московський царизм є й українською історичною святістю і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являються зовсім історичними патріотами.”

У той час Михайло мусів виїхати до Петербургу, щоб покінчити зі своїми маєтковими справами. Марія залишилася сама. Давніше її обурили б такі слова, нині вона їх розуміла. Почала шукати в книгозбірні по старих і нових журналах за провідною думкою останніх років. Тут попали їй деякі інші писання Драгоманова. Вона читала, що москалі в суті речі прихильні українцям, бо в історичному музеї в Москві повісили портрет Тараса Шевченка, як всеросійську славу, а тому:

„Ніяк не можна визнати за тактовне, що наші патріоти
голосять „урбі ет орбі”, які то великороси неприхильні
до українців.”

Шевченко був тільки матеріалом великого поета. Через
те Шевченко не може примусити освічених українців
не признавати Пушкіна і Лермонтова за рідних їм поетів.

Чи можуть батьки дати своїм дітям літературну освіту
без Пушкіна й Лермонтова?

Марія пригадала собі, що читала десь іншу
думку, цілком відмінну. Шукала за нею, переки-
нула половину шафи й таки знайшла газету „Бу-
ковина” й статтю Вартового:

„Кожний, хто принесе хоч крихту обмосковлення у наш
народ (чи словом із уст, чи книжкою) робить йому шко-
ду, бо відбиває його від національного ґрунту.”

Марія заховалася від світу. Де Шевченко і його
Перебенді, осліплені в боях? Де струни й пісні,
що їх вони співали? Не стало великого співця: на-
щадки козачих родів пішли за покликом імперії,
або за інтернаціональними кличами, і тільки існу-
вав невеличкий гурт фанатиків, що плекали тради-
цію, величали Тараса й вірили у самостійний шлях
нації. Що можуть вдіяти ті люди проти потужних
сил, люди, що не мають ніяких виглядів здійснити
свої ідеї.

Не розуміла нових обставин. Переглядаючи
свої давні твори, натрапила у „Пройдисвіті” на те,
що колись писала:

„Нема чому вклонитися, крім того великого невидимого Бога у високому небі.

.
Треба доживати віку. Так, доживати його помаленьку!”

В Маріїній душі уселилася тужлива меланхолія. Чого плачеш, самотносте? Звужуй свій круг, людино, і шукай у своїй власній душі того, що незнищенне. Заверши незримий круг, без якого ніхто жити не може.

Минувшину бачила вже, як сон, приречений на забуття. Цілими днями перечитувала свої оповідання, щоб наново вжитися в минуле. Завважила в них недосконалість мистецького вияву. Не вдалося їй подати у довершеній формі своїх недоношених мрій. Сотні думок передала іншим; їй самій залишилося тільки торсо, де не видно останніх ударів долота.

Що ж, тепер вона не здібна йти нарівні із новими течіями і сприймати відблиски нових часів. Її літературна відвага вкрита перестарілою формою. Стала письменницею тому, що була революціонеркою духу. Вислід її змагань більш, як мізерний. Село жило дальше сотнею років назад, місто ставило по сальонах гіпсові фігури цареві й Пушкінові; маса (це осоружне їй нове окреслення) жила вдоволена міщанським добробутом, бовваніла, задивлена заздро у самозакохані постаті урядовців і дідичів. А інші замовкли, придушені терором жандармських канцелярій. Література стала ужитко-

вим предметом розваги, побіч картяних вечорів і того суто імперіяльного церемоніялу, міщанського і дворянського побуту, що кінчався п'янством і грубістю.

Любила свою самотність. Михайло, бувало, завваживши її в тихій задумі, гладив тільки сивого вуся й відходив навшпиньках. Він високо цінив індивідуальність своєї дружини й розумів її, як ніхто інший.

Що ж, вона спізнала романтизм, як щось нове й прекрасне, але в світі він уже перестав бути новим. Дозріла творчо в той час, коли романтизм відійшов разом із сантиментальними зворушеннями й неземськими почуваннями, і заки Марія завважила нове, воно теж уступило місце іншим течіям, не було вже новим, а тільки перестарілим.

Марія ніколи не була передовою стилем своїх творів, хіба тільки в молодих своїх роках. А вони розвіялись у неспокійних подіях і часах. Залишилася її ідея вольности людини, придушена й поневолена нині.

Марія живе тепер у буденних і одноманітних умовах. Час наче застиг на далекому селі, і вона не відчувала ні його руху, ні нового ритму.

Самотність — прикмета великих духом людей. Це символ сили й перемоги.

.

У гуртку, в столиці України, де виростали перші паростки великого відродження, розуміли Ма-

рію, як постать історії, що стояла й творила на світанні нової української доби. Її називали „наша Гранд Дам”. А проте ніхто не знав її особисто й тільки дехто прочитав нову збірку її творів. Ця невеличка групка людей не годна була охопити ще всіх проявів життя свого народу; молоді віком і недосвідчені у політичній роботі, вони витрачали чимало часу на політичне освідомлення земляків: Вони писали:

„Її творів тепер читати не можемо. Все таки про неї говоритимуть, коли перестануть вихвалювати її сучасників. Вона стоїть багато вище від своєї генерації, вона дала нам знам'я величі.”

На світанку українського ренесансу Марія була фундаментом нової літератури. Вона належала до невидної групи самотніх великих будівничих духу.

Кожний чув про неї, кожний читав щось із її творів, але Марію, як живу людину, забули давно. Знали, що творила з протесту, з ребелії, з ненависті до тиранії, знали, що джерелом її надхнення був конфлікт між темним світом Москви і ясным небом України. Але це було давно, дуже давно.

Марія розуміла цю молодь, що жила своїми роками; все, що діялося за життя батьків, було для неї чимсь нескінченно далеким. Врешті, все те, що тепер творилося, плило бурхливим потоком. Поети, що тому ще п'ять років були первоцвітом духу, губилися в забутті, а на їх місце ставали інші із зухвалими експериментами в літературі. Усе

було якесь рвучке й тимчасове. Нова література ставала живою, як саме життя.

Марія розуміла молодь, але йти з нею уже не могла. Вона не сприймала ні реалізму, ні натуралізму, ні інших модерних течій; вона була й далі романтиком. Йї залишилося хіба післати приятельний салют прогомонілим часам!

Читала про нові зміни в світі. Яким іншим стало життя за останні роки! Люди подорожують довкола світу, телеграф приносить вістки з Франції, Греції впродовж одної доби, телефон став предметом щоденного вжитку. У французьких газетах завважила, що люди цікавляться дрібницями; в світі нічого не діялося. Байдужий час, коли все, що існує, живе в спокої й, заклопотане своїми справами дрібних мурашок, віддається пасивним настроям.

Та сама байдужість і дрібничковість там і тут, у Росії. Марія пригадала собі, що ще перед кількома роками в Україні панував переляк перед московським терором. Читала, що страх — це доказ активної життя. Страх дає ґрунт до боротьби. Після страху слідує революція. А тим часом для відродження духу не видно ніяких передумов. Навпаки, замість піднесення і змагання до революції, всіх огорнула апатія.

Михайло пояснював, що кілька років після хвили терору не становить ніякого діяпазону історії.

Може аж нова генерація виявить реакцію на наш страх батьків!

— А все ж таки, думаю, що такий спокій — це якийсь неісторичний період.

— Або перепочинок, коли можемо милуватися піснями народу, його убором і побутом. Хто знає, чи не є це період підготовки до великого історичного процесу. Набираємо сил до нього.

— Маємо невикористані сили, закопані таланти. Але боюся, що вони пропадуть у цьому нашому сні.

— Ні, — заперечив Михайло — вони повні, багаті, ясні. Традиція і спомин — це не забуття і не сон. Вони дають нам можливість виконати завдання, коли прийде час.

— Час, що може стати трагедією для нас!

— Так, але теж і могутнім поривом народу. А втім. — засміявся лагідно Михайло — як показують усі знаки на небі, ми не доживемо того зриву. Не в наші часи він прийде!

Ці розмови й думки не давали Марії спокою. Почувала в собі зріст нових творчих сил, потребу виявити себе наново, потребу писати.

Радісний настрій і жвавість Марії ще більше зросли, коли дістала зо Львова листи з проханням дозволити видати наново всі томи її „Народніх оповідань”. До листа були долучені умови видання і висота гонорару. Марія уважно перечитала листа, перекреслила суму гонорару і дописала на форму-

лярі контракту „даром”. У листі писали, що її твори вичерпані й є попит за ними.

Марія почала пильно спостерігати, що діялося в мистецьких кругах. Не читала газет, що зчинили ярмарковий галас, щоб притягнути масового читача. Зате цікавили її символісти у Франції, критики вагнерівських опер; вслухувалася у відгомін весняних бур д’Аннунція. Розбирала слово по слові нових поетів — Лесі Українки й Івана Франка. Щось нове, свіже віяло від їх творів, і вони нагадали Марії її перші літературні кроки. Це ж її власні ідеї, але в якій високій і в якій клясичній формі. Вона вказувала тільки на кривду, на неволю, молоді ж поети домагаються волі, домагаються держави.

Вона, сучасниця Шевченка, Куліша, Білозерських, Костомарова, почувала себе якимсь останнім могіканом, що чудом залишився в цьому світі.

Віджила тепер, була радісна й повна енергії. Почувала якусь спільність між собою та цими молодими борцями за волю, не була мертвим залишком, а мостом між двома різними століттями й такими ж генераціями.

Останніми тижнями Михайло завважив, що Марія зайнята якоюсь впертою думкою, якоюсь радісною ідеєю. Спостерігав її, усміхався до себе і не розпитував її, знаючи, що в свій час вона й так виявить йому свою таємницю. І справді, одного літнього ранку Марія сказала:

— Я думаю, Михайле, що мені слід поїхати до Києва. Вже давненько я не була між людьми.

— І я думав про це. Живемо тут, наче на відлюдді. Я, правда, виїжджаю час від часу в справи, але ти дуже засиділася.

— Але я хочу поїхати сама! — сказала Марія.

— Сама? Без мене?

— Так! Сама! Маю справи — сказала голосом химерної дитини. — Можеш відвезти мене тільки до станції!

Михайло погодився.

— Добре, добре! А яку це таємницю маєш, що я не зможу з тобою поїхати?

— Скажу опісля, а тепер то й не питай.

— Наче дитина — подумав Михайло, але не противився.

Тиждень пізніше Марія заповіла, що наступного дня їде до Києва.

Марія спочивала на лавці біля київської залізничної станції. Здивовано дивилася на ластівок, що сиділи на телеграфічних дротах. Нанизане на чорну нитку співуче намисто зривалося за кожним разом, коли наближався поїзд. Чарівними лутками кружляли доти, аж поки знову могли сісти безпечно і спокійно.

Вона дивувалася і ніяк не могла пригадати собі, на що сідали ластівки, як ще не було телеграфу.

Довкола неї метушилася юрба людей. Ніхто не зачіпав старенької пані, нікому вона не була цікава.

Прогули гудки залізничних майстерень, люди приспішили кроки. Усі йшли й бігли до праці, у місця, де рахують години й хвилини життя. На площу заїхав трамвай.

Марія сиділа наполохана. Її світ помер непомітно. Чи можна знайти ще романтику серед гудків, серед машин, серед байдужості до мрій?

Хтось говорив їй, що деякі українці будують фабрики й мають банкові конта. Ощадність понад усе. А вона? Усмінулася. Гроші не трималися її.

Знала, що треба ошаджувати. Коли почала само-
стійне життя, побачила, що треба мати гріш на
приміщення, на харчі, на одяг.

Дивилась із подивом на людей, що вміли роз-
діляти прибутки докладно й доречно. Вона — дав-
но це було — поліпила була навіть конверти для
кожного свого видатку. Не допомогло. Життя йшло
мимо її думок і рішень. Конверти були завжди по-
рожні.

Йшла алеєю. По обох боках пішоходу росли
тендітні деревця. Серед каміння й гуркоту міста
вони росли й розвивалися. Дивлячись на них, Марія
нагадала собі ціль своєї подорожі. Пішла не до
Старої Громади, де збиралися так звані україно-
філи, а до книгарні „Київської Старини”, до Сте-
паненка. Вона чула, що там збираються молоді
люди, тарасівці, мабуть. Запам'ятала навіть деякі
імена: Міхновський, Боровик, Тимченко.

У темній, малій кімнаті стояли й сиділи молоді
люди. Дим цигарок висів у повітрі, а їхні жваві
розмови лунали крізь закриті двері.

Коли Марія увійшла, всі замовкли. Такі дивні
й небачені відвідини. Старенька пані в чорному
усміхнулася і запитала, чи тут редакція журналу.

— Тут — відповіли гуртом. Здивовано диви-
лися на постать, на обличчя, що виявляло колишню
непересічну красу, на лагідні, сірі, вдумливі очі.

— Я — Марко Вовчок.

Схопилися з привітаними, примістили з поща-

ною на редакторське крісло, обступили її, наче рідну матір. Зачудувала всіх красою своєї мови. Гомоніли так до вечора, ні вона не хотіла йти від них, ні вони залишатися без неї.

„Викликувала до себе велике враження і глибоку пошану у всіх, хто з нею познайомився.”

А Марія слухаючи дискусії молодих, забула роки, стала молодою. Пригадала такі ж дискусії: Немирів, Дорошенко, Опанас. Пригадалася радість творчого успіху, перших друкованих оповідань, забула, що вже й син є редактором поважного журналу.

Хай пропадають нині спомини! Те, що було і не існує більше, що віддалюється від нас, стає чужим і врешті зовсім зникне з пам'яті.

А тим часом у дискусії безбороді студенти гостро критикували так званих українофілів:

— Старі обмежені, аполітичні романтики „славної минувшини” — саркастично говорив Міхновський і не знав, що саме Марія була одним із них.

— Тратять нині свої сили, вламуються у відкриті двері!

Ці слова прояснили Марії цілу суть недоліків її нез'ясованого становища. Оце одно слово „аполітичні” вияснило все.

— Ніхто нам ніколи цієї справи не відкрив, — шепотіла до себе й знала вже, що саме ця аполітичність гальмувала їх на всіх ділянках українського духа.

Просила книжок, що вияснявали б останні течії суспільного життя. Купила незнані їй досі Юліяна Бачинського „Україна іредента” і Миколи Міхновського „Самостійна Україна”. Обидві праці доказували конечність існування української держави.

Марія розпитувала про справи, яких не знала, а опісля оповідала їм про своє життя, про тих, що вже відійшли у вічність, про Тараса, Опанаса, Сталя, Жорж Санда і про Куліша.

Прийшла й другого дня до них. Молоді зібралася повна кімната, кожний хотів бачити й чути Марка Вовчка — письменницю, що її твори читали, але не розуміли далеких часів, письменницю, що про неї чували стільки злого й стільки гарного.

Вона оповідала, а вони дивились на її сірі живі очі, на її сиве волосся, не розуміючи фрагментів минулого, про які вона згадувала, бо не знали цілоти.

Жаль, що не знайшлося нікого, хто б записав цю розповідь і те, що знала й пережила ця прекрасна бабуня. Рідко коли розповідала Марія про своє життя. Здебільшого мовчала.

Один із студентів, що вернувся з Парижу, обізвався з гурту:

— Ваша „Маруся”, стала шкільною лектурою по французьких школах.

Марія глянула на юнака. Чи він розумів, що вона таким способом боролася за свободу? Чи він знав, що Меріме відкинув її селянські оповідання?

Але вона не зрадилася, писала далі й перемогла. Французькі діти знатимуть про боротьбу народу за волю. Бій Марія виграла. Та про це ніхто, крім юнака, не знав, ніхто не чував. Навіть українського рукопису не стало, десь загубився під час царського терору. Те, що один її земляк розвідав на чужині, було для неї великою нагородою. Служила праці й тужила за правдою, це її доля й таємниця її перемоги.

Вернулася до Хохітви і на станції стрінула Михайла, що чекав на неї з повозом. Поцілувала його й заговорила:

— Михайле, мене знову потребують! Просять передати все, що маю, до „Київської Старини”!

Михайло обурився:

— Що це ти, Маріє! Тебе завжди потребували, тебе завжди друкували.

Вона заперечливо покивала головою:

— Ні, ні! Я знаю. Мене забули, мене не потребували!

Їхали польовою дорогою в село. Він нахилився до неї:

— А пам’ятаєш, що писали?

„Вона стрясла підставами імперії...”

Марія не відповіла. Сиділа замріяна, далека від усього, що її оточувало. На її устах блукав щасливий усміх. Нахилилася до чоловіка й узяла за руку:

— Усі на мене так дивно споглядали! — прошепотіла.

Михайло не питав нічого.

Вдома Михайло передав їй листи. Зо Львова повідомляли, що вийшли друком її „Народні оповідання” в трьох томах та що Іван Франко написав про неї цінну літературну працю.

Почувала себе повною сил і свідомости. Оце вернулася з забуття, гіркого й болісного, з безсилового життя статиста у творчий мистецький світ. Перейшла пустелю розвіяних років і досягнула дорогого їй берега, життєдайного і творчого.

Вийшла із своєї вежі самотности, відчула наново свою відповідальність перед народом. Наново може ідеєю свободи формувати українську людину.

Аж дивно. З усіх сторін зверталися до неї по оповідання. Головно львівські видавництва поцікавилися її працями. Дістала листи від Просвіти, від Літературно-Наукового Вісника та від багатьох видавництв із Києва, Харкова, Полтави.

Марія працює з запалом. Доповнює початі праці, виправляє давніші, накидає теми до нових.

Михайло з любов'ю поглядає на свою любу дружину. Знайшла, як бачиться, своє середовище, знайшла наново спільний ритм серця.

У журналах і газетах появляються твори Марка Вовчка. У львівському Науковому Віснику, побіч свого імени, вона знаходить Коцюбинського,

Франка, Лесю Українку, Кобилянську, Стефаника. Марія щаслива. Знайшла їх молодих, вони знайшли її.

Революційні події сприймає, як реалізацію ідей свободи. В цьому частка її життя. Вона стояла не на барикадах вулиць, але на барикадах духу. Революція тисяча дев'яцот п'ятого року для Марії — це успіх усіх, але теж і її особистий.

У той час Михайло дістав листа від Якова з ревним проханням, щоб він із Марією оселився на кавказькому хуторі брата. Марія зволікала, але знала, що поїхати на Кавказ треба. Там ждали їх родинні справи. Знала теж, що їхній побут затягнеться на довше, що треба буде перевезти туди її власну книгозбірню. І тому рішила ще раз відвідати Київ.

Раннім ранком, коли тіні мали ще фіялкову відтінь, Марія йшла вулицями Києва. Переходила алею і над нею замкнулося майже безлисте віття дерев; ще тут і там спадало на неї жовте й червоне листя, але багато вже, що опало вчора і передвчора, шелестіло під її кроками. Здалеку доносився тупіт кінських копит та шум фаєтонів і возів.

Марія прямувала до Печерської Лаври.

З пошаною споглядали нечисленні ранні прохачи на самотню стареньку даму. Опісля розповідали, що вона після відправи довго сиділа під старезними деревами й шепотіла малоросійські

поезії Шевченка. Хтось сказав, що була колись славною письменницею.

Марія провірювала своє життя. З такою жагою віддала його для краси й мистецтва, що коли б могла ще раз жити, жила б так само, як досі.

Опісля пішла по видавництвах, відвідала книгарню і там трохи відпочила. Її питали, чому не пише своїх споминів. У неї таке багатство переживань і такі глибокі мислі. Вона дружила із світлими постатями минулого дев'ятнадцятого століття. Було б цікаво й вельми корисно.

Марія відповіла, що не думала ніколи над споминами і далі їх не писатиме.

— Моє життя належить до мене. Хто хоче, знайде мене й мою душу в моїх оповіданнях і казках. Чомусь люди відділюють мою душу від моєї істоти. А тим часом кращої гармонії в мене й бути не може! Таємницею мого життя було просто те, що я завсіди служила красі мистецтва.

Їй признавали рацію, хвалили, згадували її давніші твори, але в їхніх словах вона відчувала деяку непевність. Не знали добре її творчости, а хто хвалив, виглядав, наче б соромився своїх слів.

А вона хотіла відслонити землякам тільки оцей клаптик неба, що зветься воля!

Тоді книгар вийняв останнє оповідання „Чортова пригода”, що появилoся в Літературно-Науковому Віснику, і прочитав вступне слово, складене у Львові:

„Марко Вовчок, пані Марія Маркович, тепер Жученко, має свою окрему фізіономію, своє самостійне місце. Нове оповідання з технічного боку зложене бездоганно, і мова його блискуча, чиста й багата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка”.

„Чортова пригода”, весела казка, створена на тлі народніх переказів, викликала таке зацікавлення, що редактор „Київської Старини” попрохав Марію дозволити передрукувати її в своєму журналі. У розмові на цю тему Марія розповіла:

— „В травні п'ятдесят дев'ятого чи шістдесятого року Шевченко сказав мені: гляди ж, доню, щоб ти мені написала копу-дві, або й п'ять, а то й сім кіп казок!

І ось ця казка є однією з тих, що я написала тепер на бажання Шевченка”.

Переглядаючи журнали, Марія стрепенулася. Знайшла одне речення, що пригадало їй найбільшу зневагу в житті. Іван Франко писав:

„Твердження Куліша не може бути навіть вихідною точкою досліду.”

У вікні потемніли кавказькі гори. Засвітила свічку. Золоте, як український мед, проміння освітло лагідним теплим сяйвом її кімнату. Шумів недалекий гірський потік і кричали нічні птахи.

Коли приїхала на Яковів хутір, застала листа зо Львова. Прохали її прислати історичну повість.

Але її „Гайдамаки” не закінчені. Сиділа тепер над рукописом, розгорнула нові картини уяви й писала.

Тут у спокої й тиші почувала себе добре. Таки не могла звикнути до гомону нових часів. Зрідка тільки читала газети, що приносили сенсаційні вістки з цілого світу. Знала, що в Англії соціялісти стали рішальною партією, що серед балканських народів готується буря. В Україні створено політичну раду, успіх просто незрозумілий для старих українофілів. Появляються нові імена, вибивається Грушевський, Петлюра й інші.

Перші літаки пролітають повітрям, а хоробрих літунів вшановують, як героїв. Є чутки, що існують

підводні човни, невидні для зорців, можуть підпливати до ворожих кораблів і нищити їх вибуховими торпедами. Марія пригадала собі історії, що їх писав її покійний друг Верн.

Минула зима, пройшло ще одно літо. Виходили четверті й п'яті видання її творів, появились переклади на чужі мови. Дістала нове видання „Марусі” у французькій мові.

Це її схвилювало. Російське видання появилoся недавно, а українського й досі немає. Писала в Петербург, хай шукають рукопису, неможливе, щоб так безслідно задівся; відповіли, що російський переклад зробили вже давно, й він пролежав у видавництві. Ледве тепер віддали до друку. А за українським рукописом будуть шукати, може ще знайдеться.

У червні дістала останні числа літературних журналів і листи від знайомих. Із цих матеріалів довідалася, що сам Іван Франко пише про неї літературну статтю, що стає в її обороні перед напастями Куліша. Врешті відкрили її рукописи в письменницькій спадщині по Кулішеві. В них були поправки, роблені її власною рукою. Так, хоч пізно, виїшла наверх правда, а з тим і злоба несамовитого Панька Омельковича.

Дивувалася тепер сама собі, що чомусь притихала і втрачала життєву снагу. Колись вітер рвав паруси, нині вона стоїть у тихій пристані життя.

Все минуле стало для неї дивним, гарним сном. Було так добре в тиші кавказького села. Трохи тільки злякалась, коли довідалася, що Франко збирається її боронити. Може порушать її спокій? Заберуть їй її дорогий час? А вона потребує його ще так багато, щоб налагодити літературні справи, щоб закінчити свою останню повість.

Пише в ліжку. Останньо відчувається ослабленою, не може працювати при столі. Її „Гайдамаки” майже готові. Копію рукопису вислала вже до видавництва, хай розбирають, друкуватимуть, чи ні. А сама різьбить ще слова, міняє те, що недосконале, виправляє слово по слові і нанизує ці перлини на тканину повісти, перлини української мови, з-під пера Марка Вовчка.

Однієї ночі відклала рукопис.

— Завтра! — прошепотіла.

Дивна ясність відбилася в її очах. Перед нею пройшло тисячними невловимими картинами її життя. Проходили давні постаті друзів її молодости, чула їхні давно прогомонілі слова, бачила десятиліття, що минули, і новий світ, що родився в радісному, надійному творенні.

Нові люди визнали, що відсталість хуторянського тривання спихає нас на рівень примітивних народів і стає парадоксом; що сенс нашого буття визначає наша постава до наших джерел, до історичних подій, до нашої мети.

Перед нею блимали відсвіти раннього обрію. Мільйони людей вітали нову добу; відчула між ними тих, що йшли з тугою й завзяттям, із словом і золотим серцем.

Самітно збоку стояла вона. З чистою душею донесла своє життя до останнього берега. Сходив новий день.

Сонце, що зійшло вранці, кинуло своє перше проміння на листки незакінченого твору.

Буенос-Айрес 1953-57.

Друкарня Видавництва Миколи Денисюка

Printed by Mykola Denysiuk Printing Company
Chicago, Illinois — USA.

